

UKRAJNA OKTATÁSI ÉS TUDOMÁNYÜGYI MINISZTERIUMA
UNGVÁRI NEMZETI EGYETEM
ÁLLAMI FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNY
MAGYAR TANNYELVŰ HUMÁN-TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

MAGYAR TÖRTÉNELEM ÉS EURÓPAI INTEGRÁCIÓ TANSZÉK

Zubánics László

TÖRTÉNELMI SEGÉDTUDOMÁNYOK

MÓDSZERTANI JAVASLATOK ÉS TANTÁRGYI PROGRAM

Felsőfokú szakképzés
Történelem szak
Nappali tagozat

III-IV akreditációs szintű felsőoktatási intézmények
diákjai számára

UNGVÁR – 2013

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВИЩИЙ ДЕРЖАВНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
ГУМАНІТАРНО-ПРИРОДНИЧИЙ ФАКУЛЬТЕТ
З УГОРСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УГОРЩИНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Зубанич Ласлов Лавслович

Спеціальні історичні дисципліни

**Навчально-методичний посібник
Методичні рекомендації та робоча навчальна програма**

(за вимогами кредитно-модульної системи)

Напрямок підготовки: спеціаліст
Спеціальність: історія
Форма навчання: денна

УЖГОРОД - 2013

УДК 930.2 (076)

ББК Т2я73-5

3-91

Zubánics László. A történelem segédtudományai. Módszertani javaslatok és tantárgyi program (Szak: “Történelem”) – Ungvár, 2013. – 162 old.

RECENZENSEK:

Kiss Éva *professzor, a történelemtudományok doktora, UNE tanszékvezető*

Lengyel Miroszlava *professzor, a politikai tudományok doktora, UNE tanszékvezető*

Kiadását ajánlotta:

- Magyar Történelem és Európai Integráció Tanszék (2013. október 10. ülésén, 2.sz. jegyzőkönyv)
- Magyar Tannyelvű Humán-Természettudományi Kar módszertani bizottsága (2012. december 03. ülésén, 2. sz. jegyzőkönyv)
- Magyar Tannyelvű Humán-Természettudományi Kar Tudományos Tanácsa (2013. október 30. ülésén, 2. sz. jegyzőkönyv)

Zubánics László

UNGVÁRI NEMZETI EGYETEM, 2013.

TARTALOM

Bevezetés.....	5
A tantárgy leírása.....	5
A tantárgy tematikus tervének leírása.....	7
A tantárgy tartalma.....	13
Gyakorlati foglalkozások témái	52
Előadások, tesztek, szigorlati kérdések	55
Szakirodalom	160

BEVEZETÉS

A *tantárgy célja és feladata*, hogy a hallgatók átfogó ismereteket szerezzenek a történelmi segédtudományokból. A történelem segédtudományai olyan tudománycsoportot ölelnek fel a történettudomány részterületeként, amelynek megítélése időről időre változott, s az egyes korszakokban (a XX. századon belül) is többféle értelmezést kapott. Előtérben voltak egyes, nagy múltra visszatekintő klasszikus segédtudományok (pl. diplomatika, paleográfia, szfragisztika, heraldika, kronológia, numizmatika). Később részben ezekből váltak ki egyes újabb történelmi segédtudományok (falerisztika, insigniológia, vexillológia), emellett állandó, nagyfokú differenciálódás figyelhető meg, amely sokszor vezet újabb segédtudomány kialakulásához.

Gyakori, hogy nagyon nehéz szétválasztani bizonyos történelmi segédtudományokat, illetve a több helyre besorolható témaköröket. Ugyancsak gyakori, hogy egy-egy történelmi segédtudomány több más történelmi segédtudománnyal, illetve más tudományágakkal, területekkel áll igen szoros kapcsolatban, átfedésben.

A tananyag elsajátítása eredményeképpen a diáknak alapvető elméleti tudást kell kapnia, amely nélkülözhetetlen a történelmi segédtudományok különböző ágaival végzendő gyakorlati munkához.

A tananyag elsajátítása eredményeképpen a diáknak tudnia kell felhasználni a gyakorlatban szerzett elméleti tudását:

ismernie kell a címerek, zászló, pecsétek stb. kialakulásának történetét, azok gyakorlati használatát, a kronológiai, metrológiai szabályokat, azok alkalmazásának különbségeit;

ismernie kell a heraldika, vexillológia, szfragisztika, történelmi kronológia alapvető szabályait;

összefoglalni a tanulás folyamata alatt megszerzett információt;

tájékozódni a legújabb kutatási eredmények között.

Az ajánlott kurzus egy szemeszter alatt olvasandó ki, 90 órát foglal magába, ezekből 28 óra előadást és 12 gyakorlati foglalkozást.

A diákok tudásának a felmérése

A szemeszter alatt a diákoknak meg kell írniuk két modul dolgozatot, melyek magukban foglalják a rendszeres felszólalásokat a gyakorlati órákon. A diákok felkészültségi szintjét tesztfelmérés, szóbeli felelés és az egyéni munka kidolgozásának formájában ellenőrizzük. A modulok elsajátításának végleges ellenőrzése összefoglaló ellenőrző foglalkozással zárul.

A diákok tudásának osztályozási kritériumai

- „**jeles**” (5) a diák - a tantervi követelményeknek kifogástalanul eleget tesz, a tananyagot ismeri, érti, tudja alkalmazni, a tantárgy szaknyelvét használja, szabatosan fogalmaz;

- „**jó**” (4) a diák - a tananyagot ismeri, érti, tudja alkalmazni, a tantárgy szaknyelvét használja, a tantervi követelményeknek megbízhatóan, kevés, jelentéktelen hibával tesz eleget;

- „**elégséges**” (3) a diák - a tantervi követelményeknek pontatlanul tesz eleget, gyakran szorul a számonkérés során tanári segítségre, a tantervi követelményekből a továbbhaladáshoz csak a szükséges minimális ismeretekkel, jártassággal rendelkezik, fogalmakat önállóan nem alkot, egyáltalán önálló feladatvégzésre nem képes;

- „**elégtelen**” (2) a diák - a tantervi minimumot sem teljesítette, ennek eleget tenni a tanári útmutatás segítségével sem képes.

Minden modul dolgozatért a diák megszerezheti a maximális 50 pontot:

- modul dolgozat – 60 pont;

- gyakorlati órák – 20 pont;

- önálló munka – 20 pont;

Öszegezve a két modul dolgozat eredményeit egy diák összesen 100 pontot érhet el, amely a „jeles” osztályzásnak felel meg.

Ha a tantárgy vizsgával vagy beszámolóval zárul, a **félévi osztályzat** egyúttal félév lezárását is jelentheti, és be **lehet számítani a vizsgán** vagy **beszámolón** a következő skála szerint:

Félévi osztályzat	Félévi osztályzat 100 pontos skála szerint	Beszámoló esetén	Osztályzat 5 pontos skála szerint
A	90–100	Elégséges	5 kitűnő
B	82–89		4 jó
C	74–81		3 elégséges
D	64–73		
E	60–63		

FX	35–59	Nem elégséges	2 <i>A félévet lezárta, vizsgára vagy beszámolóra mehet</i>
F	0–34	Nincs hozzáengedve	1 <i>A félévet nem zárta le, nem mehet vizsgára vagy beszámolóra</i>

A TANTÁRGY TEMATIKUS TERVÉNEK LEÍRÁSA

A segédtudományok tantárgy szerkezete:	Óraszám (ebből):				Tanulmányi év:	A felmérés módja:	
	Ö.			Öm.			Em.
		E.	Gyf.				
	90	28	12	50		I. évfolyam, 1. szemeszter	Felsz. Ref., dolg.
1. Modul. Történelmi segédtudományok.							
1.A heraldika tárgya és feladata. A címertan forrásainak és irodalmának elemzése. A címerek eredete. A címerek fejlődése Nyugat-Európában a középkorban.	7	2	2	3			
2.Ukrán nemzeti-állami címerek (X-XX. század). Ukrán nemesi címerek. Magyarország történelmi címerei.	4	2		2			
3. Kárpátalja vármegyéinek és nemesi	3	1		2			

családjainak címerei							
4. Történeti insignológia.	7	2	2	3			
5. Történi archontológia.	5	2		3			
6. A szfragisztika tárgya, feladata és gyakorlati felhasználása. A pecsétek kialakulása és formái.	7	2	2	3			
7. A X–XX. századi ukrán szfragisztika. Magyarországi pecsétek. Kárpátaljai pecsétek.	3	1		2			
8. A numizmatika szerepe és fejlődésének korszakai. A pénz szerepe a társadalom fejlődésében.	7	2	2	3			
9. Az ókori és a középkori numizmatika. A magyar pénzverés története.	3	1		2			
10. Új és legújabb kori pénzek.	3	1		2			
A modul elsajátításának felmérése	49	16	8	25			
2. Modul. Történelmi segédtudományok.							
11. A vexillológia tárgya és feladata, szerepe a segédtudományok között. A források és a szakirodalom jellemzése. A hagyományos vexillológia fejlődése.	7	2	2	3			

12. Az ókori és középkori zászlók. Újkori és legújabb kori zászlók. Magyarország és Ukrajna zászlajai a különböző korokban.	3	1		3			
13. Történeti geneológia. Forrásai és szakirodalma. Családfakutatás.	7	2	1	4			
14. A kronológia tárgya és feladata. Szerepe a történelemtudományban. A szakirodalom és a források jellemzése. A különféle kormeghatározások rendszere.	6	2	1	3			
15. Történeti kronológiai Magyarországon és Ukrajnában.	4	1		3			
16. A történeti metrológia szerepe, forrásai és szakirodalma.	5	2		3			
17. Az emberi civilizáció fejlődése során alkalmazott mértékegységek rendszere. A Kárpátalján használt mértékek.	4	1		3			
18. Falerisztika.	4	1		3			
A modul elsajátításának felmérése	41	12	4	25			

Megjegyzés:

Ö – összesen, E. – előadás, GyF. – gyakorlati foglalkozás, ÖM. – önálló munka, EM. – egyéni munka.

I. MODUL

Téma	Előadások	Gyakorlati foglalkozások	Önnálló munka	Egyéni munka
1.A heraldika tárgya és feladata. A címertan forrásainak és irodalmának elemzése. A címerek eredete. A címerek fejlődése Nyugat-Európában a középkorban.	2	2	3	
2.Ukrán nemzeti-állami címerek (X-XX. század). Ukrán nemesi címerek. Magyarország történelmi címerei.	2		2	
3. Kárpátalja vármegyéinek és nemesi családjainak címerei	1		2	
4. Történeti insignológia.	2	2	3	
5.Történi archontológia.	2		3	
6.A szfragisztika tárgya, feladata és gyakorlati felhasználása. A pecsétek kialakulása és formái.	2	2	3	
7. A X–XX. századi ukrán szfragisztika. Magyarországi pecsétek. Kárpátaljai pecsétek.	1		2	
8. A numizmatika szerepe és fejlődésének korszakai. A pénz szerepe a társadalom fejlődésében.	2	2	3	
9. Az ókori és a középkori numizmatika. A magyar pénzverés története.	1		2	
10. Új és legújabb kori pénzek.	1		2	
A modul elsajátításának				

felmérése				
Összesen az 1. modul	16	8	25	

II. MODUL

Téma	Előadások	Gyakorlati foglalkozások	Önnálló munka	Egyéni munka
1. A vexillológia tárgya és feladata, szerepe a segédtudományok között. A források és a szakirodalom jellemzése. A hagyományos vexillológia fejlődése.	2	2	3	
2. Az ókori és középkori zászlók. Újkori és legújabb kori zászlók. Magyarország és Ukrajna zászlajai a különböző korokban.	1		3	
3. Történeti geneológia. Forrásai és szakirodalma. Családfakutatás.	2	1	4	
4. A kronológia tárgya és feladata. Szerepe a történelemtudományban. A szakirodalom és a források jellemzése. A különféle kormeghatározások rendszere.	2	1	3	
5. Történeti kronológiai Magyarországon és Ukrajnában.	1		3	
6. A történeti metrológia szerepe, forrásai és szakirodalma.	2		3	
7. Az emberi civilizáció fejlődése során alkalmazott mértékegységek rendszere. A Kárpátalján használt mértékek.	1		3	

8. Falerisztika.	1		3	
A modul elsajátításának felmérése				
Összesen az 2. modul				
	12	4	25	

Gyakorlati foglalkozások vázlata és tematikája

	Téma	Óraszám
1.	Heraldika. A címerek fejlődésének alapvető korszakai. Címerváltozatok	4
2.	Numizmatika. Pénztörténet. A pénz fejlődésének korszakai.	2
3.	Szfragisztika. A pecsétek kialakulásának története és felhasználásuk módjai.	2
4.	Vexillológia. A történelmi zászlók típusai.	2
5.	Kronológia. Időszámítási módok és naptárak.	2
	Összesen	12

A TANTÁRGY TARTALMA

Heraldika

A heraldika vagy címertan a címerekkel foglalkozó történeti segédtudomány. Elnevezését a heroldokról kapta, akik a címerek első középkori szakértői voltak.

Két részre oszlik: címerelméletre (de: Wappenkunde) és címerművészetre (de: Wappenkunst).

A címerelmélet, elméleti heraldika vagy a szorosabb értelemben vett címertudomány a címerjogot, a címerek történetét érinti, a szabályos és szabályellenes címerekkel, a címerismerettel (r.hu: címerisme) foglalkozik.

A címerművészet, a címerábrázolás tana vagy címergyakorlat a címerek szabályos megszerkesztésével, megrajzolásával (kiállításával), leírásával, gyakorlati alkalmazásával, historizálásával és a címerkritikával foglalkozik.

A címer olyan, általában pajzson viselt, meghatározott szabályok szerint megszerkesztett színes jelvény, melyet egy család, intézmény vagy testület a saját maga azonosítására örökletes, állandó jelleggel használ.

A címerhatározás számára ezen jellemzők teszik lehetővé egy adott címer rendszerezését (szabályos szerkesztési mód, a pajzsok színezése, a címerábrák csoportosíthatósága), valamint meghatározását (örökletes használat).

A címertan forrásait két fő részre oszthatjuk: írott és képzőművészeti forrásokra.

Az írott források közé tartoznak a címerek szóbeli leírásai, mint egyes trubadúrok és címerköltők művei (Chrétien de Troyes, Wolfram von Eschenbach, Ulrich von Lichtenstein, Konrad von Würzburg, Peter Suchenwirt stb.), más írott források, a címermondák stb.

A képzőművészeti források közé tartoznak a címeres levelek, pecsétek, pénzérmék, sírkövek, címerkönyvek, címertekercsek, halotti pajzsok, zászlók stb.

A 20. század elején a magyar heraldika elsősorban a nemesi családok heraldikáját tárgyalta (Alapi Gyula: Magyarország címeres könyve, I., 1913; Kempelen Béla: Magyar nemes családok címerei, 1914). Emellett foglalkoztak a heraldika általánosabb, elméleti, korszakolási kérdéseivel is (Csoma József: A magyar heraldika korszakai, 1913; Sándor Imre: Címerhasználat, 1911). Csoma József a nemzeti címerek tárgyában (Magyar nemzeti címerek, 1903), Fejérpataky László az Árpád-ház heraldikájának területén folytatott napjainkig fontos tevékenységet (Az Árpádok címerei, 1908).

A különféle sorozatokban, kiadványokban folytatódott a magyar heraldikai emléktanyag közzététele (Áldásy Antal–Fejérpataky László: Magyar címeres emlékek. I–III., 1901–1926; Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei. I–VIII., 1904–1942; Sándor Imre: Címerlevelek. I–II., 1910–1912).

Az 1915-ös államcímerrendezés ráirányította a figyelmet a magyar államcímer történetének fontosságára. A Turul különszáma mellett ezzel a témával foglalkozik Csánki Dezső *Az új magyar és az úgynevezett közös címerekről* (1916), illetve R. Kiss István *A magyar állam címerei* (1917) című műve is. A korszakban kevésbé foglalkoztak a magyar államcímer és a társországi címerek, illetve a megyei és városi (községi) címerek történetével és a polgári családok címereinek vizsgálatával. A heraldika művelésében fontos szerepet kapott a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, s a Turulnak is fő témája volt a heraldika.

Az I. világháború után kevesebbet foglalkoztak Magyarországon a heraldikával. Áldásy Antal rövid összefoglalót készített (*Címertan*, 1926). Az egyházi heraldika addig szinte alig méltatott területével is foglalkozott Temesváry János (*Az erdélyi püspökök címerei*, 1930). A kor jellegzetesnek mondható heraldikusa Donászy Ferenc. A Szentpétery Emlékkönyvben általánosabban foglalkozott a magyar heraldika problémakörével (*A magyar heraldika múltja, jelene és jövő feladatai*, 1938). Ugyanő foglalkozott az Árpád-ház heraldikájával (*Az Árpádok címerei*, 1937). Népszerűsítő jellegű az államcímer múltját ismertető kötete (*Nemzeti jelvényeink története*, 1941).

Kumorovitz Lajos hosszú időt töltött a magyar államcímer történetének részletes feltárásával (*A magyar címer hármashalma*, 1934; *A magyar címer kettőskeresztje*, 1941; *A magyar címer hármashegy*, 1942; *A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma*, 1942).

A korszakban nagyobb figyelmet kapott a kommunális heraldika. A középkori városi címerekkel Darvasy Mihály foglalkozott (*Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése*, 1942). Általánosabban érintette a témakört – inkább népszerűsítő jelleggel – Széll Sándor (*Városaink neve, címere és lobogója*, 1941). Keöpeczi Sebestyén József egyes erdélyi városok (Brassó, Kolozsvár) címereinek történetét dolgozta fel tanulmányokban. Gál Györgyi összegezte a budapesti templomokban található heraldikai emlékanyagot (*Budapest templomainak címeres emlékei*, 1940).

A II. világháborút követő időszakban, talán éppen a heraldikát érintették legradikálisabban a korabeli politikai, ideológiai, tudománypolitikai változások. Jellemző, hogy Kumorovitz Lajos Bernát esetében is csak a kandidátusi disszertációja jelenhetett meg 1955-ben (*A magyar trikolor és a magyar államcímer múltja*).

Elteltekintve egyes propagandisztikus, népszerűsítő publikációktól, amelyeknek elsődleges feladata a szocialista államcímer népszerűsítése (Várkonyi Endre: *A magyar címer útja*, 1957) csak „kerülő úton” foglalkozhattak a heraldikai kérdésekkel (Györffy György: *A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig*, 1959; Radocsay Dénes művészettörténeti tanulmányai a középkori címereslevelek tárgykörében [*Gótikus magyar címereslevelek*, 1957]). Bertényi Iván korai tanulmányában irodalomtörténeti „álcázást” használt heraldikai publikációi

megjelentetéséhez (A Toldi szerelme heraldikája, 1963). Korábbi disszertációja egy részének továbbfejlesztéséből született Kumorovitz Lajos Bernátnak egy fontos heraldikai tanulmánya (A magyar középcímer és nagycímer kialakulása, 1965). Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára alapvető kodikológiai kutatásaik során, mindig is nagymértékben támaszkodtak a heraldikára, s maguk is részletesen foglalkoztak a kódexekben fellelhető címerekkel (Bibliotheca Corviniane, 1967).

Az 1960-as évek előzményei után, több évtizedes szünetet követően ismét lehetőség nyílt a heraldikának, mint alkalmazott tudománynak a bevezetésére és művelésére. 1970-ben rendelet, 1974-ben minisztertanácsi határozat engedélyezte a városok számára a címerhasználatot. Sajátos gyakorlat alakult ki, amely egészen az 1980-as évekig jellemezte a magyar kommunális heraldikát. Ahelyett, hogy visszanyúltak volna az egyes településeken {V-323.} korábban használt hagyományos címerekhez, néhány kivételtől eltekintve teljesen új címerek megalkotását helyezték előtérbe. A címerek nagy többsége a heraldika szellemétől, gyakorlatától teljesen idegen jelkép lett, amelyeket gyakran ékesítettek munkásmozgalmi jelképek, a szocialista gazdasági fejlődést szimbolizáló motívumok. Ezt az indokolatlan, helytelen gyakorlatot kezdettől fogva élesen bírálták a szakma képviselői.

Az 1970-es évek elejétől ismét lehetővé vált heraldikai témák tudományos publikálása. Az 1960-as évek elejétől ebben alapvető szerepe van Bertényi Ivánnak. Számos tanulmánya a legkülönbözőbb tárgykörökre terjed ki (államcímertörténet, antifeudális parasztmozgalmak heraldikája, címeralkotás, címerhasználat, címereslevelek, egyes családok, személyek címerei, egyetemi heraldika, heraldikatörténet, kommunális heraldika, középkori címerjog, középkori magyar heraldika, magyar uralkodóházak heraldikája, rangkoronák. Több átfogó jellegű könyvet is kiadott (Kis magyar címertan, 1983; Új magyar címertan, 1993). A szocialista korszak városcímereinek összefoglaló kézikönyvét Castiglione Endre adta ki 1975-ben (Magyar városok címerei). A heraldika művelésében, a kiadatlan címereslevelek publikálásában fontos szerepet játszik Nyulásziné Straub Éva is, aki tanulmányokat, köteteket publikált (A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek, 1981; Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein, 1987, német és magyar nyelven 1999).

A heraldika hazai művelését nagymértékben ösztönözték azok a nemzetközi szakmai kongresszusok, amelyeket Bertényi Iván és Czoma László szervezett Keszthelyen. 1988-ban városcímer-történeti konferenciára került sor. 1990-ben genealógiai és heraldikai tudományokat érintő nemzetközi konferencia volt Keszthelyen.

A rendszerváltozás körüli időszakban előtérbe került a heraldika, s különösképpen a magyar államcímer története, megváltoztatásának kérdése, annak alternatívái. E tárgykörben fontos szerepet játszottak Kállay István és Bertényi Iván. A tudományos, de részben

aktuálpolitikai címervita – a koronás, illetve a korona nélküli hagyományos magyar államcímér bevezetéséről, az 1957-től használt szocialista államcímér eltörléséről. Laszlovszky József adta közre 1989-ben A magyar címér történetét. A Turul egyik alaptémaköre a heraldika.

Az 1990-es évek a heraldika magyarországi felvirágzását hozták. A publikálatlan magyar címerek nagy számát csökkentve ismételten megjelentek gazdag címerkiadások (Beke Margit: A Prímási Levéltár nemesi és címeres emlékei, 1995; Kollega Tarsoly István: Királyi Könyvek. 1867–1918, 1994; Entz Géza–Kovács András: A kolozsvári Farkas utcai templom címerei, 1995). A megyei címerek eddig elhanyagolt területén is előrelépés történt. Átfogó jelleggel, önálló kötetben foglalkozott a témával Csáky Imre (A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században, 1995). Tanulmányaikban mások is érintették a tárgykört (Csorba Csaba: Vármegyei címerek és Borsod-Abaúj-Zemplén címere, 1991; Ódor Imre: Baranya megye jelképei, 1991).

Jelentős érdeklődés nyilvánul meg a kommunális heraldika iránt. Elsősorban városok címertörténetét dolgozták fel az elmúlt időszakban. Ezek közé tartozik Kecskemét (Kozicz János: Kecskemét város címere és zászlói, 1996), Kunhegyes (Botka János: Kunhegyes város címere, 1998), Sopron (Horváth Zoltán: Sopron városi címere, 1991), Szeged (Fári Irén–Nagy Ádám: Szeged címere, 1998) és Székesfehérvár (Fülöp Gyula: Alba Regia – Székesfehérvári címerek, pecsétek, 1994).

Nagybáky Péter céhes heraldikával (A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei, 1995), Gömbös Tamás egyházi heraldikával foglalkozik (A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei, 1993).

{V-324.} Rainer Pál családi címerekről, illetve a céhes heraldikát érintő kérdésekről értekezett. Pandula Attila a heraldika falerisztikai vonatkozásairól tett közzé tanulmányokat.

A rendszerváltozást követően a heraldika egyre nagyobb szerepet kap a gyakorlatban is. Különösen így van ez a kommunális címerhasználat területén. Napjainkban minden település alkothat címert. A városok esetében többnyire léteznek heraldikai előzmények, de a községeknél sokszor nincs ilyen, vagy túlságosan sematikus az előzmény. Napjaink címeralkotása sokszor nem felel meg az elvárható szakmai követelményeknek. Új címerek alkotásánál sokszor nem folytatnak kellő előtanulmányokat, és nem veszik figyelembe a szakértők véleményét sem, ebből adódóan nagyon sok a rossz, antiheraldikus címer. Különböző próbálkozások után ezeknek a problémáknak kezelésére, illetve a helytelen címerek felülvizsgálatára alakult meg 1998-ban, neves magyarországi szakemberek közreműködésével, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának égisze alatt a Magyar Heraldikai Bizottság. Tevékenységét azonban erős jogi (s részben aktuálpolitikai) korlátok akadályozzák.

Többben vannak olyan magyar heraldikusok, akik szakmai tevékenységüket (vagy annak nagy részét) külföldön fejtették ki. Az 1970-es években Csehszlovákiában folytatott értékes kommunális heraldikai munkásságot Püspöki Nagy Péter (Dunaszerdahely város címere, 1970; Rozsnyó város címere, 1973; Zseliz város címere, 1976). Modern, összefoglaló jellegű heraldikai művet adott ki a Hollandiában élt Karlai (Kohl) Károly (A címer története, fejlődése, 1990).

Irodalom:

Áldásy Antal: Címertan. Bp., 1923. In: Hóman Bálint (szerk.): A magyar történettudomány kézikönyve. II. 6. füzet

Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve. Bp. 1897.

Bedingfeld, Henry – Gwynn-Jones, Peter: Címertan. Bp., 1994.

Bertényi Iván: Kis magyar címertan. Gondolat Zsebkönyvek, Gondolat Kiadó, Bp., 1983, ISBN 963-281-195-X

Bertényi Iván: Új magyar címertan. Bp., 1993.

Bertényi Iván: Címertan. In: Bertényi Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Bp., 1998. 251-278.

Csoma József: A magyar heraldika korszakai. Bp., 1903.

Laszlovszky József: A magyar címer története. Bp., 1989.

Nyáry Albert: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886.

Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei. Bp., 1987.

Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címerkönyve. Bp., 2001.

Pápai-Páriz Ferenc: Ars heraldica... Kolozsvár, 1695.

Insigniológia

A magyarországi insigniológiai kutatásnak fő témája volt a Szent Korona és a koronázási jelvények, míg más insigniológiai emlékeket szinte teljesen elhanyagoltak. A 20. század elején Czobor Béla írt tanulmányokat (A magyar Szent Korona és a koronázási palást; A nagyváradi liliomos nyílt korona és országalma, 1900). Karácsonyi János Hogyan lett Szent István koronája a magyar Szent Korona felső részévé? címen értekezett (1907). A két világháború közötti időszakban több önálló munka látott napvilágot (Darkó Jenő: A Dukász Mihály-féle korona célja és jelentősége, 1936; Moravcsik Gyula: A magyar Szent Korona görög feliratai, 1935; Moravcsik Gyula: A magyar Szent Korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában, 1938; Polner Ödön: A magyar Szent Korona felső részének eredetkérdése, 1943; Varjú Elemér: A Szent Korona, 1922).

Fontos eredmények születtek azokban az insigniológiához szorosan kapcsolódó, azt kiegészítő témakörökben, mint a korona, a koronázási jelvények használata, a Szent Koronához kapcsolódó elméletek (Bartoniék Emma: A magyar királykoronázások története, é. n.; Eckhart Ferenc: A Szentkorona eszme története, 1941). László Gyula a jogarról (Adalékok a koronázási jogar régészeti megvilágításához, 1938), Oberschall Magda a Monomachos-koronáról (Konstantin Monomachos császár koronája, 1937), Boldisár Kálmán Bocskai István koronájáról (1925) értekezett.

Más insigniológiai témaköröket csak elvétve dolgoztak fel ebben az időszakban (Bevilaqua-Borsody Béla: Adalékok a városok, várak és egyéb erős helyek kapuinak és kulcsainak katonai művelődéstörténetéhez, 1930). A céhes insigniológia tárgykörében is született néhány tanulmány (Csipkés Kálmán: Céhedényeink, 1941; Nyiresi-Tichy Kálmán: A rozsnyói városi múzeum céhtáblái, 1943).

A 20. század közepe körüli politikai változások, különösen az insigniológia hagyományos témái tekintetében éreztették erőteljesen negatív hatásukat. Egyes insigniológiai tárgyköröket elsődlegesen {V-325.} régészeti témaként mutattak be (Vattai Erzsébet: A margitszigeti korona, 1958; Kovács László: A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata, 1970). A szocialista korszakban Kovács Éva folytatott folyamatosan – elsősorban művészettörténeti megközelítésű – insigniológiai kutatást a Szent Koronáról, a koronázási jelvényekről (A magyar korona a legújabb kutatások tükrében, 1957; Egy elveszett magyar korona, 1963; A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez, 1972; Magyarországi Anjou-koronák, 1978; Zsigmond császár halotti jelvényei, 1987).

Az insigniológiai kutatások terén alapvető változás következett be 1978-ban, amikor az Amerikai Egyesült Államok visszaadta Magyarországnak az addig hadizsákmányként őrzött Szent Koronát és a magyar koronázási jelvényeket. A korona és a koronázási jelvények története iránt óriási érdeklődés nyilvánult meg. Az igényeket több, akkortájt megjelentetett művel igyekeztek kielégíteni. Ekkor látott napvilágot Bertényi Iván A magyar korona története (1978), illetve Benda Kálmán és Fügedi Erik A magyar korona regénye című munkája (1979). Az elsőrangú képanyag közlésével is további vizsgálódásokra inspirál, Kovács Éva és Lovag Zsuzsa A magyar koronázási jelvények című kötete (1980). Katona Tamás szerkesztésében jelent meg 1970-ben a koronára vonatkozó történelmi források gazdag gyűjteménye (A korona kilenc évszázada). Egyidejűleg lehetőség nyílt a korona és a koronázási jelvények direkt kutatására, amelyre addig soha nem volt lehetőség. A korona és a koronázási jelvények kutatását elmélyítette egy Budapesten rendezett nemzetközi tudományos konferencia (1983). A Szent Koronával – amely nemzetközi összehasonlításban is az egyik legkérdésesebb ereklye – és a magyar koronázási jelvényekkel kapcsolatban is sokféle, igen ellentmondásos tudományos

hipotézis látott már napvilágot. A főbb véleményeket Pandula Attila is összegezte (A Szent Korona története, 1990). Az 1970-es évek végétől korábbi vélemények újrafogalmazásával, új teóriák kifejtésével és élénk vitákkal egyaránt találkozhatunk. A történészek, művészettörténészek többsége (a különböző rész kérdésekben egymástól jelentősen eltérve) általában a XI. század második fele és a XIII. század közé helyezi a Szent Korona összeállításának idejét. Csomor Lajos (Magyarország Szent Koronája, 1986; Szent István koronája nyomában, 1987; Szent István koronázási jelvényeinek eredete, 1989; Őfelsége a magyar Szent Korona, 1996) és a hozzá csatlakozó ötvösök, mérnökök szerint a Szent Korona (nagyjából a mai alakjában) Szent István korában, illetve azt jóval megelőzően készült. Ezeket a véleményeket Bakay Kornél összegzi *Sacra Corona Hungariae* című művében (1994). Ezekhez a Magyarországon központi insigniológiai témakörökhöz szorosan kapcsolódó új eredmények is megjelentek a szakirodalomban (Glant Tibor: A Szent Korona amerikai kalandja. 1945–1978, 1997; Kardos József: A szentkorona tan története. 1919–1944, 1985).

Több olyan kutató van, aki koronakutatási tevékenységét, s eredményei publikálását külföldön folytatta. Ezek sorában alapvetőnek tekinthető Deér József tevékenysége (*Die Heilige Krone Ungarns*, 1966). Simontsits Attila fontos forrásgyűjteményt tett közzé a korona modernkori történetével kapcsolatban (*The Last Battle for Saint Stephen's Crown*, 1984). Vajay Szabolcs és Bogyay Tamás, többségében külföldön megjelent tanulmányaival járult hozzá a Szent Korona és a koronázási jelvények kutatásához.

Az elmúlt évtizedekben sokrétű eredmények születtek a céhes insigniológia tanulmányozásának területén (Nagybákay Péter: A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei, 1995; Csiffáry Gergely: Egri céhemlékek, 1982; Szabó Sarolta: Céhek Szabolcs vármegyében, 1993). Különösen a céhbehívó tábláknak van jelentős irodalma (Nagybákay Péter: Magyarországi céhbehívó táblák, {V-326.} 1995; Bodó Sándor: Céhbehívó táblák a miskolci Herman Ottó Múzeumban). Foglalkoztak céhládákkal (Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhládák, 1966; Szabó Péter: A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeumban. A céhládák, 1978; Temesváry Ferenc: A céhládák szerepe a céhek életében, 1958) és insigniajellegű céhedényekkel is (Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók, 1965; Szalay Emőke: Debreceni céhedények, 1980). A cégérek történetét Csatkai Endre foglalta össze (*Cégérek*, 1971). Pandula Attila jogtörténeti vonatkozású insigniológiai témát érintett tanulmányában (*A hóhérpallos*, 1987).

Napjaink insigniológiai kutatási irányába mutat betekintést a Voigt Vilmos és Balázs Géza szerkesztésében megjelent *A magyar jelrendszerek évszázadai* című tanulmánykötet (1998).

Archontológia

Az archontológia betű szerint olyan „tudományt” jelent, amelynek tárgya az archontes. A görög szó jelentése: uralkodók, vezetők; latinra legjobban a régentes szóval fordítható. Az archontológia formai jelentése tehát: „az uralkodók/vezetők tudománya”.

Valójában az archontológia szó a történettudomány műszava, és kétféle értelemben használatos. Elsősorban olyan listákat (névsorokat, névsor jellegű szöveges összeállításokat) nevezünk így, amelyek időrendben tartalmazzák egy adott tisztség (hivatal, méltóság) összes viselőjét, természetesen tisztségviselésük dátumhatáraival együtt. Jelölheti továbbá a szó azt a (történetkutatói) tevékenységet is, amely ilyen listák összeállítására irányul. Az alábbiakban, hogy a félreértéseket elkerüljük, archontológián csakis ezt a tevékenységet magát fogjuk érteni, míg az ennek során elkészült összeállításokat archontológiai segédletnek, névsornak vagy listának nevezzük.

A magyar történelem kutatói és tanulmányozói számára régóta szükséges segédlet az ország legfontosabb közjogi és udvari tisztségviselőinek könnyen áttekinthető táblázatos összeállítása és a tisztségviselők pályafutásának rövid ismertetése. Ezzel a témakörrel foglalkozik a történeti segédtudományoknak az az ága, melyet archontológiának nevezünk. Az archontológia helye a hivataltörténet mellett van és a tisztségviselők személyével foglalkozik, lényegében tehát személytörténet, de mindig szoros kapcsolatban a betöltött funkciókkal. Az általános életrajztól, mely sok szempontra terjedhet ki, éppen abban különbözik, hogy a személy és a hivatalos pályafutás kapcsolatrendszerében marad. Szorosan kapcsolódik a közigazgatástörténethez és a történeti kronológiához, de a család- és a szorosan vett társadalomtörténethez, a történeti szociológiához is.

Az archontológia kapcsolódik a genealógiához, a hivataltörténethez, a történeti statisztikához, a szorosan vett társadalomtörténethez, a történeti szociológiához stb.

A pápákról és az uralkodókról a középkorban is készítették névjegyzékeket, de ezeket inkább kronológiáknak nevezték. Az archontológia fogalmat Johann Philipp Abelinus, írói nevén Johannes Ludovicus Gotofredi, német történész és földrajzi író vezette be *Archontologia Cosmica* (Frankfurt am Main, 1638, 1649) című művében. Korábban a méltóságviselők ismertetését a kronológián belül tárgyalták. Mivel a kronologikus elem benne bizonyos fókig meghatározó, azért a tudományág is csak fokozatosan vált el ettől. A címtárak, titulaturák, melyek - naptárral egybekötve vagy anélkül - egy-egy időpontra vonatkozólag adják meg a különböző tisztségviselőket, még ennek a fejlődési fázisnak a már forrásbázissá vált emlékei. Idővel azonban a tisztségviselők időrendje egyre inkább kibővült a legfontosabb életrajzi elemekkel is. A mai archontológia mint tudományág nemcsak arra a kérdésre felel: mikor, kik voltak valamely tisztség betöltői, hanem arra is: mik voltak. Tehát azt a közeget is

tanulmányozza, melyben éltek. Kérdése tehát az is: vallásilag, etnikailag, demográfiailag hová, milyen csoportba sorolhatók be a tisztségviselők.

Ekkoriban készültek az első címtárak és titulaturák, naptárral kiegészítve vagy anélkül. Franciaországban már az 1620-as évektől jelentek meg tisztcímtárak, melyek előzményeit már Schwartner Márton is a követjegyzékekben látta, amilyenek a 16. században Németországban is készültek. Idővel a tisztségviselők jegyzéke kibővült az életrajzi adatokkal is és valódi archontológiává vált.

A tisztségviselők jegyzékének elkészítése a módszeres iratkezelés és az oknyomozó történetírás hatására lett önálló diszciplína. A 19. században jelentős publikációs tevékenység bontakozott ki az archontológia területén. Nagy egyházi archontológiát adott ki Franciaországban Boyer de Saint-Suzanne *Le personnel administratif sous l'Ancien Régime* (Párizs, 1868) címen és Németországban Pius Bonifacius Gams *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae* (Regensburg, 1873-1886) címmel. A századfordulón jelent meg Payer von Thurn Rudolf *Die Kaiserlichen und Königlichen Hofstellen 1749-1848* (Wien, 1902) című műve és folytatása *Die Kaiserlichen Hofchergen und Chefs der deutsch-erbländischen Hofstellen 1657-1749* (Wien, 1906). Egész Bajorországra vonatkozóan jelent meg Gerog Frechl mindmáig páratlan átfogó műve a *Bayerische Behörden und Beamte 1550-1804* (München, I-II. 1908-1911.). Közli a hivatalviselők életrajzát és genealógiai kapcsolatait is. Az újabb korban jelent meg Michel Antoine műve a *Le gouvernement et l'administration sous Louis XV. Dictionnaire biographique* (Paris, 1978).

A vállalatok archontológiájának feldolgozásánál nélkülözhetetlenek a Compassok. A *Compass, Kalender und Jahrbuch für Handel Industrie und Verkehr* címmel, Gustav Leonhardt szerkesztésében jelent meg Bécsben, 1869-től hétévesen, majd évenként. A Monarchia felbomlása után a Compass név megmaradt, de az egyes utódállamok szerint hozta a gazdasági adatokat.

Az archontológiakészítésnek a többi tudományos munkához hasonlóan három fázisa van: 1. előtanulmány, 2. anyaggyűjtés, 3. szerkesztés. Az előtanulmány részeként az első feladat az archontológia tárgyát képező szervezet (hivatal, intézmény, üzem) működésének történeti jellegű tanulmányozása a nyomtatott kiadványok és a levéltári anyag alapján. El kell dönteni, hogy milyen szintig történjen a vizsgálat (vezetői, döntéshozói és intézkedői, teljes személyzeti archontológia). Az anyaggyűjtésnél törekedni kell a lehető legnagyobb teljességre, összhangban a vizsgálat céljával. A kijegyzetelés határát a személyek száma, a fluktuáció sebessége, a szervezetben betöltött szerep, a vizsgált időtartam, a források teljessége jelöli ki. Az anyaggyűjtésnél ügyelni kell arra, hogy az csak a fordulópontok megvilágítását szolgálja. Az archontológia-készítés célja nem szervezetek, hanem személyek történetének feltárása bizonyos

funkciókban. A szervezetek története ugyanis a hivatal-, illetve üzemtörténet része. Ezért az adatgyűjtésben a személyi adatoké az elsőség. Célszerű minden egyes személyre vonatkozó adatot külön cédulára kiírni, forrásmegjelöléssel, ami külön rövidítési nomenklatúra készítését is megkívánja. A szerkesztésnél az adatokat tanácsos előbb rangfokozat szerint csoportosítani, egybevetni, majd ezek alapján elkészíteni a rangosztályok táblázatait. Ezután a személyi adatokat újra egyesíteni kell, ami kirajzolja az egyes személyek pályaképét és a feldolgozás végén mutatóul is szolgálhat. Az adatrendezés két szempontja tehát a személynév és az időrend. Az archontológia kiegészítője a létszámtáblázat. Ez készíthető egyes források (pl. személyzeti összeírások) vagy utólagos összegzés alapján. Az utóbbi által kimutatható egy üzem, hivatal, intézmény személyzetének alakulása egy szabályos időtartamon belül (10, 20, 50 stb. éves periódusban) vagy adott szempont szerint (származás, vallás, nemzetiség, társadalmi megoszlás, lakhely, városnegyed, iskolai végzettség, életkor, nem stb.).

Az archontológia-készítés egyik legfontosabb kérdése a nevek írásmódjának meghatározása. Ezek a múltban, a 19. század végéig, egy család sőt egy személy esetében is gyakran változtak. Ez egyaránt érvényes a személy saját maga és az ő nevének mások általi leírására is. Ezért az archontológiában megállapított névformák írásánál következetesen kell eljárni, az esetleges eltéréseket jelezni kell. A nevek írásánál háromféle eljárás lehetséges: 1. a forrás szerinti szöveghű közlés, 2. a mai névalak szerint rekonstruált írásmód, 3. plurális forma (egyaránt közöljük a szöveghű nevet, az esetleges szövegbeli variánsokat és a modern alakot). A legjobb az utóbbi, de egyben a leghelyigényesebb. A családneveknél meg kell tartani az archaikus írásmódot. Nemei családoknál mérvadó a Liber Regiusban szereplő névforma. A nemesi és nem-nemesi partikulák (de, von stb.; holland-flamand van, de, skót mc, mac stb.) akkor tüntetendőek fel, ha a névhez szervesen hozzátartoznak, akárcsak a főnemesi (hg., gr., br.; prin., com, br.) és a képzettségi (dr. utr. jur., dr. med., dr. phil., ing., kand., tud. dr.) címek. A nem-római betűs nevek átírásánál a könyvtárak által elfogadott átírási szabályokat kell alkalmazni.

A magyar archontológia nagy hagyományokkal rendelkezik. A Szepesti Kamara 1602-től vezette saját személyzeti történetét a katolikus plébániák Historia Domusainak mintájára. Az első országgyűlési titulátúra 1608-ból maradt fenn. Horvátországban Paulus Ritter 1710-ben készítette el Chronologia banorum című kéziratos művét, mely nemcsak a tisztségviselők kronológiáját tartalmazza, hanem életrajzi, működési és heraldikai leírással is kiegészül, amely így valódi archontológiának tekinthető. Bél Mátyás a Notitia-ban nemcsak a vármegyék főispánjainak nevét közli, de működésük jellemzőit is. A naptárak mellékleteként ebben az időben, az 1730-as évektől kerülnek kiadásra az évenkénti hivatalos tiszticímtárak. Wagner Károly 1782-es kéziratos művében elkészítette Magyarország főispánjainak jegyzékét. Jezsuita

rendtársa, Nicolaus Schmitth (1707-1767) hozzá hasonlóan 1739-től az archontológiai jellegű művek sorát adta ki a nádorokról, török szultánokról és az esztergomi érsekekről.

Grossing József (1751-1830) kísérletet tett az első enciklopédikus archontológiai összefoglalásra. *Tabulae Chronologicae... Regni Hungariae... ab Anno Christi nato millesimo usque ad nostra... tempora* (Pozsony, 1806) című műve a magyar királyok, esztergomi érsekek, nádorok, országbírók, horvát bánok, erdélyi vajdák és fejedelmek, macsói és szőrényi bánok, tárnok-, ajtónálló- és főlovászmesterek, temesi és pozsonyi grófok, és a királyi kancellárok kronológiai adatait tartalmazta. A rovatokban helyet hagyott az utólagos bejegyzések számára is. A levéltári munka segédletéül és talán Grossing hatására készítette el az 1810-es években Lendvay Ignác Márton (1739-1814), kamarai levéltárnok, majd igazgató *Libri Dignitariorum* című kéziratos művét (OL E683). A világi méltóságokat az 1. kötet tartalmazza, *Dignitates saeculares* címmel, az egyházi méltóságok a 2-4. kötetben találhatóak, *Dignitates ecclesiasticae* címmel; az 5. kötet, a *Catalogus comitum comitatum* 23 vármegye főispánját közli. Csergheő Ferenc (1775-1855), dunántúli ítéltáblai ülnök a tábla fennállásának százéves évfordulójára *Historia Tabulae Judiciariae Districtualis Trans-Danubian...e* (Sopron, 1824) című művének függelékében adta ki a tábla bíráinak és alsóbb hivatalnokainak jegyzékét, mely az első olyan archontológiai összeállítás, mely egy hatósági szerv teljes személyzetére kiterjed, a legkisebb ideiglenes hivatalnokokig.

Kéziratban maradtak Waltherr László Imre (1788-1865), a gróf Károlyi család levéltárnokának középkori egyházi és világi tisztségviselőkre vonatkozó gyűjtései, akárcsak Nagy Imre (1822-1894), kúriai bíró, jogtörténész *Archontologia Status Historicus Dominorum Praelatorum et Magnum... Regni Hungariae* című adatgyűjtése az 1860-as évekből. Jelentős archontológiai tevékenységet fejtett ki Nagy Iván és Rómer Flóris. A 19. század közepének fontos oklevélkiadásai fellendítették az archontológiai kutatást is. A *Századok* című folyóirat a kezdetektől fogva közölt archontológiai írásokat, Pesty Frigyes és mások tollából. A századfordulón jelent meg Somogyi Zsigmond Magyarország főispánjainak albuma (Szombathely, 1889), új kiadása: *Magyarország főispánjainak története 1000-1903* (Budapest, 1903). Az első világháború előtt jelent meg Kollányi Ferenc *Esztergomi kanonokok 1100-1900* (Esztergom, 1900), valamint Choboth Ferenc és Csáky Károly Emánuel *A váci egyházmegye történeti névtára* (Vác, I-II. 1915-1917) című műve, mely utóbbi történeti, földrajzi és plébániatörténeti lexikon is.

Az első világháború után sokáig nem készültek önálló archontológiai művek. Az archontológia iránt az 1940-es években nőtt meg ismét az érdeklődés, a genealógiával összefüggésben, majd az 1950-es években azzal együtt az archontológia is feledésbe merült. Újjászületése Paulinyi Oszkár és Fallenbühl Zoltán munkássága nyomán 1967-től számítható.

1971-ben a Magyar Országos Levéltár Forrástudományi Kabinetje vette tervbe a dualizmus és a Horthy-korszak idejére eső központi kormányzat archontológiájának elkészítését. A munkát az ELTE Történelem Segédtudománya Tanszéke folytatja. Újabb keletű az erdélyi archontológia, Trócsányi Zsolt tollából, Erdély központi kormányzata 1540-1690 (Budapest, 1980) címmel.

Az archontológia viszonylag szűk körben művelt történeti segédtudomány volt a századfordulón. Lényegében egyházi archontológiák jelentek meg (Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok. 1100–1900, 1900; Chobot Ferenc–Csáky Károly Emánuel: A váci egyházmegye történeti névtára. I–II., 1915–1917).

Sajátos archontológiai műnek tekinthető a Szent István Rend alapításának 150. évfordulóján kiadott, az összes addigi kitüntetett adatait tartalmazó kötet (Névjegyzéke az 1764. évtől az 1914. évig a magyar Királyi Szent István Renddel kitüntetetteknek, 1914).

A két világháború közötti időszakban megjelent több hasonló karakterű munka az I. világháborúban kitüntetett személyekről (A Magyar Nemzet Aranykönyve, 1921; Heeger Árpád: A világháborúban kitüntetett közlekedési alkalmazottak arcképcsarnoka, 1925).

1940-ben jelent meg Hellebront Kálmán A magyar testőrségek névkönyve. 1760–1918 című könyve. Több szerző foglalkozott tanulmányokban egyes korszakok városi archontológiájával: Baraczka István: Óbuda közigazgatásának 20 éve (1746–1766), 1941; Kovács Lajos: Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig, 1943.

Az archontológia a korábbi gyakorlatnak megfelelően, a hivataltörténet részeként jelent meg (Ember Győző: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848, 1940).

1945 után több figyelem fordult a tárgykör felé. Megmaradt az archontológiát a hivatal-, illetve közigazgatástörténet stb. {V-315.} részeként tárgyaló felfogás (Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata. 1540–1690, 1980). Borsa Iván – elméleti kérdések mellett – különböző megyék középkori tisztségviselőiről publikált tanulmányokat (Turóc vármegye alispánjai, 1989). Havassy Péter a középkori Heves megye archontológiáját vizsgálta (Heves megye középkori tisztségviselői, 1986). Köblös József középkori egyházi archontológiával foglalkozott (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája. 1458–1526, 1987). Benda Kálmán A királyi Magyarország tiszti címtára. 1607–1608 című tanulmánya (1972) az országgyűlési követjegyzékek (titulatúrák) tárgykörével foglalkozott.

Többen érintették egyes vármegyék kora újkori archontológiáját: Gecsényi Lajos (Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. század első felében. Függelék. Győr vármegye tisztikara 1526–1703, 1984), Turbuly Éva (Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében. Függelék. 1700–1750 között működött megyei tisztviselők, 1986); Kállay István tanulmányában kora újkori városi archontológiát dolgozott fel (A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei. 1688–1790, 1972). Jelentős archontológiai kézikönyv Bölöny

József több kiadásban megjelent műve, a Magyarország kormányai (1978). Székely Vera dualizmuskori minisztériumok archontológiával foglalkozott.

Fejes Imre a szocialista korszakból vett témát dolgozott fel (Veszprém megye közigazgatási beosztása és tanácsi vezetői [1945–], 1950–1981, 1982).

Sajátos, hadtörténeti vonatkozású archontológiák sorát adta közre Bona Gábor (Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. 1848–1849, 1983; Kossuth Lajos kapitányai, 1988; Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III., 1998–1999). Hasonló karakterű, de más időszak vonatkozásait érinti Szakály Sándor archontológiai jellegű publikációi során (A magyar katonai elit. 1938–1945, 1987; A magyar katonai felső vezetés. 1938–1945, 1999).

Az újabb kori magyar archontológia jeles művelője Fallenbüchl Zoltán, aki sokrétű kutatási és publikációs tevékenységet fejtett ki a tárgykör legkülönbözőbb részterületein. Fontos tanulmányai közé tartozik pl. A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században (1967) és a Tiszticímterek története Magyarországon (1977). Önálló kötetként jelent meg a Magyarország főméltóságai (1988), a Mária Terézia magyar hivatalnokai (1989) és a Magyarország főispánjai (1994).

A magyarországi archontológiai szakirodalom csúcsteljesítménye (nemzetközi összehasonlításban is) Engel Pál Magyarország világi archontológiája. 1301–1457 című műve (1996). Ez a munka módszertani szempontból is kimagasló.

Irodalom:

Fallenbüchl Zoltán: Archontológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István, Budapest, 1986. (2. kiad.)

Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai. Budapest, 1988.

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája.

Rubinek Gyula: Magyarországi címszótár. Budapest, 1914.

Szfragisztika

A pecséttan a pecséteket vizsgáló tudomány. Külföldön használatos elnevezései is a pecsét (latin signum, sigillum) szóból erednek. Az oklevél- és pecséthamisítók leleplezése céljából - a gyakorlatban - már a középkorban is foglalkoztak a pecsétek vizsgálatával, önálló tudománynak a szfragisztikát azonban csak a XVIII. század elejétől számítják, amikor Johann Michael Heineckének a germán és más népek régi pecséteit tárgyaló történeti munkája (De veteribus Germanorum aliorumque nationum sigillis... syntagma historicum. Frankfurt/M., 1709) megjelent. A középkor óta a pecséttan kutatások köre erősen kibővült, s az ókortól napjainkig

használt pecsétek vizsgálatát egyaránt felöleli. Így eredményeit az emberiség történetével foglalkozó legkülönbözőbb tudományok egyaránt hasznosítják. Az egyes korszakok eltérő forrásbázisát figyelembe véve azonban a pecsétek kritikus vizsgálata napjainkban is elsősorban a középkor kutatóit segíti, s így egy sereg, e korszakkal foglalkozó tudomány (ág), a diplomatika, heraldika, numizmatika, archeológia, paleográfia, epigráfia, művészettörténet, filológia, onomasztika, jog-, kormányzat- és intézménytörténet, vallás-, társadalom- és kultúrtörténet stb. számára szolgáltat adatokat.

A pecséttan (vagy szfragisztika) a pecséteket vizsgáló tudomány, a pecsét kemény nyomóra alkalmazott ábrázolásnak, képlékeny anyagra átvitt lenyomata. A magyar nyelvben a pecsét szó a pecsétnyomó megnevezésére is szolgál, de a tudomány csak a lenyomatot érti rajta. Neve a latin signum, sigillum szóból ered. Már a középkorban is foglalkoztak a pecsétek vizsgálatával, de önálló tudománynak a XVIII. századtól tartjuk.

Bizonyító erejű jelek használatának igénye már az ókori keleti népeknél is megfigyelhető. Kr. e. 4. évezredi Mezopotámiában már ismerték a pecsétnyomót, illetve a pecsétet, az ókori Kelet számos államában használtak pecséthengereket. A Kr. e. 2. évezredben, Egyiptomban már használtak zárópecsétet, Szakkarában feltárt sírból számos pecséttel lezárt boros kancsó került napvilágra. A Biblia tanúsága szerint pecséteket a zsidók is széles körben használtak, a görögök szintén használtak pecséthengereket és pecsétgyűrűket. Az ókori Rómában számos magánszemélynek volt pecsétgyűrűje, mely az aláírást helyettesítette, használtak pecsételésre finoman megmunkált kőlapocskákat is, melyre isteni, császári, vagy más emberi ábrázolást véstek. A pecsétnek, mint bizonyító eszköznek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az általános írástudatlanság miatt, azért tudta pótolni az írást, mert szerepelt rajta tulajdonosának szimbolikus képe, a pecséthasználat a Meroving és Karoling korban is divatos maradt.

A pecsét három feladata:

- garantálja valamely tartalom titkosságát, sértetlenségét
- bizonyítja a tulajdont
- érvényesít, hitelesít.

Anyaguk szerint fém és viasz pecséteket különböztetünk meg.

A fémpecsétek készülhetnek ólomból, aranyból vagy ezüsből, ezeket latinul bulláknak nevezzük. Fém pecséttel csak a királyok, pápák és a bizánci uralkodók erősítették meg okleveleiket. Arany pecsétet kizárólag a királyok használtak, azonban ez csak az oklevél ünnepélyességét emelte, bizonyító ereje nem volt nagyobb, mint egy viasz pecsétnek.

A pápai kancelláriában ólom pecséttel hitelesítették az okleveleket, és ezt kender zsinórra függesztették. E két egyszerű anyagnak szimbolikus jelentősége volt, összhangban a pápai oklevelek „servus, servorum Dei” (isten szolgáinak szolgálja) kifejezésével. A pápai

pecséthasználatot követték az uralkodók, és ők is előszeretettel használtak ólom pecsétet. Az elő és hátoldalukon egyaránt rajzolatot mutató ólom bullák megpecsételésére ollóhoz, vagy fogóhoz hasonló pecsétnyomót használtak.

A viaszpecsétet latinul sigillumnak nevezték. Anyaga természetes méhviasz volt. Ehhez különböző adalék anyagokat (állati eredetű zsírok, kréta, gyanta, hamu) adtak a pecsét tartósságának növelésére. A pecsétnyomó (tiparium) mindig valamilyen kemény anyagból készült (bronz, sárgaréz, arany, ólom, ezüst (gyűrű), elefántcsont, különböző kövek – gemmák - , és kemény fa, valamint az új korban vas és acél). A pecsét ábrázolásának képét közvetlenül vésték a pecsétnyomó lapjába.

A viasz kettős pecsét (sigillum duplex, vagy érem pecsét) számára készített nyomókon az elő és hátlap vésetét hordó két lapot összekötötték, a két lap közé helyezett viasz elő- és hátoldalán egyszerre hagyott nyomot, előfordult azonban, hogy külön-külön személy őrizte a két lapot, a visszaélések elkerülése végett. A pecsétnyomó vésése nagy gondosságot igényelt és hosszú időt, ezzel magyarázható, hogy a pecsét tulajdonosának halála után azt még sokáig használták az örökösök, vagy csak a feliratot változtatták meg rajta. A legtöbb pecséttulajdonosnak a középkorban egy pecsétnyomója volt, de magasabb méltóságot viselők több nyomóval rendelkeztek, vagy az is előfordult, hogy több személy birtokolt egy pecsétnyomót. A pecsételéshez az oklevél alján kereszt alakú nyílást vágtak, ennek sarkait visszahajtották, és ebbe a lyukba öntötték a viaszt, ezt a fajta pecsétet befüggesztett pecsétnek is nevezik. Az úgynevezett simplex pecsételést (kétoldalas pecsét előlapjával történő pecsételés) II. András kancelláriája vezette be. Előfordult, hogy az oklevél kisebb volt magánál a pecsétnél, ilyenkor csak a pecsét közepét (az uralkodó képét) vagy a pecsét fejét nyomták az oklevélre.

A király nagy pecsétjét a kancellár őrizte, a király gyűrűs pecsétjét a titkára, vagy a különleges jegyző. A király nagypecsétet csak közjogi ügyekben használták és az államhatalom szimbólumává vált. A közép pecsétet Károly Róbert vezette be, először ellen pecsétként, majd hitelesítésre szolgált, később a kápolna ispán használta. A titkos pecsét a bizalmas diplomáciai levelezés pecsétnyomója volt, kisebb magán jelleg ügyekben a gyűrűs pecsétjét használta az uralkodó.

A függőpecsét biztonságos rögzítésére már II. András udvarában rendszeresítették egy eljárást, mely során a levél alsó részén néhány centimétert visszahajtottak, és ez a szegély a pecsétet biztonságosan tartotta. A 13. században a függőpecsétet kis hártycsík rögzítette az oklevélhez, de ez a mód sérülékenysége miatt kiment a divatból. A 14. századtól sodort selyemzsinóros pecsétfüggesztést figyelhetünk meg.

A függőpecsét oklevélre helyezése a következő képpen történt: az oklevél megírása után a hártycsík szabályos alakúra vágták, az alját felhajtották, a kettős hártycsík átlyukasztották, a

hártycsíkot, vagy selyemzsinórt a lyukakon átfűzték, megfelelő hosszúságúra hagyva csomóval rögzítették. A csomó köré viaszból pogácsát helyeztek és kétoldalú pecsétnyomóval pecsétté préselték. A középkorban nem létezett a nádori, országbírói, vagy püspökségi pecsét, hanem az ezeket a címeket viselők saját pecsétnyomóikat használták, általában családi címer és hivatali rangjelöléssel együtt.

Az egyházi pecsétek főpapi szimbólumokat és védő szentek alakjait viselték. A világi pecsétekkel ellentétben az egyházi hatóságok más formákat használtak, jellemzően mandula alakúakat.

Közjogi hiteles helyek, a káptalanok működése egy – két megyére terjedt ki. Illetékességük volt jogi ügyek írásba foglalása, oklevelek írásba foglalása, másolása, főurak parancsára bizonyító eljárások lefolytatása, okleveleket saját pecsétjükkel állítottak ki, érvényességüket minden világi és egyházi hatóság elismerte.

A 20. század kezdetén a magyarországi szfragisztikai szakirodalom többnyire heraldikai vonatkozások kapcsán foglalkozott a témával, s általában rövid anyagközléseket jelentetett meg szakfolyóiratokban. Közülük megemlíthetők Bártfai Szabó László, Brancsik Károly, Gárdonyi Albert, Iványi Béla, Kemény Lajos, Pór Antal publikációi. Nem bővült jelentősen a szfragisztikával foglalkozók száma a két világháború között sem. Összefoglaló feldolgozás nem készült.

Az adott időszakban is többnyire a szfragisztikai emlékek heraldikai forrásként való felhasználásával foglalkoztak a kutatók, s vizsgálódásaikat általában középkori témákban folytatták. A publikációk döntően itt is csupán tanulmányok (Jakubovicz Emil: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga, 1935; Leiszth Andor: Diósgyőr beszélőcímeres pecsétje, 1935).

Darvasy Mihály döntően középkori szfragisztikai anyag alapján dolgozta fel a magyar városi címerek eredetét, fejlődéstörténetét (Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése, 1942). Publikálták egyes levéltárak pecsétanyagát (Iványi Béla: Címeres és egyéb pecsétek a keszthelyi hercegi levéltár tolnai részében, 1943). Tompos Ernő és Sterbenz Károly polgári vonatkozású címeres pecsétéről írt (Címeres pecsétek, különös tekintettel a polgári címerekre, 1942).

Kumorovitz Lajos Bernát elsősorban szakfolyóiratokban, tanulmánykötetekben publikált, az 1920-as évek végétől. Érdekeltek általános elméleti kérdések, a szfragisztika eredményei, felhasználási lehetőségei a modern történettudományban (A pecséttan eredményeinek értékesítése a történetkutatásban, 1940). Elsősorban középkori magyar szfragisztikával foglalkozott. Gazdag másolat- és fotódokumentációval támasztotta alá megállapításait. A szfragisztikához mindig hozzákapcsolta a vonatkozó történeti, jogtörténeti, hivataltörténeti adalékokat is (Az autentikus pecsét, 1936; A speciális praesentia regia pecséthasználata

Zsigmond korában, 1936). Részletesen tárgyalta egyes időszakok magyar királyi pecséthasználatát (Mátyás király pecsétjei, 1932; A magyar királyi egyszerű és titkospecsét használatának alakulása a középkorban, 1936). A pecsétek vonatkozásában heraldikai kérdésekkel is foglalkozott, elsősorban a magyar államcímer fejlődéstörténetének részleteivel. Többször összegezte a magyar szfragisztika múltját (A magyar szfragisztika múltja, 1938; A szfragisztika múltja, 1941). A korszak legvégén jelent meg, addigi eredményeit összegező, kalandos sorsú alapműve, A magyar pecséthasználat története a középkorban (1944).

A szfragisztika területén többé-kevésbé megfigyelhető a folyamatosság, sőt az 1960-as évektől már a fejlődés is. Szfragisztikával viszonylag sokan, sokféleképpen foglalkoztak az elmúlt évtizedekben. Megmaradt, s később kiteljesedett a pecsétek művészettörténeti jellegű vizsgálata, amelynek keretében a szfragisztikai anyag korábbi periférikusabb szerepeltetése helyett az anyagcsoport abszolút felértékelődéséről beszélhetünk. A korábbi illusztratív jelleg helyett a pecsétek önálló műalkotásokként kerültek az előtérbe. Hazai és külföldi kiállításokon – amelyeket az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja közreműködésével rendeztek az 1970-es évektől kezdődően – már ebben a felfogásban mutatták be a pecsétanyagot. Többek között Székesfehérváron (1982–1983), illetve Schallaburgban (1982).

Megindult a középkori szfragisztikai emléanyag teljes körű feldolgozása, melyben elsősorban Bodor Imre és Marosi Ernő játszott fontos szerepet. A szfragisztikai kutatásnak két bázisa közül az egyik a Budapesti Történeti Múzeumban, Kumorovitz Lajos Bernát munkássága során jött létre. A másik az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport kezelésében lévő kisebb, a pecsétek eredeti színét, részben súlyát is követő másolatgyűjtemény.

{V-334.} A Nemzetközi Pecséttani Bizottság 1981-es, budapesti ülése után kezdték el a hazai pecsétnyomó-állomány általános felmérését, Bertényi Iván vezetésével.

Kumorovitz Lajos Bernát 1944-es alapművének bővített, javított változata 1993-ban jelent meg (A magyar pecséthasználat története a középkorban).

1945 után is az egyik legjellegzetesebb szfragisztikai területnek tekinthető a középkor (Bertényi Iván: Az országbírói intézmény pecséthasználat a XIV. században, 1972; A középkori pecsétek felhasználása a művelődéstörténeti kutatásban, 1980; Az írás, mint a rongált pecsétű oklevél hitelességének bizonyítéka, 1984; Komjáthy Miklós: I. Károly király állítólagos pecsétnyomója, 1967, Kubinyi András (Buda város pecséthasználatának kialakulása, 1961; Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog), 1984), Lovag Zsuzsa (I. András király idézőbillogának második példánya, 1990), Takács Imre (A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei, 1992), Vattai Erzsébet (Középkori titkos pecsétgyűrű, 1962; Az esztergomi latinok kettős pecsétje, 1963).

Elkészült több megye pecsét története (pl. Ódor Imre: Baranya megye jelképei, 1991; Kohajda László: Heves vármegye pecsétje és címere, 1973; Borsa Iván: Somogy vármegye címere és pecsétje, 1984), feldolgozták több város pecsét történetét is (pl. Kozicz János: Kecskemét címerei és zászlói, 1996; Holub József: Pécs város pecsétjei, 1958; Holub József: Zalaegerszeg régi pecsétjei, 1960; Dobos János: Zenta pecsétje és címerei, 1997).

Nemzetközi összehasonlításban is élen járt a magyar szfragisztika, amikor egyes kutatók egészen modern szfragisztikai témákat (pl. az 1918–1919-es forradalmi időszak pecsétjei) dolgoztak fel. E vonatkozásban először Réti László folytatott kiterjedt kutatásokat (A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik, 1970; A Magyar Tanácsköztársaság helyi szervei és pecsétjeik, 1973). Egyes megyék vonatkozásában is folytak hasonló kutatások (Csiffáry Gergely: A Magyar Tanácsköztársaság Heves megyei címerei és pecsétjei, 1983; Horváth Lajos: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye pecsétjei. 1918–1919, 1989).

Az 1960-as évektől foglalkoznak céhes szfragisztikával (Bárdosiné Dorner Mária: Vasi céhtörténeti emlékek, 1985; Csiffáry Gergely: Egri céhemlékek, 1982; Szabó Sarolta: Céhek Szabolcs vármegyében, 1993; Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók, 1963; Magyarországi vas- és fémműves céhpecsétek, 1963; A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei, 1995).

Az újabb kutatási terület a késő feudális (polgári) kor falupecsétjeinek feldolgozása, amelyben úttörő szerepet vitt Bezeredy Győző (Baranya községeinek pecsétkatasztere, 1978–1986; Agrárvonatkozású ábrázolások Baranya megye községeinek pecsétjein, 1981; A Zselic községeinek pecsétjei, 1976). Módszertani szempontból is iránymutató volt Horváth Lajos, 1982-ben megjelent kötete, a Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei.

A szfragisztika tárgykörébe tartoznak egyes interdiszciplináris kutatások is, amelyek más szakterületek oldaláról közelítenek a szfragisztikához, illetve a szfragisztika eredményei alapján próbálják más területek tudományos problémáit megoldani (Kumorovitz Lajos Bernát: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában, 1984).

Irodalom:

Bertényi Iván: Pecséttan, in: A Történelem Segédtudományai. Osiris Kiadó 2001.

Feiszt György: Rövid Magyar Címertan és Pecséttan. Tankönyvkiadó 1986.

Kumorovitz L. Bernát 1944: A magyar pecsét használat története a középkorban. Gödöllő (Bővített kiadás: 1993).

Numizmatika

A numizmatika a pénzzel és a pénztörténettel foglalkozó történeti segédtudomány. Habár a numizmatika művelői, a numizmatikusok eredetileg a régi érmék gyűjtésével és tanulmányozásával foglalkoztak, érdeklődésük ma már kiterjed a modern pénzformák és pénzhelyettesítők, valamint az értékpapírok kutatására is. A numizmatikusok legfontosabb tevékenységei közé tartozik mindenekelőtt a pénzek és pénzhelyettesítők gyűjtése és rendszerezése, melyhez szükséges a régi feliratok tanulmányozása (paleográfia) és a címerek ismerete (heraldika). Az ásatásokon feltárt pénzleletek elemzését is numizmatikusok végzik, feladatuk a pénzek korának és származási helyének megállapítása, ez alapján pedig a lelet korának és eredetének (esetleg egykori tulajdonosának) becslése. Mivel a jelenkori pénzanyag már hatalmas mennyiségű és változatos, a numizmatika több részterületre oszlik, így vannak numizmatikusok, akik csak papírpénzek, csak verde-, illetve nyomdahibás pénzek, csak szükségpénzek, csak értékpapírok vagy éppen kizárólag korabeli hamisítványok gyűjtésével foglalkoznak.

Érmék gyűjtésével már az ókorban is foglalkoztak az emberek, a legelső éremgyűjtők közé a római császárok tartoztak, többek között Augustus is. Később is csak a módosabb emberek engedhették meg maguknak az éremgyűjtést, ezért joggal nevezték a „királyok hobbijának”. Ebben az időszakban keletkeztek a nagy magángyűjtemények. A jelentősebb gyűjtők közé tartozott többek között VIII. Bonifác pápa, Petrarca, I. Miksa német-római császár, XIV. Lajos francia király, II. Joachim brandenburgi választófejedelem.

A numizmatikai irodalom kibontakozása a reneszánsz idején indult meg, ekkor főleg az ókori pénzek portréival foglalkoztak. A rendszerezett kutatások a 16. század végétől indulnak, majd egyre több volt a tudományos igényű munka. A Numismatic Society of London 1936-os megalakulása után sorra jöttek létre az éremgyűjtők szakmai egyesületei. A 19. század emellett a nemzeti közgyűjtemények létrehozásának időszaka is volt. A leghíresebb közgyűjtemények Bécsben, Berlinben, Brüsszelben, Londonban, Párizsban, Athénban és New Yorkban található, melyek a század vége óta katalógusokban tárják a nyilvánosság elé gyűjteményüket. A papírpénzek rendszerbe foglalása a 20. században történt meg, fő úttörőjének Albert Picket tekintik.

A történelmi segédtudományok körébe tartozó tudományterület felöleli a pénzként forgó érmék történeti, gazdasági, jogi, technikai és művészeti vonatkozásainak vizsgálatát, foglalkozik a nem érme formájú pénzjelekkel, pénzhelyettesítőkkel (papírpénzekkel, bankjegyekkel), egyéb pénzhelyettesítőkkel (bárcákkal, zsetonokkal, szükségpénzekkel), értékpapírokkal, a nem pénz funkciójú érmekkel (emlékérmekkel, plakettekkel). A magyar numizmatika a 20. század fordulóján hosszabb múltra visszatekintő, sokak által művelt történelmi segédtudomány volt. A

hivatásos szakemberek mellett sok gyűjtő is jelentős mértékben hozzájárult a tudományág fejlődéséhez. A magyar numizmatika történetében jelentős esemény volt a Magyar Numizmatikai Társulat megalakulása 1901-ben. A társulat a tudományos tevékenység előmozdítását és a gyűjtők körének szervezését egyaránt feladatának tekintette, 1902-ben szakfolyóiratot indított Numizmatikai Közlöny címen, amely azóta is folyamatosan megjelenik. A magyar pénztörténet egyik alapvető műve, a Corpus Numorum Hungariae {V-330.} (CNH) – Magyar Egyetemes Éremtár – első kötete, az Árpád-házi királyok kora 1899-ben, második kötete, a Vegyesházi királyok kora 1907-ben jelent meg, szerzője Réthy László. A CNH pótlékát Zimmerman Lajos készítette el, folytatására Réthy halála után Harsányi Pált kérte fel a Magyar Numizmatikai Társulat. Harsányi az MTA támogatásával hozzálátott a Habsburg-házi királyok érméinek feldolgozásához, munkájának eredményeit 1914–1920 között Adatok a Corpus Numorum Hungariae III. kötetéhez címen rendszeresen publikálta a Numizmatikai Közlönyben. Halála után a munkálatok szüneteltek. A harmadik kötet első része, a Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657 1975-ben jelent meg Huszár Lajos összeállításában. A 19–20. század fordulóján megjelent másik alapvető munka Resch Adolf Siebenbürgische Münzen und Medaillen c. műve (1901) volt, amely az erdélyi pénzeket rendszerezte. Balogh Albin: A magyar pénz története az Árpádok idején (1912), Harkó Géza: A pénz története Magyarországon 1526–1608 (1912) az első pénztörténeti témájú doktori értekezések közé tartoztak. Jelentősek voltak a történész Hóman Bálint numizmatikai vonatkozású gazdaságtörténeti művei: Magyar pénztörténet 1000–1325 (1916), A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában (1921). A 20. sz. első évtizedeiben folytatott sokrétű numizmatikai tevékenységet Gohl Ödön, aki 1902-től 1926-ig szerkesztette a Numizmatikai Közlönyt. Foglalkozott a kelta pénzverés történetével, közreadta a Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzeit tartalmazó katalógust (I–II., 1910–1911). Az emlékérmekkel kapcsolatos művei közül forrásértékűek A magyar királyok koronázási érméi (1917), a Budapest emlékérméi (1899) és a Budapest újabb emlékérméi (1905) c. munkák. A numizmatika és az éremgyűjtés népszerűsítésében játszott jelentős szerepet Szentgáli Károly, aki első szerkesztője volt a Magyar Numizmatikai Társulat második időszaki kiadványának, az 1922-től megjelenő Érem c. folyóiratnak, amely elsősorban az éremgyűjtőknek szóló, tudományos igényű közleményeket ad közre. A két világháború közötti időszakban kezdődött Huszár Lajos pályája, akinek sokrétű tevékenysége meghatározó volt a 20. századi magyar numizmatikában. 1929-től 1968-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában működött, 1944-től az Éremtár vezetője volt. Elsősorban a középkori magyar pénzverés történetével és emlékérmekkel foglalkozott. Legjelentősebb munkái a Magyar Egyetemes Éremtár (Corpus Numorum Hungariae) folytatásán kívül a Procopius Bélával közösen írt Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn (1932), Bethlen Gábor pénzverése (1945), A budai pénzverés története

a középkorban (1958), A magyar numizmatika bibliográfiája (Fejér Máriával, 1977), Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute (1980), Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése (1995). – Az 1940–1950-es években a numizmatika terén nem következtek be drasztikus változások. Ez a Magyar Numizmatikai Társulat szervezetében történt, amely 1949-től 1970-ig mint a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya működött. 1970-ben kapta vissza eredeti nevét. A társulatban 1969-től nem folyik gyűjtői tevékenység. Az elhangzott előadások szövegét a társulati évkönyvekben jelentették meg. A Magyar Numizmatikai Társulat tevékenységi körébe tartozik tudományos konferenciák, előadássorozatok rendezése is. Ilyenek voltak az ún. numizmatikai nyári egyetemek az 1980–1990-es években, amelyeket a Magyar Éremgyűjtők Egyesületével (MÉE) közösen rendezett. A MÉE eredetileg Budapesti Éremgyűjtők Egyesülete néven 1969-ben alakult meg, azt követően, hogy a Magyar Numizmatikai Társulatban megszűnt a gyűjtői tevékenység szervezése. 1973-tól mint Magyar Éremgyűjtők Egyesülete működik. Az egyesület 1970-ben átvette a Magyar Numizmatikai {V-331.} Társulattól az Érem c. folyóirat kiadását. Elsősorban a gyűjtőket segítő szakkönyvsorozatot indított. A II. világháború utáni időszakban, illetve később pályájukat kezdő numizmatikusok közül kiemelendő az ókori pénztörténettel foglalkozó Bakos Miklós, Bíróné Sey Katalin, Fitz Jenő (Der Geldumlauf der röm. Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. I–II., 1978), Torbágyi Melinda, a középkori numizmatikával foglalkozó Gedai István (A magyar pénzverés kezdete, 1986), Kovács László (A kora Árpád-kori magyar pénzverésről, 1997) és Pohl Artúr (Évszám nélküli magyar dénárok és obulusok. 1308–1502. 1972; Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458–1490. 1972; Die Grenzlandprägung, 1972; Ungarische Goldgulden des Mittelalters 1325–1540, 1974; Münnzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1325–1540, 1982). Az elmúlt évtizedekben, részint a gyűjtést segítő céllal, több kiadvány jelent meg egy-egy korszak pénzveréséről: Sára János: A Habsburg uralkodók kora és pénzverése Magyarországon (1991); Rádóczy Gyula: Mária Terézia magyar pénzverése (1982); H. Szabó Lajos: A szabadságharc és az emigráció pénzei, kitüntetései. 1848–1866 (1995); Rádóczy Gyula: A legújabbkori magyar pénzek. 1892–1981. (1984); Leányfalusi Károly–Nagy Ádám: Magyarország fém- és papírpénzei. 1926–1998 (1998). A szűkebb értelemben vett numizmatikától, az éremtantól elkülönült papírpénztörténeti művek közül kiemelendő Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora (é. n.), Ambrus Béla: Magyarország papírszükségpénzei 1723-tól 1914-ig és 1914-től 1919. VIII. 1-ig ((I–II., 1977, 1986); Rádóczy Gyula–Tasnády Géza: Magyar papírpénzek. 1848–1992 (1992); Kupa Mihály: Corpus Notarum Pecuniarum Hungariae (I–II., 1993) c. munkája. Gosztonyi József a kortárs magyar éremművészet alkotásait ismerteti az Érem. c. folyóiratban. Megjelent számos tematikus kiadvány is, amelyek egyes szakterületek (pl. orvostudomány,

bányászat, repülés, zeneművészet) érmészetével foglalkoznak: Huszár Lajos–Varannai Gyula: *Medicina in numis* (1977), Mészáros M. János: *Magyar állatorvosi érmek, plakettek és jelvények* (1986), Zalai Károly: *Gyógyszerészeti numizmatika* (1998), Roznai István: *Magyar bányászati és kohászati érmek 1526–1982* (1983), Nyirádi Lajos–Rácz Józsefné: *Erdészeti vonatkozású magyar érmek és plakettek* (1993), Polgár László: *A magyar sport- és polgári repülés érmei* (1989), Szolláth György: *A magyar zeneművészet érmei és plakettjei* (1972). Az ismeretterjesztést szolgálja Káplár László: *Ismerjük meg a numizmatikát* (1984) c. munkája. A numizmatikai szakfolyóiratok köre 1990-ben az *Éremtani Lapokkal* bővült.

Vexillológia

A vexillológia vagy zászlótan a zászlókkal, lobogókkal, a zászlók történetével, szimbolikájával foglalkozó történeti segédtudomány. A tudományág alapjait, és magát az elnevezést is Whitney Smith amerikai heraldikus alkotta meg 1957 körül. A vexillológiát kezdetben a heraldika egyik ágának tekintették, és ez a nézet máig tartja magát. Mások inkább a szemiotika részének tartják. A történetiségen kívül a vexillológia gyakran kitér a zászlók esztétikájára és szimbolizmusára is. A vexillológia mint tudományág nem azonos a zászlók tervezésével, mint művészi tevékenységgel (vexillográfia), bár gyakran együtt jár vele.

Már nagyon régi időkben megjelentek az egy- vagy többszínű, vagy olyan ábrával ellátott zászlók, amelyek elsődlegesen a különböző katonai egységek megkülönböztetésére szolgáltak. A középkorban a heraldika elterjedésével igen sokféle színű, ábrákkal ellátott zászló volt használatban (banner, gonfanon, kornéta, standárt...).

A zászló latinul vexillum, németül gonfanon. A zászlón lévő jelvényt signum-nak nevezték. Ez és a katonák közös jelvénye a teljesen zárt sisakok korában egyénivé vált, s a XII. század végén a pajzsra kerülve kialakultak belőlük a címerek. Innentől kezdődően a zászlóra is címer került, a címeres zászló is új nevet kapott. Ez a francia bannière, a német banner, magyaroknál banerium, később banderium. A címer miatt a zászló formája is megváltozott. A gonfanon hosszanti tengelye ugyanis a zászló rúdjaival derékszöveget zár be, a jelvényeknek pedig fejjel a zászlórúd felé fordulva, a lobogó tengelyében kellett elhelyezkedniük. Ezzel szemben a címeres zászló tengelye a rúddal párhuzamosan fut, s a lapján lévő címerkép, ferdén jobbra fordulva a rúdhoz kapaszkodik.

Az ezer évvel ezelőtti csaták Draco Standardjai és a mai futballmeccsek zászlószínekre festett arcú szurkolói azonos jelentésűek: mindegyik esetben egy meghatározott embercsoport juttatja kifejezésre a környezet más csoportjaitól való elkülönülését. A zászló vagy lobogó, mint a nemzeti hovatartozás jelképe, a 16. században alakult ki. Elsőként a hollandok használták. A

zászlók napjainkban is kiemelt fontossággal bírnak, mint egy-egy nép, katonai szervezet vagy társadalmi csoport jelképei.

A zászlók nemzetközileg elfogadott osztályozási és jelölési rendszerét Whitney Smith alkotta meg. A következő szimbólumrendszerrel jelölhető, hogy hol használják, (tengeren vagy szárazföldön) illetve mit fejez ki a zászló.

Smitth összesen 63 szimbólumot alkotott amelyekkel leírhatók a zászlók.

A zászlókon szereplő színeknek nincs nemzetközileg elfogadott jelentésük, ugyanaz a szín más-más zászlókon teljesen különböző tartalmakat fejezhetnek ki. Pl. a zöld szín a magyar zászlón a reményt jelképezi, míg Szaúd-Arábián mint az iszlám és Mohamed próféta színe jelenik meg. Egyes színkombinációkból következtethetünk a használó (ország, város vagy intézmény) történelmi örökségére, identitására.

Bár nem léteznek olyan írott szabályok, mint a heraldika esetén, egyes kultúrákban pl. a muszlim országokban alkalmaznak bizonyos korlátozásokat a színkombinációkat vagy a színek számát illetően. Más, íratlan szabályokat egyszerűen esztétikai okokból érdemes betartani. Ugyanilyen fontos, hogy a zászló bírjon valamilyen történelmi jelentéssel, hogy kellően reprezentálhassa az országot. Az egyik vezető vexillológus, Ted Kaye 5 pontban foglalja össze a zászlótervezés alapelveit:

1. Egyszerűség: a zászlónak olyan egyszerűnek kell lenni, hogy egy gyerek is le tudja rajzolni fejből.

2. Sokatmondó szimbolizmus: a zászlón szereplő jelképek valóban utaljanak arra, amit kifejezni akarunk.

3. 2-3 szín szabálya: lehetőleg ne használjunk 3-nál több színt. A 3 szín legyen jól megkülönböztethető, kerüljük a különleges árnyalatokat.

4. Ne legyen a zászlón írás vagy pecsét.

5. Egyediség és hasonlóság: a zászló legyen egyedi, a többitől jól megkülönböztethető, de lehetnek hasonlóságok más zászlókkal, ha valamilyen kapcsolatot akarunk kifejezni.

Ezt a segédtudományt a 19–20. század fordulóján csupán periférikusan művelték (Magony József: A magyar címer és a magyar zászló, 1916). A két világháború közötti időszakban is inkább ismeretterjesztő karakterű publikációk jelentek meg (Bódy Zoltán: A magyar zászló, címerek, szent korona, koronázási jelvények rövid története, 2. kiad. 1927; Donászy Ferenc: Nemzeti jelvényeink története, 1941). Ismeretterjesztő jellegű Széll Sándor Városaink neve, címere és lobogója című kötetének (1941) vexillológiai része. A 20. század közepétől is csupán periférikusan foglalkoztak Magyarországon vexillológiával. Kumorovitz Lajos Bernát több, alapvetőnek számító tanulmányban foglalkozott vexillológiával (Nemzeti jelvényeink 1848–1849-ben, 1950; A magyar zászló és a nemzeti színek múltja. I–II. 1954–

1956). Ring Gizella tanulmányokban foglalkozott a magyar munkásmozgalom zászlóemlékeivel. A szocialista korszakban Kerekes Zoltán publikált több fontos zászlótörténeti tanulmányt a katonai zászlókról (Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye, 1971; Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadizászlói. I–II., 1971–1972). Kalmár János fegyvertörténeti kézikönyve egyik fejezetében foglalta össze a magyar katonai zászlók múltját (Régi magyar fegyverek, 1971). Castiglione Endre Magyar városok címerei című kézikönyvében közölte a szocialista Magyarország városi zászlóit (1975).

Pandula Attila tanulmányaiban érintette a katonai zászlók történetét. Rainer Pál ugyancsak a katonai zászlók tárgykörében írt kisebb tanulmányokat. Tomisa Ilona etnográfiai megközelítésből foglalkozik a magyarországi egyházi zászlók történetével („...együtt a processiót... járják”. Körmeneti zászlók Magyarországon, 1998).

A legújabb helyi jelképekkel foglalkozó szakirodalom ismerteti az egyes helyi {V-338.} zászlók történetét és jelentőségét (Ódor Imre: Baranya megye jelképei, 1991; Fári Irén–Nagy Ádám: Szeged címere, 1998). Kozicz János példamutató feldolgozást adott Kecskemét zászlótörténetéről (Kecskemét címerei és zászlói, 1996).

Napjaink hazai és nemzetközi zászlóival, azok változásával Balogh László foglalkozik gyűjtőként és feldolgozóként egyaránt (A világ nemzetei, 1994). Az ő nevéhez fűződik a világ első ilyen jellegű múzeumának létrehozása Budapesten (Zászlómúzeum). A vexillológia magyarországi művelésére 1994-ben megalakult a Magyar Vexillológiai Társaság, amely 1995 és 1997 között Zászlókutató Intézet néven működött, majd megszűnt. A Zászlókutató Intézet adta ki Horváth Zoltán Zászlók című publikációját (1995). Napjainkban a Zászlómúzeum fogja össze a kortárs, illetve történeti jellegű kutatásokat, helyt adva tudományos tanácskozásoknak (Vexillológiai napok, 1997). Vexillológiai periodikaként jelenik meg a Zászlóvilág, illetve a Zászlómúzeumi Tájékoztató (Hírlevél).

Genealógia

A genealógia (származástan) a nemzetségek, családok történetét, leszármazási rendjét tanulmányozó történeti segédtudomány.

A genealógiai ismeretek, a hagyományok számontartása, felhasználása ősi időkre nyúlik vissza. Különböző vallásokban fontos a geneológia alkalmazása. A mitológiában ugyancsak találkozhatunk ezzel a témával.

Ősei mindenkinek vannak. Mindig fontosak voltak a vélt - illetve valós - ősök, a tőlük való származás felkutatása, bemutatása. Kezdetben elsődlegesen uralkodók, illetve az előkelők családi kapcsolatait rögzítették. Ez később egyre általánosabb lett. A genealógia együtt fejlődött a társadalommal, alkalmazkodott az egyes osztályok, rétegek mozgásához.

Tudományos művelés mellett a genealógia sokszor gyakorlati - „alkalmazott tudomány” - jellegű is volt. Legtöbbször az öröklési jog praktikumában alkalmazták a genealógiát.

A genealógiát sokszor kizárólag a nemesség kutatásával azonosították, s mint olyant öncélúnak minősítették. Emiatt azután egyes radikális társadalmi változások nyomán erőteljesen a háttérbe is szorították művelését, illetve szükségtelen, „áltudományos” jellegét hangsúlyozták.

Bár sokszor valóban a nemesség vizsgálata volt előtérben, s a genealógiát káros irányzatok is felhasználták, nem szabad elfeledkeznünk a polgárság, az értelmiség, sőt a parasztság vagy a munkásság genealógiájának elemzéséről sem. A birtoktörténeti-helytörténeti kutatásoknál elengedhetetlen a genealógia alkalmazása.

Tágabb értelmezésben mindenképpen idetartoznak a történelmi biográfiák, illetve a tágabb-szűkebb társadalomtörténeti kutatási eredmények is. A genealógiát sokszor, sokféleképpen fogták fel a különböző szakemberek; jelenleg is többféle megközelítése ismeretes. Így a klasszikus felfogás mellett beszélhetünk például *történeti irányzatról*, *orvosi* (orvosgenetikai) *irányzatról*, de előfordul a kérdés *néprajzi* (etnográfiai) jellegű vizsgálata is. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a genealógia bázisán fejlődtek ki az elmúlt évtizedekben olyan fontos tudományágak, mint a *történeti demográfia*, illetve a *történeti szociológia*.

A családtörténeti kutatások eredményét elsősorban családfákon vagy jegyzékekben foglalják össze. Kétféle alapvető megközelítésben őstábla és leszármazási tábla. Az őstábla fentről lefelé időben visszafelé halad, a leszármazási tábla fordítva.

A görög és római korból már sok emléke van létezésének. Önmagában a vallásban is nagy szerepet játszottak bizonyos leszármazási elemek. A görögöknél az ősatya kultusza miatt a vezetők előszeretettel vezették vissza eredetüket valamely héroszig vagy akár istenségig, a római korból pedig nemzetségtáblák maradtak fenn. A római családkutatást a görög kultúra importja indította meg, de önálló eredményeket is felmutatott, mivel a római nemzetségek az örökbefogadások és clienturák miatt egészen bonyolultak voltak. A genealógia kezdeti idejében természetesen csak az uralkodók családi kapcsolatait jegyezték fel, később kibővült az uralkodó osztályokkal, még később egészen széles társadalmi rétegekre. Ezek és a középkori családfák természetesen tele voltak ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen adatokkal.

A germán népeknél a vérrokonságon alapuló genealógiát művelték, erre már az V-VI. századból vannak adatok (gótok, burgundok, angolszászok). Suntheim a XV. század végén a Babenbergerek és Habsburgok családját kutatta, majd a genealógia tudományos fejlődése a reneszánsz idején indult meg, a XVI. századtól elsősorban latin nyelven publikáltak ilyen tárgyú munkákat. Ezek megbízásra készültek, az uralkodó osztályok tagjai részére. A tudományosság szempontjából alapvető fontosságú volt a családtörténeti eredmények és a köztörténet összekapcsolása. 1764-től jelenik meg a Gothai almanach, amely a mai napig élő sorozat.

A magyar középkori irattárak tartalmazzák leszármazási adatokat, de csak a XVII. századtól ismerünk családfákat. Az első nyomtatott magyar családkutatás-tárgyú munka Budai Ézsaiás családlexikona a XVII. század második feléből. E korra az idealizált családtörténetek jellemzőek. A ma is hasznosítható forrásmunkák 1778-tól jelentek meg Wagner Károly, Lehoczky András tollából. 1857 és 1868 között készült az a munka, amely a mai napig megalapozza a magyar családkutatást: Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal (I-XIII) (reprintben 1987-1988. Helikon). 1883-ban megalakult a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, melynek folyóirata a Turul. Szakfolyóiratként említhető a Családtörténeti Értesítő (1899-1901), vagy a Genealógiai Füzetek (1903-1912).

A második világháború után a genealógiát hatalmi eszközökkel visszaszorították, két okból: egyfelől a leszármazási adatok felhasználásának hitleri módja miatt, másfelől pedig kispolgári allűrökre és a nemességkutatásra hivatkozva. A Genealógiai Társaság 1950-ben megszűnt, csak 1983-ban alakult újjá, 1992-től pedig a Turul is újraindult.

A genealógia tudománya alapul szolgált újabb tudományágak létrejöttéhez is, mint a történeti demográfia és a történeti szociológia.

A történelem egyik segédtudományaként a birtoktörténet és helytörténet kutatásában elengedhetetlen az alkalmazása. Az orvostudományban is fontos szerepet játszhat egyes öröklődő betegségek felismerésében, tanulmányozásában. Fontos felhasználója a néprajz is.

A korábbi időkben polgári felhasználása (a hobbi jellegű tevékenységen felül) birtokviták és örökösödési perek terén nyert jelentőséget. Gyakori volt az ősigazolás vagy őspróba, amely a polgári rétegben több polgárjoghoz kötődő tevékenység vagy jog elnyerésének eszköze volt (tanulás, polgárjog, tisztségviselés joga, stb.).

A legkorábbi időktől fogva alkalmazták a közeli rokonok házasságának megakadályozására, melynek első írásos forrása Augustus idejéből származik.

A genetikai vagy tágabb értelemben a biológiai genealógia a családtan modern ága. Az öröklésbiológiai szempontokat állítja a középpontba. Vizsgálja az öröklődő betegségeket, a bűnözési hajlam öröklődését, a leszármazást, az etnogenézis körülményeit. Összefüggésben áll a populációgenetika stb. kérdéseivel. A vérrokonsági táblázatokat csak a 20. századtól kezdték alkalmazni orvostudományi, öröklésbiológiai és kriminológiai célokra.

Módszertana természettudományos, ezért a régi genealógia általa egyben új értelmet is nyer. Miközben felhasználja a genealógia írásos és egyéb forrásait, maga is forrásként szolgál a hagyományos genealógia és a történettudomány számára. Ezzel a genealógia lényegében empirikus, axiomatikus természettudománnyá lett. A genetikai genealógia is családi, rokonsági egységekkel dolgozik és azonos eszközöket (családfa), nevezéktant (rokonsági terminológia)

használ, mint a hagyományos genealógia. A különbség az, hogy a genetikai genealógia módszere tisztán tudományos, nem spekulatív.

A 19–20. század fordulóján tömegesen jelentek meg genealógiai munkák Magyarországon. E szakirodalom túlnyomórészt a nemességet taglalja. Jóval kisebb számban jelentek meg más társadalmi osztályok, így a polgárság genealógiáját bemutató írások. A korabeli publikációk az akkori országterület családtörténetét tárták fel. Az akkor feldolgozható források egy része azóta elpusztult, illetve nehezen érhető el. A kor genealógiai irodalmában előfordulnak az egyes családok történetét bemutató okmánytárak, forráskiadványok (pl. Barabás Samu–Thallóczy Lajos: A Frangepán család oklevéltára. I–II., 1910–1913; Gergely Sándor: A római szent birodalmi széki gróf Teleki család oklevéltára. I–VIII., 1905–1935).

Napjainkig használt alapvető kézikönyv Kempelen Béla Magyar nemes családok című műve (I–XI., 1911–1932).

Az adott korban a magyar genealógiai irodalom jellemző példáinak tekinthetők az egy-egy megye nemességének genealógiáját bemutató kötetek (Alapi Gyula: Komárom vármegye nemes családai, 1911; Andretzky József: Baranya vármegye nemesei, 1909; Baranyai Béla: Somogy vármegye nemes családai, 1914; Gorzó Bertalan: Szatmár vármegye nemes családai, 1910; Kőváry László: Hunyad vármegye nemes családai, 1900; Orosz Ernő: Heves vármegye nemes családai, 1900; Palatinus József: Békés vármegyei nemes családok, 1909; Palatinus József: Vas vármegyei nemes családok, 1911; Pálmay József: Udvarhely vármegye nemes családai, 1900; Pálmay József: Háromszék vármegye nemes családai, 1902). A helytörténeti (megyetörténeti) irodalom is gyakran közölt genealógiai anyagokat (Magyarország vármegyéi és városai. I–XXII. Szerkesztette Borovszky Samu). Előfordul, az egy településen élő nemesi famíliák genealógiájának feldolgozása is (Benkő Imre: Nemes családok Nagykörösön, 1908).

Gyakoriak az egyes családok történetét bemutató munkák (Almássy Dénes: Az almási és törökszentmiklósi Almássy grófok, 1903; Esterházy János: Az Esterházy család és oldalágainak története. I–II., 1901; Miskolczy-Simon János: A Mikszáth család története, 1913; Szily Jenő: A Batthyány család, 1912; Varjú Elemér–Iványi Béla: A Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család története. I–II., 1908–1928).

A kiadott publikációk színvonala egyenetlen. A legmagasabb tudományos igényeket kielégítő kötetek és alacsonyabb színvonalú, kisebb értékű munkák egyaránt megtalálhatóak a korszak magyarországi genealógiai irodalmában. Az is igaz, hogy a korabeli magyarországi szakirodalom egy része családtagok által összeállított, nem is mindig a nagyközönség, a tudomány számára, hanem csak a szűk családi körnek szánt, erősen elfogult írás. Megjelentek almanachjellegű művek is, pl. a Magyar Nemzetségi Zsebkönyv – Nemes családok (1905) és a Magyar földbirtokosalmannach az 1910. évre (1910).

Fontos szerepet töltött be a szakterület magas színvonalú művelése, illetve népszerűsítése terén a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság.

A kor szakfolyóiratai közül kiemelkedő színvonalú az általuk kiadott Turul, amely 1883-tól jelent meg. Számottevő szakfolyóirat volt még a „Nagy Iván” Családtörténeti Értesítő (1899–1901) és a Genealógiai Füzetek (Kolozsvár, 1903–1912).

A két világháború közötti időszakban folytatódott Magyarországon a genealógia {V-318.} művelése. Tovább élt az egyes megyék nemessége genealógiájának feldolgozása (Schneider Miklós: Fejérmegyei nemes családok, 1935–1936; Soós Imre–Horváth László: Ősi sopronvármegyei nemzetségek, 1944; Vasdényei Imre: Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében, 1922).

Ebben az időszakban is döntően a nemesség volt a vizsgálódás tárgya (Bartal Aurél: A csallóközi Karcsák és a Karcsaiak a középkorban, 1941; Erdélyi László: A magyar lovagkor nemzetségei. 1200–1408, 1932; Gregorovich Mária: A bori és borfői Bory család és levéltára, 1935; Haiczl Kálmán: A Kistapolcsányiak, 1934; Magyary-Kossa Sámuel: A nagysarlói Magyary-Kossa család története, 1925).

Felmerült más társadalmi osztályok, így pl. a parasztság genealógiájának vizsgálata is (Darvas József: Egy parasztcsalád története, 1932).

Jelentős kézikönyveket publikált Kempelen Béla (Magyar főrangú családok, 1931; Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. I–III., 1937–1939; Nemes családok, polgárcsaládok, 1940).

Ezekben az években látott napvilágot több, magyarországi zsidó családok genealógiáját feldolgozó mű is (Blau Henrik: Az 1690. év körül született Lövy Zalmen Gögle... utódainak leszármazási táblázatai..., 1940; Munkácsi Bernát–Munkácsi Ernő: A Munk és a Felsenburg családok genealógiája, 1939).

Gerő József fontos segédkönyveket adott ki (A magyar királyi Belügyminiszter által igazolt nemesek, 1938; A királyi könyvek, 1940). A kor jellegzetes, almanachszerű kiadványsorozata volt, a Daróczy Zoltán által kiadott Nemesi évkönyv. I–XIII., 1923–1935).

A polgári és paraszti családok genealógiai kutatására törekvés, illetve a családtörténettel szorosan összefüggő birtoklástörténet előtérbe állításának vezéralakja volt Szentpétery Imre. Igen kritikus volt a korabeli magyar genealógiai kutatással kapcsolatban. Ezt a véleményét többször megfogalmazta. A II. világháborút követően rövid ideig még tartott az egyes korszerű családtörténeti kutatási irányok felé fordulás, a tárgykör elfogadtatására több kísérlet történt (pl. Szentpétery Imre törekvése a parasztcsaládok kutatásának előtérbe állítására). Ekkor jelent meg egy igen korszerűnek mondható összeállítás, Juhász László Családfa című műve (1946).

Az 1940-es évek végétől a genealógia erőteljes visszafejlesztésére került sor. Az intézkedésekben nyilvánvalóan szerepe volt a közelmúlt rosszelmékű származásigazolásainak, illetve annak, hogy a magyarországi genealógia addig elsősorban a nemesség családtörténetével foglalkozott. A különféle próbálkozások ellenére, nem sikerült fenntartani a szakterület művelésének addig meghatározó szervezetét. A radikális változások ellenére sem szünetelt a genealógia tudományos művelése. Nagy számban kerültek ekkor állami levéltárakba (elsősorban a MOL-ba) különféle főúri, nemesi levéltárak. Ezek rendezésekor segédletek készültek, melyek nagy számban tartalmaztak genealógiai jellegű adalékokat (Bakács István: A Festetics család keszthelyi levéltára, 1955; Fekete Nagy Antal: Az Orczy-család levéltára, 1959; Iványi Emma: Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára, 1963; Kállay István: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, 1978; Maksay Ferenc: A Csáky család levéltára, 1964).

Nagyobb mennyiségben került genealógiai szempontból alapvető fontosságú anyakönyvi mikrofilmmásolat a MOL gyűjteményébe, ami megkönnyítette a későbbi kutatásokat.

Kubinyi András 1970-ben jelentette meg a hazai genealógia helyzetét összegző, jövőbeni feladatait, lehetőségeit áttekintő, összefoglaló tanulmányát (A magyar genealógiai kutatás). A középkori kutatás terén a legjelentősebbek közé tartozik Fügedi Erik (A középkori magyar arisztokrácia mobilitása, 1970), de tanulmányaiban foglalkozott a genealógia részkérdéseivel Bodor { V-319. } György, Borsa Iván, Kállay István, Kristó Gyula és Szabó László is.

Az 1970-es évektől enyhülés mutatkozott a hivatalos politika részéről a genealógia tekintetében. Ezt jelezték pl. a Dunántúli Településtörténeti Konferenciák előadásai, s azok anyagának publikálása. Az addig is meglévő középkori témakörökön kívül előtérbe kerültek kora újkori, sőt 19–20. századi kutatások is. Az addig is kutatott főnemesi-nemesi genealógián túlmutatóan értelmiségi, polgári és paraszti kutatások is előtérbe kerültek. Károly István az 1980-as évek közepén számítógép segítségével feldolgozta egy település (Medina) teljes anyakönyvi adatait. 1983-ban újjáalakult a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, amely azóta is fő fóruma a genealógia és más történeti segédtudományok tudományos művelésének, népszerűsítésének. Az újraindulásnál kiemelt célként fogalmazódott meg az alsóbb társadalmi osztályokra (így a munkásságra és a parasztságra) irányuló kutatás igénye. Ez azonban rövidesen elhalványult.

A genealógia tudományos művelésében, népszerűsítésében alapvető szerepe volt Kállay Istvánnak. A genealógia újbóli megélénkülése idején, korábbi kutatási eredményeit felhasználva több értékes tanulmányt publikált Gyengő László és Filkorn Pál. 1982-ben jelent meg fontos genealógiai kézikönyvként Házi Jenő Soproni polgárcsaládok című műve.

Az 1980-as évek második felétől ismételten megindult a különféle színvonalú genealógiai művek nagyobb számú kiadása. Vajay Szabolcs A Johannita Rend lovagjai című 1987-ben

kiadott fontos munkája, a magyar nemességgel kapcsolatos kérdések modern kézikönyve. A tárgykörre olyan összeállítások is ráirányították a figyelmet, mint pl. Gudenus János és Szentirmay László Összetört címerek című, a magyarországi főnemesség 20. századi történetét összegző kötete (1989). Gudenus János állította össze A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája (I–IV., 1990–1999) című sorozatot. Kristó Gyula és Makk Ferenc új eredményeiket felhasználva tárgyalták az Árpád-ház genealógiáját (Az Árpád-ház uralkodói, 1995).

Egyes szerzőknél – többnyire nemesi családok leszármazóinál – megmaradt a hagyományos témakör, a nemesség genealógiai viszonyainak, a korábbi hagyományos magyarországi irodalomhoz hasonló feldolgozása (Csapó Zoltán–Csapó György: A tagyosi Csapó család története, 1985; Szluha Márton: A Szluha család története, 1996; Steven Tötösy de Zeptek: A zepetneky Tötösy család adattára, 1993).

Örvendetes jelenség a legújabb magyarországi szakirodalomban, az egyes családi levéltárak anyagának – részben korábbi szerzők anyaggyűjtéseit felhasználó – kiadása (Borsa Iván: A Justh család levéltára, 1991; Fekete Nagy Antal–Borsa Iván: A Balassa család levéltára, 1990; Mályusz Elemér–Borsa Iván: A Szent-Iványi család levéltára, 1988).

Felmerült egyes művészettörténeti kutatási irányok, pl. a történeti ikonográfia és a genealógia egymást kiegészítő szerepe (Főúri ősgalériák, családi arcképek. Szerkesztette Buzási Enikő, 1988; Buzási Enikő: Az Esterházyak családi arcképei, 1994; Székely Zoltán: A Cziráky ősgaléria, 1997).

Az 1990-es években kiadásra került több újszerű, a korszerű külföldi kutatási irányokhoz való közelítés igényével megírt kötet (Gyermek a kora újkori Magyarországon. Szerkesztette Péter Katalin, 1996; Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében, 1998).

1992-ben (főként Vajay Szabolcsnak köszönhetően) újraindult a Turul, amely – a hagyományoknak megfelelően – nemesi, polgári és értelmiségi genealógiákat közöl.

A 20. század során többen kényszerültek arra, hogy külföldre távozzanak, s ott foglalkozzanak magyar genealógiával. Közülük kiemelkedik Vajay Szabolcs, aki sokrétű történeti segédtudományi tevékenységén {V-320.} belül genealógiával is foglalkozik (1943-tól). Több nyelven adta közre publikációit egyebek mellett az Árpád-ház ősei, a királyi családok genealógiája, általánosabb elméleti kérdések, források témájában. A két világháború között Daróczy Zoltán által szerkesztett Nemesi évkönyv sorozatnak 1953–1978 között létezett egy német nyelven kiadott változata, az Adeliges Jahrbuch (Barcsay-Amant Zoltán szerkesztésében).

Irodalom:

Juhász László: Családtan. Utmutatás, minták és vázlatok az ősök és a rokonság szemléletes és áttekinthető ábrázolására. Szeged, 1946

Bottó Béla: Genealógia. Történeti segédtudományi alapismeretek. Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok 3. Budapest, 1963

Kubinyi András: A magyar genealógiai kutatás. Levéltári Közlemények, 1970

Pataky Lajosné: Családnévmutató a Magyar Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak és gyűjtemények irataihoz (1526-1945). Budapest, 1981 (Levéltári mutatók és jegyzékek 1.)

Áldássy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei. I- VIII. Budapest, 1902-1942

Csoma József: A magyar nemzetiségi címerek. Budapest, 1904.

Fejérpataky László: Magyar címeres emlékek. Monumenta Hungariae Heraldica. I-II. Budapest, 1901-1902.

Genealógiai füzetek. Családtörténeti folyóirat címerekkel és leszármazási táblákkal. Szerk.: Sándor Imre és Sebestyén József. I-XII. évf. Kolozsvár, 1908-1914.

Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 1-3. kötet. Budapest, 1900-1904.

Kempelen Béla: Magyar nemes családok, I-XI. Budapest, 1911-1932.

Kempelen Béla: Magyar nemesi almanach. Az 1867-1909. magyar nemességre, bárói, grófi és hercegi méltóságra emelt családok. Budapest, 1910.

Kempelen Béla: Magyar nemesi családkönyv. Budapest, 1927.

Kempelen Béla: Családkönyv I. Nemes családok. Budapest, 1940.

Magyar főrangú családok. Szerk.: Kempelen Béla. Budapest, 1931.

Kempelen Béla: Útmutató az összes nemességi ügyekben. Genealógiai és heraldikai kézikönyv. Budapest, 1907.

Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Budapest, 1970.

Kövári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854.

Nagy Iván: Családtörténeti értesítő címerekkel és leszármazási táblákkal. I-III. évf. Budapest, 1899-1901.

Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal, I-XII. Pest, 1857-1868.

Nyulásziné, Straub Éva: A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címeres levelek jegyzéke. Budapest, 1981.

Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Második rész: Nemes családok. Szerk.: Pettkó Béla-Reiszig Ede. Budapest, 1905.

Tagányi Károly jegyzéke az Országos Levéltárban a magyar és erdélyi udvari kancellária fölállításáig található hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleknek. Budapest, Országos Levéltár 1886. -Tagányi Károly-Pettkó Béla: Pótlék Tagányi Károly nemesi jegyzékéhez. Budapest, 1888. (Melléklet a Turul VI. évfolyamához)

Kronológia

.A kronológia (latin chronologia, az ógörög χρόνος = idő és λογία = tan összetétele) az időszámítással, annak történetével, sajátosságaival és felhasználásával foglalkozó történeti segédtudomány. A kronológia az események időbeli viszonyait állapítja meg, ezért az egyik legfontosabb a segédtudományok között, hiszen az események időbeliségének ismerete elengedhetetlen a történelemben.

Az időszámítással foglalkozó történeti segédtudomány - a kronológia - a legfontosabbak közé tartozik, hiszen a történelmi események időrendiségével tisztában lenni minimális követelmény mindenki számára, aki a történelmi múlt feltárásával foglalkozik. Sőt a kronológia talán a legősibb segédtudomány is, amellyel a legősibb kultúráktól kezdve foglalkozik az emberiség. Nemcsak a legismertebb időbeli mértékegységeket (év, hónap, hét, nap, óra, perc) használjuk nap mint nap, hanem számos kronológiai fogalom került a hétköznapi életben használatba anélkül, hogy sokan ismernék e fogalmak valódi tartalmát.

A kronológia legfontosabb vizsgálati területe a különböző típusú naptárak összehasonlítása, egymás közti viszonyuk feltárása mellett az átszámítások lehetővé tétele. A történetileg kialakuló különböző datálási rendszerek egymáshoz rendelése segíti a történettudományt abban, hogy az eseménytörténeti vázat felállítsa, a népek és kultúrák egymásutánosságát - és ezzel lehetséges kapcsolatait, egymásra hatásuk irányait - megállapítsa.

A kronológia, mint önálló tudomány fontosságára sokan a 19. század végétől, Magyarországon többek közt 1909-ben Mahler Ede hívta fel a figyelmet.

A kronológia nemcsak a történelemben, de minden időbeli folyamatot vizsgáló tudományban, így például a geológiában is jelentőséget kap. Itt a kronológia egy résztudománya, a periodizáció alkalmazandó, amivel a jelenségek, folyamatok időbeli sorrendjét és szakaszolását lehet áttekinthető formába önteni.

Az idő alap-mértékegységeinek meghatározása többnyire csillagászati megfigyelésekhez kötődött. A korai, idővel kapcsolatos megfigyelések a társadalmakban fontos helyet foglaltak el. Az ókori Egyiptomban a Nílus áradásának előrejelzése létfontosságú. Minden élelemtermeléssel foglalkozó kultúra - legyen az állattenyésztő vagy földművelő - számon tartotta az idő múlását. Ennek módja azonban földrajzi régióként, kultúráként és időben is nagyban változó.

A 20. század elején meghatározó tevékenységet folytatott a kronológia tárgykörében Szentpétery Imre. 1912-ben jelent meg Oklevéltani naptára, amely módosításokkal, kiegészítésekkel a mai napig használható kézikönyv. Ugyanő több fontos tanulmányban is érintette a témakört (A datum és az actum jelentése az oklevelek keltezésében, 1912; Középkori időszámításunkhoz, 1912; A legrégebb magyar csizió, 1918). Mahler Ede tevékenysége is fontos (Naptárunk újjáalakítása és a húsvétkérdés, 1916). Szentpétery Imre 1923-ban publikálta Chronológia című könyvét. Kövesligethy Radó (A naptárreform, 1928) és Tass Antal (Naptárunk kialakulása és reformkérdése, 1930; A naptárreform újabb fejleményeiről magyar vonatkozásban, 1931), tanulmányaikban a naptárreform kérdésével foglalkoztak.

A II. világháborút követően a tudományterület folyamatos műveléséről beszélhetünk. Többben jelentek meg összefoglaló jellegű munkáival (Hahn István: Az időszámítás története, 1960; Hahn István: Naptári rendszerek és időszámítás, 1983; Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd, 1973; Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. I–II., 1977; Erdődi József: Időszámításunk, 1977; Időszámítási rendszerek. Szerkesztette Kristó Gyula, 1980).

Az újabkori kronológiai irodalom kézikönyve Szentpétery Imre Chronológia és Oklevéltani naptár című műveinek összevont, javított, bővített kiadása, A kronológia kézikönyve (1985). Az 1970-es években több, elméleti kérdésekkel is foglalkozó tanulmány jelent meg (Balogh Sándor: Tudásszint és történelmi kronológia, 1977; Komjáthy Miklós: Történelem és történelmi kronológia, 1977).

Az elmúlt évtizedekben jelentős eredmények születtek a magyar naptár (csizió) kutatásának területén. Kiemelkedő Borsa Gedeon tevékenysége (Csizió, vagyis a csillagászati tudománynak rövid leírása, 1986; Ismeretlen Manlius-naptár, 1959; A magyar csizió átdolgozásai, 1978; A csizió ellenlábasképei és utóélete, 1979). Említést érdemel még Kovács L. Gábor (Kis magyar kalendáriumtörténet 1800-ig, 1989), Mollay Gábor (Középkori soproni naptárak, 1962) és Verebélyi Kincső (A magyar csiziók folklorisztikai vizsgálatának egyik lehetősége, 1992).

Több olyan összefoglalás is készült, amely a napi használat igényeinek megfelelően Magyarország vagy a világtörténet főbb eseményeit tartalmazza (Magyarország történelmi kronológiája. I–IV. Főszerkesztő Benda Kálmán, 1981–1982; Kristó Gyula: Kronológia a kezdetektől 1944-ig, 1992; Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája. 996–1946, 1988; Seifert Tibor: Magyar történelmi kronológia. 1971–1990. [A függelékben 1992-ig], 1994; Világtörténet évszámokban 1789-ig. Összeállította Engel Pál, 1988; Ormos Mária: Világtörténet évszámokban. 1789–1945 és 1945–1975, 1982).

Komoróczy Géza a Vénusz-csillag és a babiloni „karám” értelmezéséről, az asztronómia {V-327.} és az asztrológia egységes csillagtudományként való babiloni értékeléséről írt (Bezárkózás a nemzeti hagyományba, 1992).

Egyes szerzők tanulmányaikban, középkori események reductiójára tettek kísérletet. Bertényi Iván, a tatárjárást követő, keletre irányuló magyar katonai vállalkozások időrendjét, illetve a jaroslavi csata időpontját vizsgálta (Magyarország nemzetközi helyzete a tatárjárás után, 1991). Dán Róbert a zsidók magyarországi kiűzésének (1353–1357) időpontját kísérte meg pontosítani (Mikor űzte ki I. Lajos a zsidókat?, 1991). Makk Ferenc a II. Géza-féle magyar–bizánci viszony időrendjéhez fűzött megjegyzéseket (1980).

Irodalom:

Kákosy, László. Ré fiai. Százszorszép K. (1993).

Bertényi, Iván (szerk.). A történelem segédtudományai. Osiris K (2003). /Szögi László - Kronológia

Shaw, Ian (szerk.). Az ókori Egyiptom története. Gold Book. /Ian Shaw - Kronológiák és kulturális változások Egyiptomban, Liverpooli Egyetem, 2000

Szentpétery, Imre. A kronológia kézikönyve (1985)

Hahn, István. Naptári rendszerek és időszámítás. Gondolat K. (1983)

Filep László - Bereznay Gyula. A számírás története. Gondolat K. (1982)

Kristó, Gyula. Kronológia (1986)

Smith, Michael E.. Aztékok. Szukits K. (2004).

Aguiar-Moreno, Manuel. Élet az aztékok földjén. Gold Book (2006).

Clayton, Peter A.. Fáraók krónikája. Móra K. (2007).

Metrológia

A méréstudomány vagy mérésstan (metrológia) a mérés tudományos ismeretköre. Az ide tartozó elvek, módszerek ismerete és normák tudatos és következetes alkalmazása biztosítja a mérési eredmények széles körű felhasználhatóságát és kölcsönös elfogadhatóságát.

A méréstudomány tárgykörébe minden beletartozik, ami a méréssel kapcsolatos, legyen az a mérési eljárás megtervezése, lefolytatása vagy az eredmények elemzése.

Metrológia másik jelentése mértéktörténet. Ebben az esetben a mértékek történetével, kialakulásával foglalkozó történelmi segédtudományt értjük alatta. Feladata, hogy a különböző korokban használt mértékegységeket a mai ember számára összehasonlíthatóvá és valóssá tegye.

A metrológia ma is az elhanyagoltabb történelmi segédtudományok közé tartozik. Többnyire a más témakörökkel foglalkozó történészek publikáltak időnként egy-egy, a

metrológia tárgykörébe tartozó tanulmányt. Közéjük tartozott a századfordulón Takács Sándor (A magyar léhen és holden, 1908), a két világháború között Lederer Emma (Régi magyar űrmértékek, 1923–1924).

A mértékrendszerek kialakulását a valós igények kényszerítették ki, egyrészt az emberek egymás közötti kapcsolataiban a mindennapi élet követelményei (mezőgazdaság ipar, kereskedelem fogalmainak mértékegységeinek meghatározása), másrészt társadalmi állami szervezetek kialakulása (törzsi területek, birtokhatárok, adók, honvédelemmel kapcsolatos fogalmak és mértékek meghatározása). A fejlődés előre haladtával egyre fontosabbá vált az egységesítés illetve a mértékek összehasonlíthatósága.

A II. világháború után megjelent néhány, a metrológia tárgykörébe tartozó kötet (Bendeffy László: Szombathelyi Benedek rudasmester, 1958; Lukács Ernőné–Tarján Rezsóné: Megmérjük a világot, 1978; Vámbéri Gusztáv: A font súlya, 1973; Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben, 1974). A tárgykör tudományos művelése alapvetően egyes történészek, többnyire részkérdésekre vonatkozó tanulmányait jelenti (Bendeffy László: Középkori magyar hossz- és területmértékek, 1959; Dankó Imre: Adalékok régi mértékek funkció- és jelentésváltozásos továbbéléséhez, 1973; Jakó Zsigmond: Az erdélyi mértéktörténet kérdéséhez, 1945; Nagy Lajos: A Fővárosi Mértékhitelítő Hivatal története, 1959; Sándor Vilmos: A méter rendszer magyarországi bevezetéséről, 1959; Wellmann Imre: Királyi mérték és mérő alá való föld, 1965).

A metrológia újabb kori magyarországi művelésében meghatározó szerepet játszott Bogdán István (Magyarországi hossz- és földmértékek a 16. század végéig, 1978; Régi magyar mértékek, 1987; Magyarországi hossz- és földmértékek. 1801–1874, 1990; Magyarországi űr- és térfogat, súly- és darabmértékek 1874-ig, 1991; Helyi földmértékeink a XVIII. században, 1967; Királyi öl és királyi hold (Maksay Ferencsel közösen), 1967; Helyi földmértékeink 1828-ban, 1973; Gabonafélénk térfogatsúlya a 18–19. század fordulóján, 1980).

Irodalom:

Acsády Ignác: A mérték- és súlyrendszer története Magyarországon. In Közgazdasági lexikon 2. köt Budapest, 1900, 641-645

Alberti, Hans-Joachim: Mass und Gewicht. Berlin, 1957

Bertényi Iván: A történelem segédtudományai. Budapest, 2001

Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a 16. század végéig. Budapest, 1978

Erkey Alfonz: Mérték-, súly-, és pénzisme. Székesfehérvár, 1881

Finály Henrik: A Polgár és kereskedő számvetése. Kolozsvár, 1853

Hinz Walter: Islamische Masse und Gewichte. Leiden 1955

Lukács Ernőné- Tarján Rezsőné : Megmérjük a világot. Budapest, 1978

Prickler, Harald: Alte Getreidmasse in austerreiche-ungarische Grenzraum. Eisenstadt, 1966

Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. Budapest, 1974

Falerisztika

A falerisztika (a görög *ta falara* kifejezésből) a kitüntetésekkel, azok közül a ruházaton viselt formákkal foglalkozó történeti segédtudomány.

Az ógörög nyelvben a „*τά φάλαρα*” kifejezés kör- vagy félhold alakú nemesfém bevonatú plakettet jelölt, amelyet eredetileg a harci lovak szügyére helyeztek gazdájuk harci sikereinek elismerésére. Ebből alakult ki Rómában a „*phalera*“ szó, már elsősorban a harcosok mellkasán viselt katonai kitüntetések jelzésére.

A középkori egyházi rendek mintájára főleg a XIII-XIV. század óta alapítottak egyes uralkodók világi lovagrendeket. Céljuk volt a lovagokat szorosabban magukhoz kötni és érdemeiket megjutalmazni. A rendbe való fölvetelt külön szabályozták s a tagoknak külön jelvényük volt. Később, miután a rendek alapítása mind általánosabb lett, ez egyesületek megszűntek valóságos rendek lenni, s a jelvényük mindinkább kitüntetésszámba ment, amíg végül érdemekért osztogatott kitüntetések – rendjelek lettek. Egyúttal a rendi jelvényekül szolgáló keresztet, csillagot mind cifrább alakot nyertek, bővültek, szalagokkal és egyéb megkülönböztetési jelekkel lettek ellátva. A rendjel jelenlegi alakja többnyire kereszt, de előfordulnak csillag alakúak is. A legtöbb rend három osztályra oszlik, de vannak egy, két, négy, öt, sőt több osztályú rendek is. A különböző osztályok jelvényei vagy ugyanazok és ekkor csak nagyságban különböznek egymástól, v. osztályok szerint különböző alakúak. A rendes beosztás a következő: I. osztály v. nagykeresztesek; II. osztály: parancsnokok, középkeresztesek; III. osztály: lovagok, kiskeresztesek.

A modern történettudomány kialakulása során sok történész érdeklődését felkeltette a kitüntetések, rendjelek története is, különösen a lovagrendek történelmével összefüggésben. Jelentős korai képviselője volt a falerisztikának Julius Gottlieb Iversen oroszországi tudós a 19. században, vagy Magyarországon kislaludí Kassics Ignác.f

A falerisztika szót e történeti segédtudomány megnevezésére Kristian Turnwald és Oldřich Pilc alkották meg 1936-ban, egyben elhatárolva ezt a területet a testvértudományoktól, a numizmatikától és a heraldikától.

A 19–20. század fordulóján nem volt komoly magyar falerisztikai kutatás, illetve publikációs tevékenység. Egyes szerzők (pl. Gohl Ödön, Marosi Arnold) publikálták a Magyar

Szabadságharczi Érdemkeresztek akkor előkerült példányait. Folyóiratokban, újságokban ismertették az akkortájt, így pl. az I. világháború időszakában alapított kitüntetések.

A két világháború között némiképp felélénkült a tárgykör vizsgálata. Egyes általánosabb történeti, művészettörténeti kutatások kapcsán érintettek falerisztikai témákat. Baranyai Béla foglalkozott Zsigmond király Sárkány Rendjével, illetve Fleischer Gyula a Szent István Rend alapításával és a rendalapítás történeti ikonográfiai forrásaival. Részletesen foglalkozott a Katonai Mária Terézia Renddel, annak közjogi jellegével Petrichevich György, aki a rend magyar voltát bizonyító felfogását több kötetben (pl. Elnémított magyar igazságok, 1937), tanulmányban részletezte, amelyek a kortársak körében élénk visszhangot váltottak ki. Ez volt a magyar falerisztika történetében az első nagyobb szabású tudományos vita. Neves történészek, jogtörténészek, jogászok szóltak hozzá a kérdéshez, illetve publikálták álláspontjukat (pl. Angyal Pál, Ballagi Aladár, Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Marczali Henrik, Polner Ödön, Rainer János, Szekfű Gyula, Szladits Károly). Többségük nem azonosult Petrichevich felfogásával, a korabeli állami vezetés azonban igen. Ennek eredményeként 1931-ben magyar rendként és alapítványként fogadták el a Katonai Mária Terézia Rendet, 1938-tól pedig adományozható rendként megújították azt. A kor másik tevékeny falerisztikusa Rainer Rudolf, aki szerzője a mind ez ideig magyar nyelven kiadott, legteljesebb falerisztikai munkának. A napjainkig kedvelt, alapvető kézikönyv A rendjelek és kitüntetések történelmünkben (1943) c. munka.

Ebben az időben több olyan mű is megjelent, amely az időszak jellegzetes elismerésével, a Vitézi Renddel kapcsolatos (pl. A tízéves Vitézi Rend. Szerkesztette Szécsy Imre, Oszlányi Kornél, Oszlányi József, Farkas Jenő, 1931; Vitézek Albuma, é. n.). Bérczy Róbert állította össze a korszak magyar elismeréseit összefoglaló hivatalos kiadványsorozatot (Magyar lovagrendek, a Magyar Érdemrend és díszjelvények. I–III., 1937–1943).

A falerisztika nem számított önálló történeti segédtudománynak, általában (esetenként napjainkig tartó hatállyal) a heraldika vagy a numizmatika egyik ágának tekintették. A 20. század közepén visszaszorult a falerisztika tudományos művelése, s csupán az 1960-as évektől foglalkoztak ismét vele. A szocialista korszak kitüntetési rendszerének teljes kifejlődését követően, 1966-ban jelent meg hivatalos kézikönyvként Besnyő Károly és Ruda Ilona összeállításában (A Magyar Népköztársaság kitüntetései). Csak az 1970-es évektől fordult nagyobb figyelem a régebbi korok történelmi kitüntetései felé. Halápi László 1971-ben ismertette az Országos Hadtörténeti Múzeum kitüntetésanyagát. 1972-ben itt rendezték meg az első falerisztikai szakkiállítást.

Magyarország több szempontból is élenjárt a falerisztika önálló történeti segédtudománnyá válása, magas szintű tudományos művelése terén. E témakör hagyományosan a Magyar Numizmatikai Társulathoz {V-321.} tartozott, ahol különféle fórumokon, az 1970-es

évektől voltak falerisztikai tárgyú előadások. A falerisztika is tárgya a szakterületen meghatározó Numizmatika és a társtudományok című tudományos konferenciasorozatnak (1993-tól). A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 1983-tól, újjáalakításától felvállalta a falerisztika művelését. Világviszonylatban is úttörő jelentőségű volt az a két nemzetközi falerisztikai kongresszus, amelyet 1989-ben és 1990-ben a keszthelyi Helikon Kastélymúzeummal közösen rendeztek a keszthelyi Festetics-kastélyban.

Az 1980-as évek elejétől a falerisztika tudományos művelésére az ELTE Történelem Segédtudományai Tanszékén kerül sor, amely nemzetközi összehasonlításban is az elsők közé tartozik. Makai Ágnes az 1848–1849-es magyar polgári forradalom és szabadságharc falerisztikai emlékeit, illetve azok utóéletét tárta fel. Új kutatásai a Katonai Mária Terézia Rendnek a két világháború közötti, magyarországi utóéletét dolgozták fel. A Besnyő Károly szerkesztésében 1979-ben megjelent A Magyar Népköztársaság kitüntetései című kötetben összefoglaló történeti tanulmányt írt. 1990-ben Héri Verával közösen publikálta a két legfontosabb magyar múzeumban őrzött falerisztikai emlékeket. (Állami és katonai kitüntetések, 1992). Madarász Ferenc és Bencze László sajátos falerisztikai részterületről, a hadgyakorlati érmekről állított össze kötetet (A Monarchia hadgyakorlati érmei, 1990). Az 1990-es években, kisebb tanulmányokban, a falerisztika tudománytörténetére vonatkozó eredményeket is közölt Rainer Pál. Lakatos Sarolta több, nagy sikerű kiállításon mutatta be a nyíregyházi Jósza András Múzeum falerisztikai emlékeit. Publikációi is erre az anyagcsoportra vonatkoznak (Rendjelek és kitüntetések a Jósza András Múzeumban, 1994; A Jósza András Múzeum Kállay-gyűjteményének falerisztikai algyűjteményéből, 1997). Zeidler Sándor állította össze a rendszerváltozást követő új Magyarország falerisztikai kézikönyvét (Kitüntetések a Magyar Köztársaságban, 1995). Pandula Attila az 1980-as évek elejétől nagy számban közölt hazai és külföldi publikációkat. Fő kutatási területe a Szent István Rend, illetve a falerisztika általános tudományos-elméleti kérdései. Ezeken túl a legkülönbélebb témakörökben publikált a falerisztikán belül. Így az Aranygyapjas Rend, a Katonai Mária Terézia Rend, a két világháború közötti magyar kitüntetési rendszer, az egyházi falerisztika, a női elismerések, az általános magyar kitüntetéstörténet, a falerisztika és a heraldika, a szimbólumok a falerisztikában, a tűzoltó-kitüntetések, a falerisztika és a történeti ikonográfia, az egyes kitüntetések tulajdonosai, a történelmi személyiségek mint kitüntetéstulajdonosok, a szovjet és román kitüntetések, a falerisztikai gyűjtés. Az egyetemi oktatásban folyamatosan ad elő falerisztikai témákat.

Irodalom:

Nagy magyar kitüntetéseknévkönyv. A magyar állam rendjelei és kitüntetései. Bodrogi Péter - Molnár József - Zeidler Sándor. RUBICON-HÁZ BT. 2005

Kenyeres Dénes. Katonai kitüntetések a magyar történelemben. Kecskemét, Magán kiad.,
2004

Makai Ágnes-Héri Vera. Kitüntetések. Zrínyi Kiadó, 1990

Héri Vera Makai Ágnes. Kereszt, érem, csillag - Kitüntetések a magyar történelemben.
Helikon Kiadó. 2002

GYAKORLATI FOGLALKOZÁSOK TÉMÁI

1. téma. Heraldika.

1. A heraldika fogalma, korszakai.
2. A címer fogalma, címerek eredete.
3. A címerjog.
4. A címer részei és díszítményei.

Irodalom

A történelem segédtudományai szerk. Bertényi Iván. Budapest 1998.

A történelem segédtudományai szerk. Kállay István. Budapest 1986.

Áldásy Antal: Címertan Budapest 1923. Magyar Történelmi Társulat

A magyar városok címerei. Összeállította Castiglione Endre. Budapest 1975.

A Magyar Királyság és társországainak városi címerei. Schrott Antal és társa Bécs, 1887.

Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve. Budapest 1897.

Baán Kálmán: Magyar családtörténeti és címertani irodalom, 1561 - 1944, Budapest 1984.

Bertényi Iván: Új magyar címertan. Budapest 1993.

Csáky Imre: A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII – XIX. században. Budapest 1995.

Csoma József: A magyar heraldika korszakai Budapest 1913.

Gömbös Tamás: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei. 1993.

Laszlovszky József: A magyar címer története. Budapest 1989. magánkiadás

Nyulásziné Straub Éva: Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Budapest 2001.

2. téma. Numizmatika

1. A numizmatika fogalma, fejlődésének korszakai.
2. A pénz kialakulásának folyamata.
3. Az ókori pénzverés története: ókori Kelet, Görögország és Róma pénzei.
4. A középkori pénz története.
5. Újkori pénzek.

Irodalom:

Gedai István-Torbágyi Melinda: Pénztörténet in Történelem Segédtudományai Osiris Kiadó 2001

Káplár László: Ismerjük meg a numizmatikát (Pénzek – érmek – gyűjtők). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

3. téma. Szfragisztika

1. A pecséttan története.
2. Pecséthasználat az ókorban.
3. A középkori pecséthasználat: Franciaország, Itália, Németország.
4. Pecséthasználat az újkorban.

Irodalom:

Bertényi Iván: Pecséttan, in: A Történelem Segéttudományai. Osiris Kiadó 2001.

Feiszt György: Rövid Magyar Címertan és Pecséttan. Tankönyvkiadó 1986.

Kumorovitz L. Bernát 1944: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Gödöllő (Bővített kiadás: 1993).

4. téma. Vexillológia

1. A vexillológia fogalma.
2. A zászló és lobogó. A zászló és a lobogó részei.
3. Történelmi és modern zászlók. Alapfogalmak.
4. A magyar zászló és nemzeti színek múltja. Katonai zászlók és lobogók.
5. Az európai országok zászlói.
6. Zászlóetikett.

Irodalom:

Donászy Ferenc: Nemzeti jelvényeink története. Budapest 1941.

Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és a nemzeti színek múltja. Hadtörténeti Közlemények 1954. 18-60. 1956. 77-119.

Széll Sándor: Városaink címere, neve és lobogója. Budapest 1941.

Zászló-enciklopédia. Nemzetek, országok és népek zászlóinak és lobogóinak legteljesebb kézikönyve. Budapest 2000.

5. téma. Kronológia

1. A kronológia alapjai. Az évek számbavétele.
2. Az olimpiai évszámítás.
3. Róma alapításának érája

4. A keresztény világéra
5. A zsidó világéra.
6. A Krisztus születése szerinti időszámítás.
7. A hidzsra szerinti (mohamedán) évszámítás.

Irodalom:

- Hahn István. Naptári rendszerek és időszámítás. Budapest : Neumann Kht., 2004
- Shaw, Ian (szerk.). Az ókori Egyiptom története. Gold Book. /Ian Shaw - Kronológiák és kulturális változások Egyiptomban, Liverpooli Egyetem, 2000
- Szentpétery, Imre. A kronológia kézikönyve (1985)
- Hahn, István. Naptári rendszerek és időszámítás. Gondolat K. (1983)
- Filep László - Bereznay Gyula. A számírás története. Gondolat K. (1982)
- Kristó, Gyula. Kronológia (1986)
- Smith, Michael E.. Aztékok. Szukits K. (2004).
- Aguilar-Moreno, Manuel. Élet az aztékok földjén. Gold Book (2006).
- Clayton, Peter A.. Fáraók krónikája. Móra K. (2007).

Előadások

NUMIZMATIKA

Mi a numizmatika?

Nem boldogít és nincs szaga. A köznyelvben leggyakrabban ezeket a szólásokat használjuk a pénzzel kapcsolatban. A pénz történetének tudományos vizsgálata, vagyis a numizmatika tudománya azonban más kérdésekre keresi a választ. Mégis boldogít?

Az éremtan (vagy numizmatika) az egyik legrégebbi történeti segédtudomány. Segítségével megtudhatjuk, hogy miről mesélnek pénzeink, hogyan gondolkodtak eleink, mit akartak kifejezni a pénz kibocsátói egy-egy új veret képi világának megválasztásával. Emellett az érmek és bankjegyek számtalan információt hordoznak arról a korszakról, amelyben születtek. A numizmatika a pénzzel és a pénztörténettel foglalkozó történeti segédtudomány. Habár a numizmatika művelői, a numizmatikusok eredetileg a régi érmék gyűjtésével és tanulmányozásával foglalkoztak, érdeklődésük ma már kiterjed a modern pénzformák és pénzhelyettesítők, valamint az értékpapírok kutatására is. A numizmatikusok legfontosabb tevékenységei közé tartozik mindenekelőtt a pénzek és pénzhelyettesítők gyűjtése és rendszerezése, melyhez szükséges a régi feliratok tanulmányozása (paleográfia) és a címerek ismerete (heraldika). Az ásatásokon feltárt pénzleletek elemzését is numizmatikusok végzik, feladatuk a pénzek korának és származási helyének megállapítása, ez alapján pedig a lelet korának és eredetének (esetleg egykori tulajdonosának) becslése. Mivel a jelenkori pénzügy már hatalmas mennyiségű és változatos, a numizmatika több részterületre oszlik, így vannak numizmatikusok, akik csak papírpénzek, csak verde-, illetve nyomdahibás pénzek, csak szükségpénzek, csak értékpapírok vagy éppen kizárólag korabeli hamisítványok gyűjtésével foglalkoznak.

A numizmatika története

Érmék gyűjtésével már az ókorban is foglalkoztak az emberek, a legelső éremgyűjtők közé a római császárok tartoztak, többek között Augustus is. Később is csak a módosabb emberek engedhették meg maguknak az éremgyűjtést, ezért joggal nevezték a „királyok hobbijának”. Ebben az időszakban keletkeztek a nagy magángyűjtemények. A jelentősebb gyűjtők közé tartozott többek között VIII. Bonifác pápa, Petrarca, I. Miksa német-római császár, XIV. Lajos francia király, II. Joachim brandenburgi választófejedelem.

A numizmatikai irodalom kibontakozása a reneszánsz idején indult meg, ekkor főleg az ókori pénzek portréival foglalkoztak. A rendszerezett kutatások a 16. század végétől indulnak, majd egyre több volt a tudományos igényű munka. A Numismatic Society of London 1936-os megalakulása után sorra jöttek létre az éremgyűjtők szakmai egyesületei. A 19. század emellett a nemzeti közgyűjtemények létrehozásának időszaka is volt. A leghíresebb közgyűjtemények

Bécsben, Berlinben, Brüsszelben, Londonban, Párizsban, Athénban és New Yorkban található, melyek a század vége óta katalógusokban tárják a nyilvánosság elé gyűjteményüket. A papírpénzek rendszerbe foglalása a 20. században történt meg, fő úttörőjének Albert Picket tekintik.

A tudományág kezdetei

A numizmatika Magyarországon több évszázados múltra tekint vissza, tudományos igényű művelését Schönvisner István (1738-1818) kezdte, akit Mária Terézia 1778-ban nevezett ki a pesti Királyi Magyar Tudományegyetemen az érem- és a régiségtan professzorává. Schönvisner jelentős régészeti és numizmatikai munkásságot fejtett ki, nevéhez fűződik többek között a Széchényi Ferenc gróf által megalapított Magyar Nemzeti Múzeum első éremgyűjteményi katalógusának elkészítése.

Kutatási területek

A numizmatika hagyományosan két részterületet foglal magában: az úgynevezett leíró éremtant (Münzkunde), amely az érmek/érmék szűkebb értelemben vett vizsgálatával (meghatározás, tipológiai és fizikai sajátosságok) foglalkozik; és a pénztörténetet (Geldgeschichte), amely a pénznek a különböző történelmi korokban a társadalomban és a gazdaságban betöltött szerepét vizsgálja (pénzérték-viszonyok, áruk, árfolyamok stb.). A numizmatika mindkét ága jelentős hagyományokkal rendelkezik nálunk is, fontos segítséget nyújtva más történelmi tudományoknak, így például a felirattannak (epigráfia), a címertannak (heraldika) vagy a régészetnek.

Korszakok

A pénz több évezredes története során számos fordulóponton, minőségi és mennyiségi változáson ment keresztül: nemcsak anyaga, hanem társadalmi megítélése is többször változott. Ezek a történelmi mérföldkövek jól elkülöníthető korszakokat jelölnek. A kezdeti időszak egészen a Római Birodalom bukásáig, sőt bizonyos szempontból a már görög nyelvű Bizánci Birodalom megszületéséig tart: az ekkor vert pénzekkel egy önálló éremtani tudományrész, az antik numizmatika foglalkozik. A második nagy korszak a középkori és az újkori pénztörténet időszaka, amely a nemzeti pénzrendszerek létrejöttéig csaknem másfél ezer évet foglal magában. Ez az időszak három időbeli egységre oszlik: a denár- (Magyarországon: 1000-1325), a garas- (1325-1500) és tallérperiódusra (1500-1892). Az utolsó, de immár leáldozóban lévő korszak, a nemzeti pénzrendszerek kora napjainkban záródik le Európa történetében, hiszen az euro megjelenésével ismét átléptünk egy pénztörténelmi időszak határán.

Források

A numizmatika mint történelmi tudomány legfontosabb forrásai maguk a pénzek (ezek lehetnek fémpénzek, tehát érmék, de lehetnek bankjegyek is), ám fontos szerepük van az írott

forrásoknak és a képi ábrázolásoknak is. Az írott források közül különösen is fontosak a különböző törvények, rendeletek, de hasznos adalékokkal szolgálhatnak az adásvételi szerződések és a végrendeletek is. A képi ábrázolások tanulmányozása a pénz társadalomban betöltött szerepének vizsgálatában, de a keltezési, technológiai kérdésekben is segítheti a kutatót.

Az érme

A törvényes fizetőeszköznek minősült, illetve minősülő fémdarabot (pénz)érmének nevezzük. Az érme legfontosabb, kötelező alaki kelléke a kibocsátóra vonatkozó utalás (megnevezés, címer, portré). Járulékos alaki kellékek, tehát az évezredek során nem szükségszerűen jelentek meg a pénzeken: a névérték, a kibocsátás éve, a készítő verde verdejegye. A kibocsátóra történő utalások mindig, a járulékos alaki kellékek pedig rendszerint az előlapon találhatóak meg. A forgalmi pénzérméket eleinte öntéssel, a későbbiek során kézi veréssel készítették, pénzeink a középkor vége óta gépi pénzveréssel készülnek.

Az érem

Az érem kifejezés két fogalmat is jelöl. Érmek alatt szűkebb értelemben a törvényes fizetőeszköznek nem minősülő emlékérmeket értjük, amelyek történelmi vagy személyes eseményekhez kapcsolódva készültek, rendszerint veréssel, ritkábban öntéssel. A kibocsátás oka, illetve az emlékérmén megjelenő ábrázolás alapján beszélünk történeti, személyi, városi, kegy-stb. érmekről. Tágabb értelemben az érem szó egyaránt jelöli az érmét és az emlékérmét is. Nyelvünkben ugyanis minden nyelvújító szándék ellenére nem sikerült a két fogalmat élesen szétválasztani: így éremtanról beszélünk, érmészetről alig, az érméket tartalmazó kincsleletet pedig éremleletnek nevezzük stb. Meg kell említenünk még az emlékpénzeket is, amelyek ugyan törvényes fizetőeszköznek minősülnek, de művészi kivitelezésük, alacsonyabb kibocsátási példányszámuk miatt ténylegesen fizetőeszközként nem használatosak. Emlékpénzek jeles évfordulók alkalmából, kiemelkedő személyiségek tiszteletére jelentek, jelennek meg.

Gyűjtemények

A numizmatika elsődlegesen a törvényes fizetőeszköznek minősülő/minősült tárgyakkal (azaz a pénzzel) foglalkozik, de sajátos jellegzetességeik folytán vizsgálja a pénzszerű vereteket, így az emlékérmeket, zsetonokat, bárcákat, sőt a jelvényeket és a kitüntetések, továbbá kutatási területéhez tartoznak a bankjegyek, valamint az értékpapírok is. A numizmatikai gyűjtemények ezért rendszerint nemcsak a régi korok pénzeit gyűjtik, hanem sok más pénzszerű, ám törvényes fizetőeszköznek soha nem minősült tárgyat is. Magyarországon a legjelentősebb éremgyűjteménnyel az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeum rendelkezik, amelynek Éremtára több mint háromezerezer egyedileg nyilvántartott leltári egységből áll (<http://www.hnm.hu>).

Magyar numizmatika

A magyarországi numizmatika a XIX. század óta virágzik. Ez az a történeti segédtudomány, amelynek nem hivatásos művelői köre a legnagyobb és talán a legszenvedélyesebb. Számos pénzgyűjtő, amatőr numizmata gyűjti és kutatja az elmúlt korok pénzeit.

A magyar numizmatika kezdetei a 18. századra nyúlnak vissza. Ebben a korszakban elsősorban a főúri éremgyűjtemények őrői, gondnokai foglalkoztak hivatásszerűen a gondjaikra bízott érmék történetével, rendezésével. Köleséri Sámuel 1717-ben kiadott művében (*Auraria romano-dacica*) nemcsak a régi erdélyi bányászatot ismertette, hanem az erdélyi aranypénzekkel is foglalkozott. Az erdélyi pénzek történetének kutatása a 18. század legkedveltebb numizmatikai témája volt. A numizmatikai munkák azonban jobbra leíró jellegűek voltak, az éremtan oktatására szolgáló első kézikönyvünk is egy német munka latin fordításaként készült el 1799-ben.

Az első igazán jelentős pénztörténeti mű már a 19. században, 1801-ben született. Schönvisner István (1738-1818) a pesti egyetem tanára latinul írt munkájában Erdély éremanyaga mellett Magyarország pénzeit is összegyűjtötte, a honfoglalás korától II. Lipótiig (*Notitia Hungaricae rei nummarie*). A pénzek egyszerű leírása mellett már az egyes korszakok pénzügyi viszonyait is igyekezett bemutatni. Az ő nevéhez fűződik a Széchényi-féle éremgyűjtemény három kötetből és egy kötet képes atlaszból álló katalógusának elkészítése. A gyűjteményt, amely 702 arany, 1768 ezüst és 205 bronz, összesen tehát 2675 érméből állt, 1802-ben Széchényi Ferenc adományozta a Nemzeti Múzeum éremtárának, megteremtve ezzel a nemzeti éremtár alapját. A katalógus numizmatikai értekezést és oklevéltárat is tartalmaz. Munkássága alapján sokan Schönvisnert tartják a magyar numizmatika alapítójának.

A numizmatika 19. századi fellendülésében jelentős szerepet játszott többek között Weszerle József (1781-1838), aki a magyar pénzek teljességének áttekintésére törekedett, valamint Rupp Jakab, aki a magyar középkor pénzeiről készített összefoglaló műveket. A 19. század utolsó évében jelent meg az Egyetemes Magyar Éremtár (*Corpus Nummorum Hungariae*), Réthy László munkája, amely a magyar numizmatikának máig is egyik alapvető műve.

A 20. század a magyar numizmatika intézményesülésének kora volt. 1902-től került kiadásra a Magyar Numizmatikai Társulat folyóirata, a Numizmatikai Közlöny, 1920-ig évente, azóta kétévente. 1926-ban a Nemzeti Múzeum régiségtárát három osztályra osztották fel, amelynek nyomán a múzeumnak önálló éremtára jött létre, első igazgatója Harsányi Pál (1882-1929) lett. 1922-ben indult útjára a Numizmatikai Társulat újabb periodikája: Az Érem. A hivatásos numizmaták mellett a gyűjtők is nagy mértékben hozzájárultak a magyar numizmatika fejlődéséhez. A magyar éremkincset sokuk adománya gyarapította. A Nemzeti Múzeum

éremgyűjteményének magját Széchényi Ferenc adománya képezte. Az múzeum alapításának 175. évfordulóján a gyűjtemény 238961 darabból állt.

Numizmatikai képzés

Magyarországon a numizmatika egyetemi szintű oktatása szorosan összefonódott a régészképzéssel, szinte mindenki, aki az elmúlt évszázadokban a numizmatika tudományos szintű művelésével foglalkozott az ELTE (illetve jogelődje: a Királyi Magyar Tudományegyetem, majd Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem) régészet (eredetileg érem- és régiségtan) szakának oktatója vagy hallgatója volt. Az ókori és a középkori régészeti képzésben ma is fontos szerepet játszik a numizmatika oktatása (<http://btk.elte.hu/regint>). Önálló numizmatika szak működik a Bécsi Egyetemen (<http://univie.ac.at/Numismatik>).

Fogalom és definíció

A numizmatika a különféle pénzek és pénzrendszerek kialakulásával, a pénzhasználattal, a pénzveréssel, illetve ezek történetével foglalkozó segédtudomány. Összefoglaló névvel, tárgyát leegyszerűsítve gyakran csak pénztörténetnek nevezik. Kevésbé elterjedt elnevezése a pénztudomány. A numizmatika elnevezés görög eredetű, onnan került át a latinba. A numizmatika tárgya igen sokrétű. A numizmatika vizsgálódási körébe tartozik a pénz tulajdonságainak, sajátosságainak, a pénzek fizikai jellemzőinek (anyag, súly, felirat, ábrák, fémtartalom stb.), a pénzverésnek, pénzkészítésnek, pénzhamisításnak, a pénzhasználatnak, a pénzforgalomnak, sőt a nem fizetőeszközként használt érméknek (emlékérmek, plakettek, zsetonok) a vizsgálata is. A numizmatika szempontjából pénznek minősül minden olyan, meghatározott értékkel rendelkező tárgy, amely belső értéke vagy valamely törvényerejű rendelkezés következtében a kereskedelmi forgalomban - hosszabb vagy rövidebb ideig - állandó fizetési eszközként használatban volt.

A numizmatika jelentőségét elsősorban az adja, hogy a gazdaságtörténet tanulmányozásához elengedhetetlen. Emellett jelentős segítséget nyújt a régészeti leletek datálásához - amennyiben tartalmaznak pénzt -, de fontos adatokkal járul hozzá a metrológiai, művészettörténeti, kronológiai ismereteinkhez is.

PÉNZTÖRTÉNET

Különösen a korai történetkutatásnak fontos forrásai a történelem korszakainak ránk maradt tárgyi emlékei, akár régészeti tevékenység következtében kerültek elő, akár más úton maradtak fenn. Ezen belül pedig különleges adottságaival különül el a történeti korok pénzeinek csoportja. A régészeti tárgyak esetében ugyanis néha igen nehéz meghatározni a két legfontosabb jellemzőjét: a készítési helyét és korát. A pénzek viszont éppen erre tudnak választ adni. A pénz

előlapja ugyanis utal a kibocsátóra; ilyen az uralkodó képe, a kibocsátó hatóság (állam, város, tartományúr, egyházfő stb.) címere, valamint rendszerint az ezeket körülvevő felirat. Egyéb jelek (verdejegy, emissziós jegy, évszám stb.) alapján pedig általában meghatározható a pénz készítési helye és kora. Ugyancsak különleges forrásértéke van a pénznek minden kor gazdaságtörténetének kutatásában. Mindezek indokolják a pénztörténet önálló tudományként való kezelését.

A pénztörténet nemzetközi neve - numizmatika - a görög nomizma szóból származik. Megmért fémet jelent és ez egyben utal a pénz eredetére, valamint lényegére. Minden nép történetében megjelenik ugyanis a fejlődésnek az a foka, amikor gazdasága általános értékmérőt, azaz pénzt kíván. Kezdetben többnyire különféle tárgyak (kagylók, prémek stb.) képviselik a pénz funkcióját, ám korán kialakul a fém, nemesfém használata értékmérőként. Az állandóság meghatározott súlyt kívánt, így alakult ki a pénzrendszer egysége, az alapsúlyú nemesfémpénz, amelynek súlya állandó volt, valamint meg kellett határozni és közismertté tenni az egységnyi súlyú pénz nemesfémtartalmát, azaz a nemesfém finomságát. A pénzkibocsátónak szavatolnia kellett ezt a meghatározott súlyt és finomságot, amely követelménynek a nemesfémdarabra (pénzre) vert éremképpel, felirattal tett eleget. Fejlettebb gazdaság azonban nem elégedhetett meg az egységnyi súlyú pénzzel, ezért ennek hányadosának, illetve többszörösének verésével alakult ki az egyes korok pénzrendszere.

Ha egy önálló pénzveréssel még nem rendelkező nép kapcsolatba kerül egy pénzveréssel már rendelkező néppel, akkor ennek pénzei eljutnak a pénzt még nem használó néphez, ahol ez különféle funkciót tölthet be. Ha gazdasága még nem igényli a pénzgazdálkodást, akkor teaurációs szerepet tölthet be, vagy egyszerűen csak demonetizált formában ékszerként, díszként használják. Erre számtalan példát találunk a népvándorlás kori népekhez jutott római és bizánci pénzek esetében. Előfordul az is, hogy egy pénzt nem használó néphez eljutott pénzek serkentőleg hatottak gazdaságára, és kialakult a pénz használatának igénye. Ebben az esetben egy ideig használhatták a korábbi, pénzt megelőző időből való tárgyakat (a nemzetközi irodalom „primitív pénz”-nek nevezi ezeket), vagy a szomszéd néptől hozzájuk jutott pénzeket, esetleg párhuzamosan mindkettőt. Amikor rátértek az önálló pénzverésre, utánozhatták a náluk forgott pénzeket, vagy éppen csak hatott pénzrendszerükre. Az idegen pénzek utánzása sokféleképpen értékelhető. Az utánzott pénz rendszerint magasabb szinten áll, így az utánzat gyakran „barbarizált”, a felirat - az írni-olvasni nem tudás következtében - többnyire értelmetlen betűutánzat. Rendszerint könnyen felismerhető az utánzott pénz és az utánzat (az angol szakirodalom az „imitation”, a német a „Nachprägung” kifejezést használja e pénzekre). Fejlettebb fokot jelent, amikor egy meginduló pénzverés csupán a pénzrendszert veszi át a mintaadó pénzverőtől, vagy az idegen pénzek egyes ábráit teszi a saját felségjelével ellátott

pénzre. Előbbire példa a X-XI. század fordulóján megindult közép-európai (magyar, cseh, lengyel) pénzverés, amely a nyugat-európai Karoling-dénárrendszert vette át, míg utóbbira a magyar aranypénzeket idézhetjük: Károly Róbert a firenzei aranyforint képét vette át a magyar aranyakra, később pedig a magyar aranyak Szent László és a Madonna képeit vették át más, európai aranypénzt verő hatóságok.

Eles különbséget kell tenni az utánzat, utánverés és hamisítás között. Az utánzatokat (imitation, Nachprägung) fentebb említettük. Ezek célja nem a megtévesztés volt, nem az, hogy az utánzatot eredetinek higgyék, vagyis hogy az utánzott pénz verdéjében készült, annak pénzverőhatóságának kibocsátásaként, hiszen - fejlettebb formájában - az utánzó saját nevét, felségjelét rátette. Ezzel szemben a hamisítvány magában hordozza a megtévesztésre való törekvést. A korabeli hamisítvány rendszerint silányabb, az eredetineléértéktelenebb, így a hamisítás anyagi előnnyel jár. A történeti korok pénzeinek mai hamisítása viszont műtárgyhamisítás, amikor már nem mint pénzt, hanem mint régiséget hamisítják. A korabeli hamisítás, illetve az illegális nyereszkedés egyik változataként említjük a pénzcsonkítást, amikor a nemesfém pénz levágott, lenyírt, lereszelt része képezi az illegális nyereséget. A történeti korok pénzeinél ez - a kor technológiája következtében - néha nehezen ismerhető fel. Először is a rendeletek csupán azt határozták meg, hogy egy adott, meghatározott finomságú súlyegységből hány darab pénzt kellett kivenni (al marco verés), így az egyes pénzek súlya között nagyobb eltérés is lehetett. Másodszer aXVII. századig kézi verés (úgynevezett kalapácsverés) folyt, ami azt jelentette, hogy egy körülvasalt tőkébe erősítették az alul tüskében végződő alsó verőtövet (a tüskéjét süllyesztették a tőkébe), erre helyezték a lapkát, amire a felső verőtövet kézzel vagy fogóval illesztették rá. A felső verőtőre kalapáccsal többszöri ütést mértek, így préselve a lapkába a kétoldali képet. A lapka azonban gyakran elcsúszott, így lecsúszva a verőtőről éremkép nélküli rész keletkezett, aminek levágása nem tűnt fel. Később ez ellen peremképzéssel védekeztek, ami a csonkítást világosan mutatta. Az utánverés korunk terméke, amikor eredeti (vagy újrakészített) verőszerszámmal korábbi, forgalomból kivont vagy korábbi évjáratú forgalomképes pénzt készítenek, és rendszerint egy kis jellel (rozetta, csillag stb.) tudatják az utánverés tényét. Amennyiben ezt nem teszik, ajel nélküli utánveret hamisítványnak minősül. Előfordul, hogy csupán hivatalosan nyilvánosságra hozzák a pénzutánverés tényét, vagy a maga korában abban az évben nem vert pénzt készítenek, többnyire tezaurációs céllal, mivel a pénznek meghatározott a súlya és finomsága, azaz szinítés és mérés nélkül is pontosan lehet tudni a birtokolt nemesfém mennyiségét. Előbbire példaként idézzük Mária Terézia S. F. verdejelű, 1780-as évjáratú tallérjait, utóbbira pedig a Monarchia 1915-ös évjáratú aranypénzeit. Mindkettőt a mai napig is verik.

A történelem folyamán az is előfordult, hogy egy állam más állam pénzeit ellenjegy ráütésével érvényesítette saját területén, de arra is van példa, hogy devalvációt jeleztek vele.

Mint említettük, a történelmi korok pénzei a mütárgyaknak különleges csoportját alkotják. Ez abban is megnyilvánul, hogy - elméletileg - katalogizálható a történelem folyamán készült valamennyi pénz, hiszen a pénzverés szuverenitásból eredő felségjog vagy uralkodói adományból származó jogvolt, tehát a pénzt valamilyen rendelettel hozták forgalomba. Ábráját, feliratát előírták, amitől persze kis részletben eltérhettek, s a verőtöveket készítő vésnökök művészi képessége sem volt azonos. Egy-egy típusból sok, gyakran több millió példány készült. Indokolt tehát a pénzek katalogizálása, hiszen a típustól nem lehetett eltérni. (Az esetleges eltérést a katalógusok változatként tüntetik fel.) A gyakorlatban persze aligha lehet bármelyik korszak pénzeinek katalógusát tökéletesnek, véglegesnek elfogadni, hiszen főleg a korábbi koroknál még újabb típusok előkerülésére is számítani lehet. A pénztörténet alapja tehát az a leíró numizmatikának nevezhető tevékenység, amelynek eredménye az egyes korszakok pénzeiről készített, minél teljesebb, tökéletesebb katalógus, amelyre egyes példányok meghatározásánál hivatkozni lehet.

A katalógus azonban csak eszköze a kutatásnak. Az egyes korszakok pénztörténetének kutatásában elsődleges forrásként kezelendő éremleletek minden egyes példányának pontos meghatározása az első feladat. A meghatározott pénzek vetik fel ezután a megválaszolendő történelmi kérdéseket. A leletben előforduló idegen pénzek verési ideje és helye, ezek egymáshoz viszonyított arányai és összességükben a lelőhelyhez viszonyított hazai pénzekhez való arányuk, az elrejtési idő és hely, a leletben előforduló pénzek korabeli értéke adják azokat a feladatokat, amelyeknek kidolgozása, valamint a párhuzamos leletek együttes tanulmányozása és ezek alapján egyes területek és egyes korszakok pénzforgalmára, pénzgazdálkodására, külkereskedelmi irányára tett megállapítások lényeges adatokat szolgáltatnak a gazdaságtörténetnek.

Természetesen a leletek vizsgálatából levont következtetéseket össze kell vetni az írott források adataival és más tudományágak kutatási eredményeivel is, hogy az összkép teljes legyen.

A kincsleletek mellett lényeges a régészeti ásatások - mind a temető-, mind a telepásatás - során előkerült pénz. Ezek meghatározása elsősorban a régész számára nyújt segítséget, keltezik a temetőt, az ásatási réteget.

Főleg sírleletekben kerülnek elő olyan pénzek, amelyeket átfúrtak, tehát az elrejtési időpontban már nem pénzként, hanem demonetizálva használtak. Ennek értékelése természetesen új kérdéseket vet fel. Csupán ékszerként került-e az eltemetett mellé, vagy kultikus szokással állunk-e szemben? (Például az úgynevezett halotti obulus.)

A gazdaságtörténész és régész mellett azonban más tudományágak számára is nyújt adatokat a numizmatika. Gyakran hívja segítségül a pénzeket a művészettörténész, hiszen a pénzek koruknak kisplasztikai alkotásai is, de a pénz készítési helyének és idejének pontos meghatározhatósága nyújt komoly segítséget a paleográfiának, heraldikának, metrológiának stb. is.

Az egyes történelmi korszakok numizmatikai problémái nem azonosak és a történészek is korszakoktól függően más és más kérdésekre várnak választ a numizmatikától. E kérdésfeltevés és válaszadás lehetőségei érdekében vázlatosan ismertetjük az egyes korszakok pénztörténetét, illetve azok fő jellemvonásait.

A PÉNZ KIALAKULÁSA

I. szakasz – árucseré

Az emberi történelemben a legtávolibb időkre vissza menve az emberek szűkebb vérszerinti kapcsolat alapján rendeződött közösségekben (nagy családok, nemzetségek) éltek, ezért mindent megosztottak egymás között. Pénzre mint csereeszköze nem volt szükség. Az egyszerű gazdálkodási rendszerükben (halászó-vadászó-gyűjtőgetőtől az egyszerűbb őskori mezőgazdasági és kezdetleges „ipari” munkáig) képesek voltak a teljes önellátásra. A szükségleteket kielégítő javak előállítására a technológiai szint alacsony volta miatt nem igényelt specializálódott szaktudást, így kereskedelmet sem.

Körülbelül az őskor vége felé és az ókor elején kezdődött és teljesedett ki a szakosodás. A gazdaság különböző termékeinek előállítása egyre inkább különböző, az adott tevékenységben a legjobb embereknél, csoportoknál összpontosult akik később mással nem is foglalkoztak. Így egyrészt sokkal hatékonyabban működött a termelés, másrészt egyre jobb, a szükségleteket egyre nagyobb mértékben kielégítő termékeket készítettek (például aki a földművelésben volt jártas több búzát tudott termelni a földjén, a szandálkészítő pedig időállóbb lábbelit készített stb.) – a fejlettebb termékek előállítása pedig nagyobb szaktudást is igényelt, ami tovább erősítette a folyamatot. Az így megtörtént a gazdasági munkamegosztásból elengedhetetlenül következett az áruk cseréje. Például az iparosok gyártmányaikat élelmiszerekre cserélték.

Az árucseré hátrányai:

- nehéz volt olyan cserepartnerrel találkozni aki én árumért a számomra szükséges árut adta;
- ; nehézkes volt egy áru értékét egy másikban meghatározni (a cserepartner találás nehézsége miatt nehéz volt az árakat összehasonlítani);

A cserekereskedelem hátrányainak kiküszöbölésére kialakultak az általánosan elfogadott közbünső csereeszközök. Ezek a csere eszközök szintén áruk voltak, viszont olyan áruk amik a legalkalmasabbak voltak más árukra történő cserékre.

II. szakasz – árupénz

Árupénz szükséges tulajdonságai:

- * értékállóság
- * oszthatóság
- * egyneműség
- * szállítható legyen
- * mindenki által elfogadott legyen (gyakran a keresett árucikkek)

A kereskedő társadalmakban tehát a cserekereskedelem gyorsan kijelölt néhány kulcsfontosságú árufajtát, melyet ezután kereskedelmi szabványként használnak. Ez volt a legkorábbi pénzforma, mely az árucserét jelentősen leegyszerűsítette.

Példák az árupénzre: só, szarvasmarha, sivatagos területek pedig gyakran tevé, trópusi társadalmakban kagyló, bálnafog, kövek. Jelenkorban jó példa a börtönökben a cigaretta.

A bronzkorban az egységes öntőformával készített réz- és bronzöntvények terjedtek el fizetőeszközként, a Krisztus kora előtti és utáni évszázadokban pedig a fűszer volt a legelterjedtebb árupénz. A feljegyzések szerint Attila másfél tonnányi borsot kért 408-ban Róma váltságdíjaként. Franciaországban még ma is lehet hallani hogy „drága mint a bors”, míg Angliában a „borsszembér” kifejezés egy minimális bérdíjra használatos. A Salamon-szigeteken egészen a legutóbbi időkig használtak ritka kagylókat fizetőeszközként. Az árupénz még az újabb korokban is sokszor feltűnt, például Ausztráliában, a korai brit Új-Dél-Wales gyarmaton az első települések létrejötte után csaknem azonnal a rum vált általános csereeszközzé vagy börtönökben ahol cigarettát használnak erre a célra.

A szükséges tulajdonságok egyik legjobban kielégítői voltak a nemesfémek. Arany, ezüst, bronz a legáltalánosabban használt árupénzekké váltak már az i. e. 3. évezredben.

3. szakasz – Fém pénz

Amikor a nemesfémeket általánosan elfogadott lett az mérhetőségért pénzermék formájában használták. Ez olyan pénz, amely jól felismerhető méretű, formájú és mintázatú, többnyire kerek. A pénzérme feltalálása azért volt jelentős előrelépés az árupénzzel szemben, mert kifejezetten a pénz funkcióinak ellátására alkotják, ezért könnyű szállítani, megismerni, és az értékét is jól megtartja.

„Amióta a föníciaiak feltalálták a pénzt...” – hallhatjuk sokszor ezt a tréfás mondást. De sokan bizonyára nem tudják, hogy nem a föníciaiak, ők ugyanúgy, mint az asszírok, az egyiptomiak, és a hettiták, még csak cserekereskedelmet folytattak. Az első pénz forgalomba hozásának dicsősége a lüdiai Gügész királyé, de nem sokkal maradt el tőle az argoszi Pheidon sem. Gügész i.e. 687-ben uralkodott, tehát az i.e. VII. században készült – jelenlegi ismeretek szerint – az első pénz.

Amikor a lüdiaiak elkezdtek érméket verni, még nem volt lehetőség arra, hogy ezeket mindenütt pénzként bevezessék. Az érméket először csak a saját területükön használták. A lüdiai királyok ajándékként, vagy jutalomként adták, olykor avatási ajándékként és áldozati adományként.

Krózus, Lüdia királya, aki gazdaságáról volt híres, tiszta arany és ezüst érméket veretett. A lüdiai pénzrendszer alapegysége a tálamentum volt, amelynek a súlya 30,3 kg. A mina ennek 60-ad részét tette, ½ kg-ot, pontosabban 505 grammot nyomott. Ezt

ismét 60 részre, 60 sékelre osztották, amely 8,4 gramm súlyú volt, és ennek súlya megegyezett kb. 180 gabonaszem súlyával.

Az első pénzeket nem tiszta ezüsből vagy aranyból verték, hanem az aranyak és az ezüstnek természetes elegyéből, régi nevén elektronból készítették. (De ennek az elektron névnek semmi köze sincsen az atomban lévő elektronhoz.) általában 2/3:1/3 volt a két fém aránya, emiatt a fémelegy színe fehéres.

Az első pénz alakja ovális, tojásdad, vagy szabálytalan. Oldaluk kissé belapított. Meglehetősen vastagok. Előlapjuk rovátkált, hátlapjukon három bemélyített bélyeg van.

ANTIK NUMIZMATIKA

Az antik numizmatika az ókori görög és római, valamint a klasszikus kultúrák peremvidékén élő népek pénzverésével foglalkozik. Az Atlanti-óceán partvidékétől Indiáig és a Rajna-vidéktől Etiópiáig terjedő hatalmas területen számos nép és államalakulat létezett, amelyek pénzverése közül számunkra elsősorban a görög, római és kelta éremverés tanulmányozása fontos, mivel ezek játszottak közvetlenül vagy közvetve szerepet az ókorban a Kárpát-medence területén élő népek történetében.

A GÖRÖG ÉREMVERÉS Alapvetően három nagy korszakra osztható, amelyek elsősorban művészeti stíluskorszakokkal jellemezhetőek: az archaikus kor, amely a görög éremverés kezdetétől a Kr. e. VI-V. század fordulójáig tart, a klasszikus kor, amelynek végét általában Nagy Sándor (Kr. e. 336-323) uralomraj utasával zárják, illetve hellenisztikus kor, amely Kr. e. 31-ig, az actiumi csata évével zárul, amikor a terjeszkedő Római Birodalom bekebelezte az utolsó független hellenisztikus monarchiát, a Ptolemaidák Egyiptomját is.

A görög éremverés kezdete máig vitatott, de a legáltalánosabban elfogadott elmélet szerint az első érempénzek valamikor a Kr. e. VII. század utolsó harmadában jelentek meg Kis-Ázsia nyugati részén. A Kr. e. VI. század folyamán aztán hihetetlen gyorsasággal terjedt el az

éremverés szokása a görög világban a Fekete-tenger partvidékétől a nyugati görögség (Dél-Itália, Szicília) városaiig. A legkorábbi érmek elektronból, az arany és az ezüst természetben is előforduló ötvözetéből készültek. Az első arany- és ezüstpénzek megjelenését a hérodotoszi hagyomány Kroiszosz (c. Kr. e. 560-547) lüd királyhoz kapcsolta. A görög pénzverésre azonban alapvetően az ezüstverés jellemző. Az aranyverés a hellenizmusig ritka és kivételes, eltekintve a perzsa nagykirályok által tulajdonképpen lüd mintára veretett dareikoszoktól, amelyek évszázadokon át az ókor aranyvalutáját jelentették. A görög világ többé-kevésbé önálló városállamok, poliszok sokaságából állt, és ennek köszönhető a görög éremverés rendkívüli sokszínűsége is, mind az éremképek, mind az érmek súlyrendszereinek tekintetében. A poliszok veretein szereplő ábrázolások szinte címerszerű jelképei a kibocsátónak, mint például a bagoly az athéni pénzekben. A pénzek címletei a súlyokon alapultak. Az alapegység drachma, amelynek többszöröseit (di-, tetra-, okta-, ritkábban deka- és dodekadrachma) és hányadait (obulus, a

drachma hatoda, illetve ennek hányadai és többszöröseit) bocsátották ki. A görög pénzverések alapjául szolgáló súlyrendszerek (mint például az attikai, aigineai, korinthoszi, phokaiiai, phoeniciai, rhodosi, samosi) is igen változatosak, amelyek még egy városon belül is változhattak a mindenkori politikai és gazdasági

érdekszövetségeknek, illetve érdekellentéteknek megfelelően. A pénzkibocsátás oka részben a presztízs, hiszen az önálló pénzverés a függetlenség szimbóluma, részben a haszonszerzésre való törekvés a kibocsátó részéről, hiszen a kiverett fém mindig értékesebb, mint a kiveretlen, és az ebből adódó nyereség a kibocsátó haszna. Hogy mikor, melyik ok volt a fontosabb, az helyenként és időnként változott. A görög pénzek alapvetően értékpénzek voltak, és ez alól még a Kr. e. V század utolsó harmadában megjelenő bronzpénzek sem voltak kivételek. A felülértékelés jelensége azonban már a legkorábbi kisázsiai elektronpénzek esetében is kimutatható, mivel az egymást követő kibocsátásokban egyre több lett az ezüst az arany rovására, miközben a névérték változatlan maradt.

Görög éremverés a klasszikus korban

A perzsák felett aratott nagy győzelmekről (Kr. e. 480-479 Szalamisz, Plataia) Nagy Sándor uralomra kerüléséig (Kr. e. 336) tartó időszakot nevezzük klasszikus kornak. A korszak első felének két vezető hatalma Athén és Spárta. Athén Kr.e. 478-477-ben létrehozta a Déloszi Szövetséget, amely a trák tengerpart, az égei-tengeri szigetek, a Hellészpontosz és nyugat Kis-Ázsia tengerpart városait tömörítette. A Spárta vezette Peloponnészoszi Szövetség, pedig a félsziget és az Iszthmosz legtöbb államát, valamint néhány szárazföldi területet, mint Boiótia,

Phókisz, Lokrisz fogta össze. A Kr.e. 460-as évek közepére ki is üzték a perzsa nagykirály seregeit az Égei - tengerről, a Kr.e. 449-ben megkötött Kalliasz-féle béke értelmében pedig perzsa hadihajó nem hatolhatott a lukiai partszakasz közepénél nyugatabbra, s a perzsa király tisztviselője vagy katonája nem léphetett a görög lakosságú kis-ázsiai partokra. Ezt követően azonban kiéleződtek az ellentétek az amúgy sem felhőtlen barátságban lévő két szövetség között, amelynek végeredménye a Kr.e. 431-ben kitört Peloponnészoszi háború lett. A majd 30 éven keresztül tartó háború ugyan véget vetett Athén égeikumi uralmának, de Spárta sem élvezhette sokáig győzelmi babérait. Kr.e. 394-es leuktrai csatában pedig a híres spártai hopliták legyőzhetetlenségének nimbusza foszlott örökre szét. A háború igazi nyertese a nevető harmadik, a perzsa nagykirály lett, aki a Kr.e. 387-386-ban megkötött Antalkidasz-féle békében (király békének is hívják, mert Szardeiszban, az egyik perzsa fővárosban kötötték II. Artaxerxész jelenlétében) visszanyerte a kis-ázsiai görög területek feletti uralmat. A görög városállamok egymás közötti harcai tovább folytak, a leuktrai csatát követően egy rövid időre Boiótiáé lett a vezető szerep. Majd a század közepétől viharos gyorsasággal felemelkedő fél-görög Makedón Királyság dinamikus uralkodójának, II. Philipposznak (Kr.e. 359-336) vezetésével megvalósította a hosszan vajúdo - és nem is egyöntetűen kívánt, de mindenesetre célszerű - görög egységet (vérrel-vassal, mint a porosz Bismarck), amellyel megvetette az elkövetkező korszak hellenisztikus monarchiáinak alapjait.

Ezen keretek között folyt az ókor talán legizgalmasabb és vitathatatlanul legmagasabb művészi színvonalú pénzverése. Ebben az időszakban számos új terület (pl. Kis-Ázsia délkeleti partvidéke, a Közel-Kelet és Egyiptom) is bekapcsolódott a pénzverésbe. A pénzhasználat is egyre jobban elterjedt, egyre szélesebb rétegekhez jutott el, lassanként a mindennapokat is behálózta. Ennek legkifejezőbb jele a bronzpénzek megjelenése volt a korszak második felében. Ez az időszak a görög városállamok, a poliszok pénzverésének a virágkora, amelyek egyénileg, vagy időnként szövetségben bocsátottak ki pénzeket. Több mint száz görög polisz veretett pénzeket. Ezen államok többségének a pénzverése azonban távolról sem volt folyamatos, némelyek csak alkalmanként, sokszor nem is nagy mennyiségben bocsátottak ki pénzeket. Még az igazán nagy pénzverő államok kibocsátásai is komoly mennyiségi ingadozást mutattak. A pénzverés léte és mértéke ugyanis alapvetően két dologtól függött: a rendelkezésre álló nyersanyagtól és a kibocsátó költségvetési igényeitől. Ilyen igények voltak elsősorban a hadi kiadások, a nagy állami építkezések, de a nagy ünnepi játékok, sportversenyek, mint pl. az olimpiák rendezése is. Athén, a korszak legjelentősebb pénzkibocsátója kitűnően példázza az igények és lehetőségek találkozását. Már a Kr.e. 480-as évek végén a birtokában lévő laureioni ezüsbányák kiaknázásával nagymérvű pénzkibocsátásba kezdett. A bányákból származó évi 100 talanton ezüsből 150.000 baglyos tetradrahmát lehetett kiveretni. "A *laureioni bányák*

jövedelméből minden polgárnak fejenként tíz drakhmát akartak adni, de Themisztoklész rábeszélte az athéniakat, hogy ne osszák szét a pénzt, hanem építsenek belőle kétszáz hajót az Aigina elleni háborúra. Voltaképpen az ekkor kitört háború mentette meg később Hellaszt'' (Hérodotosz: A görög-perzs háború, 7.144. Fordította: Muraközy Gyula). Ugyanis ebből a pénzből építették meg azokat a hajókat, amelyekkel kivívták a szalamiszi győzelmet, és egyben

megalapozták saját hatalmukat is. A Déloszi Szövetség tagállamainak adói (kevés kivételtől eltekintve mind pénzzel járultak hozzá a szövetség céljaihoz és nem hajók állításával) pedig további - kezdetben évi 460 talanton -

bevévelt jelentettek Athénnek. Thuküdidész így írta le a város vagyonát Kr.e. 431-ben: *" a város, egyéb jövedelmeinek nem is számítva, évenként 600 talentum értékű adót szed be szövetségeseitől, ezenkívül pedig a fellegvárban 6000 talentum értékű vert pénzt őriznek (Ez a pénz, amikor a legtöbb volt 9700 talentumot tett ki, s ebből fedezték az Akropoliszon a Propülainának és egyben épületeknek, valamint a poteideiai vállalkozásoknak a költségeit). Ezenkívül rendelkezésükre állnak az állam és az egyes emberek pénzzé még fel nem dolgozott, aranyból és ezüsből készült fogadalmi ajándékai, nemkülönben az ünnep meneteken és versenyeken használt szent eszközök, a médektől nyert hadizsákmány és más hasonló értéktárgyak, összesen nem kevesebb, mint 500 talentum értékben."* (Fordította: Muraközy Gyula). Az athéni tetradrakmák - korabeli becenevük "baglyok" ráadásul jó minőségű ezüstpénzek voltak, amelyek óriási területen, mint pl. a babiloni és az egyiptomi satrapiák, utánozták őket, gyakran a satrapák, sőt olykor a perzsa nagykirályok nevét is feltüntetve rajtuk.

Athén azonban saját területén szigorúan korlátozta az idegen pénzek forgalmát. A városállamokban csak a saját kibocsátásokat lehetett használni, az idegen pénzeket be kellett váltani. Sőt, egy a Kr.e. 5 század második felében fennmaradt törvény alapján úgy tűnik, hogy még a Déloszi Szövetség területén is korlátozni akarta az idegen pénzeket. A pénzverési dekrétum néven ismertté vált törvény alapján még az is feltételezhető, hogy Athén a Szövetség területén egységesíteni akarta a pénzrendszert betiltva a szövetségi államok saját ezüstpénzverését. "állítsák fel ezt a határozatot a városok főhivatalnoki kőtáblára felírva mindegyek város főterén, és a felügyelők a pénzverde előtt Ha valaki ezüsből pénzt ver a városokban, vagy nem használja az athéniek pénzét, súlyait vagy mértékeit, hanem idegen pénzeket, mértékeket és súlyokat megbüntettetem " (Fordította: Sarkady János).

Az a passzus a több, különböző helyen előkerült töredékben fennmaradt törvény legvitatottabb része, amelyet azonban a numizmatikai forrásanyag nem erősít meg egyértelműen. Az érintett időszakon belül ugyanis nem igazolható a szövetségbe tartozó összes polisz ezüstpénzverésének megszűnése. Az viszont kétségtelen, hogy a Kr.e. 5. század közepétől, sőt van, ahol már korábban is erősen lehanyatlott, sőt meg is szűnt a késő archaikus korszak több jelentős pénzverése. Ez azonban Athén lehengerlő gazdasági fölényével állhatott összefüggésben, mint a törvény hatásával, pl. a Kükládok szigetei esetében. Ázsia nyugati partvidékének városai is inkább csak aprópénzeket vertek, nagyobb címletként "külföldi" pénzeket használtak. Az itt előkerült éremkincsek az északi égeikumi veretek, a perzsa szigloszok és mindenekelőtt az athéni tetradrahmák használatát igazolják. Még az olyan nagy kereskedővárosok, mint Khiosz és Szamos is csak belső forgalomra verettek pénzeket, noha saját ezüstforrásaik voltak. Más esetben pedig egyértelműen politikai okokkal magyarázható a helyi pénzverés szünetelése. Kr.e. 465-463-ban a nemesfémhányákban és hajóépítőfában gazdag Thaszosz szigete nem akarván osztozni ezek kiaknázásában Athénnal, ki akart válni a Déloszi Szövetségből, de Athén ezt keményen megtorolta. A sziget pénzverése csak Kr.e. 410 után indult újra egy teljesen új típussal: Dionüszosz fej az előlapon és térdelő, nyilazó Heraklész a hátlapon.

Ez a típus készült aranyból és ezüstből is több címletben. Hasonló volt a helyzet Aigina szigetével, amelyet Kr.e. 457-ben erőszakkal kényszerítették a Déloszi Szövetségbe. Ekkor jelentek meg a korábbi, tengeri teknőst ábrázoló pénzeik helyett a szárazföldi teknőst ábrázolók.

Majd Kr.e. 432-ban már lakosságát is számúzták és helyükbe athéni polgárokat telepítettek. Ettől kezdve a "teknőcös" pénzek verése egészen Kr.e 404-ig szünetelt.

Az Égeikum északi részének késő archaikus kori nagy pénzkibocsátásai az 1980-as évek elején került ún. Dekadrakhma-kincs ismeretében körülbelül a Kr.e. század közepe táján szűntek meg. A terület az idáig legnagyobb pénzkibocsátójának, a biszalti törzsnek a szerepét - bár jóval kisebb mértékben- I. Alexander Makedón király vette át, akinek a Praszasz-tavi bányákból állítólag napi egy talanton ezüstje származott.

Úgy tűnik azonban, hogy ezek a bányák a század közepe után kimerülhettek, mert ettől kezdve tetradrahmánál nagyobb címletet nem gyártottak. A Kr.e. 460-as években új "divat" jelent meg e terület éremverésében. A hátlapi éremkép egy enyhén bemélyedő négyzetben, időnként még kifejezetten be is keretezve, jelent meg, és a kép körül keretszerűen helyezkedik el a felirat is. Kr.e. 450 táján egy új éremverde Ainosz kezdett el működni. Érmeinek előlapján

Hermész, a pásztorok, kereskedők és tolvajok istenének képe a hátlapon pedig egy kecske látható a város nevével körülírva.

A terület legtöbb nagycímletű éremverése azonban valóban megszűnt ebben az időszakban. Kr.e. 432-ben a khalkidikéi városok egy Athén ellenes ligát hoztak létre, amelynek fővárosában, Olünthoszban hamarosan megindult egy új éremverés. 14,25 grammos tetradrakhmáinak előlapján, Apollón fej, hátlapján pedig egy líra látható körülötte XAAKIAEON felirattal.

Verettek apró ezüstpénzeket, de néhány e korszakban görög területen szokatlan, aranypénzt is. A Kr.e. 420-as évektől egymás után szakadtak ki a terület városai a Déloszi szövetségből, és hamarosan számos helyen új pénzverésbe kezdtek: Akanthosz, Amphipolisz, Mende a Liga által használt, Abdera, Maroneia az aiginai, Neapolisz, továbbá a már említett Ainosz és Thaszosz pedig a khioszi súlyrendszer alapján.

A dekrétum nem érintette az elektronpénzek verését. Ilyen pénzeket ebben az időszakban három helyen vertek: A Leszbosz szigetén fekvő Mütilénben, Phokiában és Küzikoszban. Az első kettőben 1/6-od sztatérokot vertek, amelyben Kis-Ázsia nyugati felében voltak forgalomban és gyakorlatilag a perzsa dareikoszok váltópénzeinek számítottak. Értékük egy athéni ezüst tetradrakhmával volt egyenlő. A két város között egy időben pénzverési együttműködés állt fenn, melynek emlékét egy felirat is megőrizte. Ennek értelmében felváltva, hol az egyik, hol a másik város bocsátott ki pénzeket a megállapodás szerinti súlyban és finomságban. Még érdekesebbek Küzikosz veretei. A város az archaikus kor óta bocsátja ki elektron sztatérjait és aprópénzeit is. Ezek a többnyire formátlan, dundi és a hátlapjukon változatlanul a quadratum incusumot megőrző pénzek rendkívül változatos előlapokat használnak. A rengeteg különféle éremkép arra utal, hogy évente változó típusokat adtak ki. Felirat nem szerepel rajtuk, csak a minden vereten megjelenő tonhal-szimbólum jelzi e verdét. Az éremképeket sokszor egészen távoli területekről vették át, mint a nyugati görög Szürakuszai, Gela vagy Tarasz. Nagyon sok éremkép azonban egyértelműen Athénhez kapcsolható, a város mitikus történetét illusztráló, sehol máshol nem található ábrázolások alapján, mint pl. a gyermek Erikhthonioszt felemelő Gaia földistennő Kekropsz, Triptolemosz kígyók, vontatta kocsiját.

A küzikoszi pénzek bonyolították a Fekete-tenger vidéki kereskedelmet, többek között a Krím-félszigettel, és ebben elsősorban Athénnek voltak komoly érdekeltségei a gabona-behozatal miatt. Nem véletlenül feltételezik, hogy a város gyakorlatilag Athén propontiszi (Márvány-tenger) "verdéje" volt. Bár ez persze szó szerint nem is igaz, az mindenestre tény, hogy a küzikoszi pénzek nem igazán polisz veretek, miután sem felirat, sem jellegzetes éremkép nem utal a városra, mint kibocsátóra. A verde talán bér munkát végzett különböző megrendelőknek, így elsősorban Athénnek - ezért a sok athéni vonatkozású ábrázolás a

pénzeken. Dolgozott azonban másoknak is, pl. Pharnabazosznak, a perzsa satrapának, akinek portájával szintén készültek tonhal szimbólumos elektronpénzek. Természetesen az is lehet, hogy a feliratra azért nem volt szükség, mert mint a korszakban egyedüli elektron sztatórok gond nélkül fel lehetett ismerni. Ismerték is mindenféle, azon kevés pénzek közé tartóztak, amelyeknek korlátlan nemzetközi forgalma volt. Ugyancsak ilyen "nemzetközi" szerepet töltöttek be a lampszakoszi aranyak, amelyek a korszak egyetlen rendszeresen kibocsátott aranypénzei voltak a perzsa dareikoszok mellett. Ezeknek is változó előlapi éremképei vannak és nincs rajtuk a városra utaló felirat, ellenben hátlapi éremképük, egy fél pegazus alapján egyértelműen azonosíthatók voltak.

A Peloponnészoszi Szövetség oldalán a gazdasági szempontból legjelentősebb város Korinthosz volt. Nagymérvű és folyamatos kibocsátásai változatlanul a késő archaikus korban megjelent pegazusos sztatórok, amelyeknek hátlapján már az archaikus kor végén a korinthoszi sisakos Athéné-fej váltotta fel a quadratum incusumot.

A Kr.e. 5. század közepe után a polisz éremverése minden látható ok nélkül csökkent, majd egy időre meg is szűnt. Ugyanekkor - a Kr.e. 420-as években - viszont megjelentek a korábban csak aprópénzket verető Sziküon khimérát és galambot ábrázoló sztátérjai, amelyek széles körben elterjedtek.

Ez a Peloponnészoszon általánosan használt aiginai súlyrendszer alapján készült éremfajta lehetett a Peloponnészoszi Szövetség "hivatalos valutája", amelyet kifejezetten katonai célokra vertek. Törvényt ugyan nem ismerünk, de fennmaradt egy felirat a Kr.e. 427 körüli időből, ahol a szövetségnek adott adományokat perzsa dareikoszban vagy aiginai ezüstben meghatározva sorolják fel. A Kr.e. 5. században a félszigeten gyakorlatilag csak aprópénzket vertek, kivéve Éliszt, amelynek különféle típusú, ugyancsak aiginai súlyban vert sztátérjai kifejezetten az olimpiákra készültek, amelyek felett ők elnököltek.

Kr.e. 364-ben viszont átmenetileg az Arkádiai Szövetség kezébe került az olimpia feletti ellenőrzés és ekkor ők bocsátottak ki szokásos aprópénzeik (triobolosz, obolosz) mellett egy didrachmát Zeusz fejjel és ülő Héraklésszel.

A korinthoszi pénzverés a Kr.e. 5 század végétől újra fellendült, és nagyobb mérvű lett, mint valaha. Pénzei tömegesen fordultak elő Szicíliában és Dél-Itáliában is. Persze ennek komoly politikai okai voltak, Korinthosz ugyanis leányvárosának, Szürakuszainak felkérésére segítséget küldött a karthagóiak és az önkényeskedő türannoszok ellen.

Közép-Görögország területén a Boiót Szövetség vezetője, Thébai a legjelentősebb, és a Kr.e. 5. század végén gyakorlatilag az egyetlen pénzkibocsátó. Pénzei előlapján változatlanul az archaikus korban megjelent boiót pajzs, a hátlapján pedig különféle Héraklésszal kapcsolatos ábrázolások láthatók. A szövetségi verés csak Kr.e. 370-es években éled fel újra, amikor Thébai

mellett más városok is bocsátottak ki érmeiket, amelyek mind a hagyományos előlapot használták, de különféle hátlapi ábrázolásokkal: Thébai amphóra, Tanagra egy fél ló.

Az érméken a szövetséget vezető tisztviselők, a boiotarkhoszok nevei szerepelnek. Ezek az érmék, a korábbi sziküóni sztatórok szerepét átvéve, széles körben forgalomba voltak Közép - Görögország és a Peloponnészosz területén.

A korszak pénzei alapvetően ezüsből készültek, eltekintve a két kis-ázsiai város elektron kibocsátásaitól, illetve a lapmpszakoszi aranyaktól, amelyek - leszámítva néhány alkalmi aranyverést- az egyedüli rendszeresen kibocsátott aranypénzek voltak II. Philipposz uralkodásáig (Kr.e. 359-336). Eleinte az aprópénzek is ezüsből készültek, de amint a pénz használata egyre általánosabb lett a mindennapi életben, egyre kisebb címletek bevezetése vált szükségessé. Ezeknek az olykor alig néhány tized grammos érmécskének a használata azonban roppant kényelmetlen volt. Athénben már a Kr.e. 440-es években kísérletet tett egy Dionüszoisz nevű férfi a bronzpénzek bevezetésére, de a népgyűlés leszavazta. A város a Kr.e. 4. század végéig nem is tért rá a bronz aprópénzek használatára, akkor is csak a laureioni ezüsbányák kimerülése miatt. Hogy a bronzpénzeket máshol sem fogadták osztatlan lelkesedéssel, jelzi egy a Kréta-szigeti Gortünában előkerült felirat a Kr.e. 4. század végétől, amely szigorú büntetések kilátásba helyezésével kötelezte a polgárokat a város hivatalos bronzpénzeinek elfogadására. Máshol viszont gyorsan elterjedt használatuk, Makedóniában és Thaszoszon már a Kr.e. század legvégén, de rövidesen megjelentek Khioszon, Szamoson, Lampszakoszbán, Kariában és a Lüiai Királyságban, majd a Kr.e. 4. század közepétől sok makedón, trák, tesszáliai és peloponnészoszi városban is. A bronzpénzek legkorábbi megjelenése azonban a nyugati görögséghez köthető.

A pénzverés

A pénzverés több mint két évezreden át ugyanazzal a módszerrel történt: kézi erővel végezték. A korai görögök és a perzsa pénzek között a legrégebbieknek csak az előlapján van veret, a hátlapjuk sima. Ezek úgy készültek, hogy a kovácsüllő felületébe belevésték a megfelelő ábrát, majd erre ráhelyezték az öntéssel készített golyó vagy lencse alakú fémet. Ezt egy laposra csiszolt végű, vésőszerű szerszámmal rászorították az üllőre, majd a szerszám felső végére kalapáccsal ütésekkel mérték. Így keletkezett egyidejűleg a verettel ellátott oldal és a sima oldal.

Fordítva is csinálták. Ekkor az üllő felületén kis kiemelkedést készítettek, és erre helyezték a fémet a verés előtt. Az első kalapácsütésnél a csap belenyomult a fémbe, és ezáltal megakadályozta azt, hogy az ütések közben a fém leugorjék vagy elmozduljon. Így a kész érem első lapján többnyire négy oldallal határolt bemélyedések keletkeztek. Ezeket „quadratum incusum”-nak nevezték.

Az üllőben lévő négyszögű bemélyedés alsó bélyegként, a kiemelkedő négyszögű csap a szerszámon felső bélyegként szerepelt. Később ezeket bevágásokkal látták el, így a vereten

kiemelkedő vonalak keletkeztek. A quadratum incusum alakja gyakran az érme értékéhez igazodott. Két, három, vagy négy mezőre felosztott alakjait ismerjük. Még később a felső bélyeg négyyszögű csapját jelekkel, ábrákkal díszítették. Így jutottak el a két oldalon verettel ellátott pénzekhez. Egyes görög érmék sima hátlapján szélmalomvitorlákhöz hasonló bemélyedéseket csináltak. Ezek kezdetleges figurális díszítések vezetnek el a szabályos kétoldalas veretekhez. A négyyszögű hátlap még sokáig megmaradt, elsősorban Athén és Aigina, és Rodosz pénzein. Az athéni pénzek előlapján Pallasz Athéné istennő feje, hátlapján a négyyszögű bemélyedésben az istennő kedves állata, a bagoly látható.

Egyes görög városok, mint pl. Metapontum, Szübarisz, Pandosszia, Krótosz, stb. ugyanazzal a bélyegképpel verték érmeiket, csak hogy az alsó bélyegen kiemelkedő, a felsőn bemélyedő volt a kép. A veréshez két bélyeget használtak, és nem két veretet. Ezzel akarták a pénzek hamisítását megakadályozni. Ezeknek az érméknek a neve „nummi incusi”.

A pénzverés kezdetei tehát igen kezdetleges technikát mutatnak. A bélyegek vasból, vagy bronzból készültek, acélt akkor még nem tudtak előállítani. A pénzverésnél üllőt, kalapácsot és fogót használtak. A munkások között találunk vésnököket is, akik a bélyegekbe belevésték a képeket, arcokat. A verést végző munkásoknak két-három segítője volt. A lapkákat verés előtt felhevítették, és többszöri kalapácsütéssel alakították ki belőlük az érmét. Előfordult az is, hogy a nem kellően felhevített lapka hamar lehűlt. Ilyenkor kivették a bélyegek közül, majd újra hevítve visszatették, és így fejezték be a verést. A lapka szabadon feküdt az alsó bélyegen, és semmi sem gátolta az ütések hatására történő kiterjedését. Az ókor első pénzei között nincs szabályos kör alakú érme.

Ha a felső bélyeget hordó szerszámot nem tartotta pontosan függőleges helyzetben a munkás, akkor az érme egyik oldala vékonyabb lett, és a peremén repedések keletkeztek. Ha pedig a verést félbe kellett szakítani, akár a lapka újraigazítása miatt, akár azért, mert a lapka kiugrott a szerszám alól, a visszahelyezett darabot nem sikerült mindig pontosan az előbbi helyzetbe illeszteni a bélyegvasak közé. Így keletkeztek a kettőzött körvonalú veretek, valamint a nem centrikusak.

A pénzverők kezdettől fogva arra törekedtek, hogy a lehető legkevesebb emberi munkaerő, anyag-, és szerszámfogyasztással a lehető legtöbb érmét készítsék el. Számtalan kísérletet végeztek a pénzverés gépesítésére, könnyebbé tételére – új, fejlettebb technológiákat igyekeztek kidolgozni, jobb minőségű anyagból készült verőtöveket alkalmaztak, stb. (S).

Minden verde féltékenyen őrizte a pénzverés mesterségének műhelytitkait. Egyrészt félték a nyilvánosságtól, másrészt a verdék munkásai, sőt saját munkatársaik elől is elzárkóztak. Tapasztalatcserekről, újításokról, kölcsönös segítségről szó sem lehetett.

Egy érmefajon belül is rengeteg variánst mutató vert pénzek jellemzik a görög pénzverést. A korszak pénzei szabálytalan alakúak, átmérőben, vastagságban és súlyban rendre eltérnek egymástól. Az érmék széle gyakran be van repedve. A lágyvasból és bronzból készített bélyegekkal csak kevés – érmét tudtak kiverni, mert a bélyegek gyorsan koptak, és használhatatlannokká váltak. De művészi szempontból a görög érmék a kispasztika remekei közé tartoznak.

A Kr.e. V. század végén, IV. század elején jelentek meg a görög érméken az éremművész vésnökök nevének kezdőbetűi, illetve neveik is. A Szicíliában vert érméken Eyaine (Eain) neve olvasható; Akragasz város aranypénzein (kb. Kr.e. 413-406 között) pedig a pénzverésre felügyelő tisztviselő, Szilanosz neve szerepel.

Pénzgazdálkodás

A görög pénzhasználati módok alapvető megkülönböztetése a helyi és a külső pénz között húzódott; a lehető legélesebb dichotómiáról van szó. Az agora helyi forgalmában kis értékű ezüst-, és bronzérmék szerepeltek, míg a külkereskedelemben a nagy értékű ezüstérméket, pl. a sztateroszt használták.

A külkereskedelemben alkalmazott, nagy érmék értéke úgyszólván mindig azonos volt magának a nemesfémnek az értékével. A helyi érmék (nomiszna epikhorion) esetében épp fordított volt a helyzet. A kis, helyi érme értéke azonos lehetett a fémtartalmának értékével, a döntő tényező azonban nem ez volt. Az érme értékét a kibocsátó város hatósága adta meg.

Nyersanyag híján némely városok gyakran régi érmékre ütötték rá saját pénzjelüket. A régi jeleket kalapálással vagy olvasztással tüntették el róluk. Egyes kis-ázsiai városok még arra sem vették a fáradságot, hogy a régi pecsétet eltávolítsák az érmékről: egyszerűen hozzáütötték a magukét, így jelezvén, hogy az érmék értéke megváltozott. (pl. Büzantion sokáig alkalmazta ezt a rendszert).

A bronzérmék rendszerint szimbolikus pénz gyanánt szolgáltak. Athénban kezdték használni először őket i.e. 400 körül, de rövid időn belül gyorsan elterjedt az egész görög világban.

Athénban igen egyszerűen történt egy-egy pénznek a lecserélése, amikor megváltoztattak egy-egy forgalomban lévő pénzt: „kihirdették, hogy az athéniak között forgó érméket nem szabad elfogadni. Megállapították az árukat, és elrendelték, hogy mindenki adja át a hatóságnak az övéit. Miután összegyűltek tanácskozni, hogy új névértéket üssenek a pénzre, sokszor a hatóságok újra kibocsátották ugyanazokat az ezüstöket. A névérték megváltozását gyűlés – valószínűleg a népgyűlés – vitatta meg, vagy vetette el a gondolatot. A régi érméket alacsony áron visszaváltották, beolvastották, majd – ezüst tartalmuk értékének megfelelően – újraverték, és kibocsátották.

Szürakuszában vert pénzeket nem nagyon volt olyan, amelyen láthatók volnának a

névértéket megkészszerző felülbélyegzés jelei. Egyes szürakuszai talentom értékét 24 drachmáról 12 drachmára szállították le. De ugyanezt csinálta a boszporuszi király, Leukón is, aki minden érmét begyűjtetett, korábbi értékük kétszeresét verette

rájuk, majd kiosztott annyit, amennyinek az értéke egyenlő volt a begyűjtött érméssel, a felét pedig megtartotta magának. Az ókori embereknek fel sem tűnt, hogy ezzel mennyire lerontották a pénz értékét. Ennek igen egyszerű magyarázata van: az ókori közösségek nem piaci, hanem társadalmi és területei tagozódás bonyolult hálózata tette működőképpé azokat a gazdasági intézkedéseket, melyeket az előjárók kezdeményeztek, s melyek lehetővé tették, hogy ezek az emberek simán lebonyolíthassák mai szemmel nézve bonyolult pénzügyi műveleteiket.

Pénz a helyi és a külső forgalomban

A helyi és külső forgalomban szereplő pénz megkülönböztetése létfontosságú a görög pénzhasználati módok szempontjából. A kétfajta pénz – helyi és az idegen – intézményesen elkülönül ugyan, de mégis felcserélhető. Két különböző város külső és belső pénzi is felcserélhető, sőt belső pénzeik is.

Ez volt az egyik legjelentősebb hozadéka a görög pénzgazdasági újításnak, melyet trapeszitész - bankárnak neveztek. Ez a foglalkozás a korai pénzhasználat függvénye volt. Akárcsak a kisméretű rézpénz, a trapeszitész – bankár is alig valamivel i.e. 400 körül jelent meg Athénban, majd rendkívül gyorsan elterjedt az egész görög világban. Ez lehetővé tette, hogy mind a pénz, mind a pénzváltó a köz- és nem a magánélethez tartozott. A trapeszitész – bankár az agorán ült, az asztala mellett, és egyszerű műveleteket végzett: a nagy, ezüst sztateroszokat vagy tetradrachmákat kis réz oboloszokra vagy féloboloszokra cserélte. Egy másik csoport a deigmán ült az asztalánál, és ugyancsak egyszerű műveleteket végezt: idegen érméket váltott athéniakra és athéniakat idegenre. Mindenki Peiraieuszban akarta eladni áruját, mert innen idegenek pénzt is vihetnek haza, nem csupán árut. A pénzváltás egyike volt a kereskedelmi kikötő hatóságai által nyújtott szolgáltatásoknak.

A görög bankár eredetileg kétségkívül a pénzdarabok megvizsgálásával és beváltásával foglalkozott. A trapeszitész – bankárok később más tevékenységeket is gyakorolni kezdtek, de a pénzvizsgálat és pénzváltás mindig is fontos funkciójuk maradt. E két funkció a hellenisztikus korban kifejezetten állami monopólium volt.

A trapeszítész – bankárok rendkívül hasznos szolgálatot tettek azzal, hogy pénzt, értéktárgyakat, kincseket és jogi dokumentumokat lehetett náluk letétbe helyezni. A Kr.e. IV. században veszélyes lehetett az őrizetlen görög házakban pénzt, vagy kincseket tartani, így aztán gyakran megesett, hogy bankároknál helyezték el az ilyesmit. A letétbe helyezésre inkább a biztonságos megőrzés kedvéért került sor, s nem fizettek kamatot. A bankár csak abban az esetben használta fel a letétet, ha erre engedélyt kapott a letétbeadótól. Az ilyen esetben a bankár elsősorban a letétbeadó ügynökeként lépett fel, az ő nevében adott kölcsönöket. A letét a letétbeadó tulajdonában maradt, s nem került be semmilyen alapba. A bankár –még pénzváltáskor is külön zsákokba tette a pénzt, s a zsákokat lepecsételte.

A bankárok nem adhattak rendszeres hiteleket földzállogra, hiszen rabszolgák, szabadosok, legjobb esetben is idegenek voltak. Athénban csak szabad polgárnak lehetett földtulajdona. Így a zálogjogot nem lehetett érvényesíteni. Amikor egy bankár kölcsönt adott, ezzel nem teremtett hitelt. A görög bankár vagy saját tőkéjét adta kölcsön, vagy azokat a letéteket, melyek kikölcsönzésére engedély volt. A kölcsönzés igen kis méreteken zajlott. Előfordult néha, hogy a bankár bronzedényeket vett át zálogba a kölcsön fejében, de az is előfordult, hogy idegen uralkodókat vendégül látó, előkelő polgárnak abroszokat, ágyneműket, ezüstneműt és serleget adott kölcsön. Tengeri hitelt nem adtak a bankárok.

A bankok kifizetési és átutalási műveletei az egész Hellenisztikus korban arra szorítkoztak, hogy mindig ugyanazokat a meghatározott pénzdarabokat adják át a címzettnek, amelyeket részükre betettek. Az állami bankok – kidolgozott eljárás szerint – nagyban végeztek zsiró - átutalást gabonával, és más élelmiszerekkel. A kor adminisztratív módszerei magasan felülmúlták a primitív pénzhasználati módokat.

Az i.e. IV. században gyakoribbá vált, hogy az állam, pénzügyi szükségleteinek fedezésére, piaci módszerekhez folyamodott. Pl. Timotheosz athéni hadvezér i.e. 366 – 365-ben, Számosz ostromának idején úgy fedezte kiadásait, hogy elkobozta a vidék terményeit és eladta maguknak a számosziaknak. Ahhoz, hogy Timotheosz kivitelezhesse ezt az elméletét, piacot kellett teremtenie.

Makedónia pénzei

A Kr. e. IV. század közepétől viharos gyorsasággal felemelkedő fél-görög Makedón Királyság dinamikus uralkodójának, II. Philipposznak (U) (Kr.e. 359-336) vezetésével megvalósította a hosszan vajúdo - és nem is egyöntetűen kívánt, de mindenesetre célszerű - görög

egységet (vérrel-vassal, mint a porosz Bismarck), amellyel megvetette az elkövetkező korszak hellenisztikus monarchiáinak alapjait. Ezen keretek között folyt az ókor talán legizgalmasabb és vitathatatlanul legmagasabb művészi színvonalú pénzverése. Ebben az időszakban számos új terület (pl. Kis-Ázsia délkeleti partvidéke, a Közel-Kelet és Egyiptom) is bekapcsolódott a pénzverésbe. A pénzhasználat is egyre jobban elterjedt, egyre szélesebb rétegekhez jutott el, lassanként a mindennapokat is behálózta. Ennek legkifejezőbb jele a bronzpénzek megjelenése volt a korszak második felében. Ez az időszak a görög városállamok, a poliszok pénzverésének a virágkora, amelyek egyénileg, vagy időnként szövetségben bocsátottak ki pénzeket. Több mint száz görög polisz veretett pénzeket. Ezen államok többségének a pénzverése azonban távolról sem volt folyamatos, némelyek csak alkalmanként, sokszor nem is nagy mennyiségben bocsátottak ki pénzeket. Még az igazán nagy pénzverő államok kibocsátásai is komoly mennyiségi ingadozást mutattak. A pénzverés léte és mértéke ugyanis alapvetően két dologtól függött: a rendelkezésre álló nyersanyagtól és a kibocsátó költségvetési igényeitől. Ilyen igények voltak elsősorban a hadi kiadások, a nagy állami építkezések, de a nagy ünnepi játékok, sportversenyek, mint pl. az olimpiák rendezése is.

Nagy Sándor 13 évnyi uralkodása alatt óriási mennyiségű zsákmányolt kincs, főleg nemesfém vándorolt Hellászba és ez fellendítette a pénzverést is. Nagy Sándor birodalmában felvirágzott a kereskedelem. Legrégebbi ezüstérméinek előoldalán a hős Héraklész fejét ábrázolták, oroszlánsörénnyel. A későbbi vereteken az éremkép mindinkább Nagy Sándor arcvonását vette fel. Ez lényeges különbség volt ami arra utal, hogy megváltozott a hatalom és a nép viszonya. Most már nem a városállam, az állampolgárok közössége áll a középpontban, hanem a király, az egyeduralkodó. Fontosabbá vált, hogy ne egy isten, hanem egy ember kerüljön a pénzre.

A hellenizmus kora

A hellenizmus a nagy birodalmak kora, amelyek a világhódító Nagy Sándor által uralt rövid életű államalakulat romjain jöttek létre. Élükön teljhatalmú egyeduralkodók álltak, akiknek

saját nevükben és rendszerint saját vagy dinasztiaalapító elődjük portréjával ellátott pénzei nagy területek pénzellátását biztosították, és ennek megfelelően egységes pénzláb, meghatározott éremkép-tematika szerint készültek, többnyire sok és különböző verdében. Éppen ezért ebben az időben jelentek meg a verdékre, a verdék élén álló tisztviselőkre, az egymást követő kibocsátásokra utaló szimbólumok, monogramok, illetve tisztviselőnevek. A hellenisztikus államokban már

párhuzamosan folyt a rendszeres arany-, ezüst- és bronzverés. A birodalmi pénzverések mellett azonban továbbra is léteztek a városi veretek, amelyeket részben független, részben egy-egy nagyobb államalakulat kebelébe tartozó városok verettek.

Az önálló görög pénzverésnek a fokozatosan terjeszkedő Róma uralma vetett véget, és ami megmaradt belőle, az úgynevezett provinciális éremverés már a Római Birodalom pénzrendszerén belül értékelhető. Róma nagyjából és egészében törekedett arra, hogy a nemesfémverést a birodalom területén

saját ellenőrzése alatt tartsa, és a provinciák, városok számára csak bronz-verést engedélyezett a szűkebb-tágabb helyi pénzforgalom aprópénz igényeinek biztosítására. A provinciákban folyó helyi pénzverések jelentősége azonban a mindenkori gazdasági-politikai viszonyok függvénye. Róma a frissen megszerzett görög területeken a Kr. e. II—I. században még évtizedekig meghagyta a helyi ezüstverést - például a makedonia primai tetradrachmák, thasosi tetradrachmák vagy az úgynevezett új stílusú athéni tetradrachmák -, mivel nem tudta biztosítani a terület római pénzekkel való ellátását. De még a császárkorban is megmaradtak korábbi görög ezüstpénzverések, mint Nyugat-Kis-Ázsia korábban legelterjedtebb pénzéé, zcistophorosé, bár már a császár nevével és képmásával ellátva, sőt bizonyára erős központi ellenőrzés alatt és természetesen dénár árfolyamban számítva. A császárkor folyamán több száz városban vertek provinciális bronzpénzeket, de néhány nagyobb verdétől eltekintve pénzkibocsátásuk nem volt folyamatos, rendszeres, hanem az olyan alkalmi igényekhez igazodott, mint a nagy építkezések, versenyek és egyéb rendezvények, császárlátogatások, amikor a váltópénz iránti megnövekedett keresletet helyi forrásokból kellett kielégíteni. A provinciális pénzverés a III. század folyamán, a birodalmi pénzrendszer felbomlásával párhuzamosan fokozatosan megszűnt. Az egyik legnagyobb és legtovább működő provinciális verdét, az alexandriait Diocletianus záratta be 294 táján.

Fogalomtár :

DIDRACHMA: (görögül didrachon); két drachma értékű pénz, amely a perzsa ezüst sztatórral volt egyenértékű és az ókori Görögországnak egyik leggyakrabban használt pénze. Később a sztatór fele, majd a drachma lépett a helyére. Elsősorban Korinthosz és gyarmatai vertek belőle, valamint a szicíliai görög városok. A vert didrachmának a súlya 8,73 grammnak felelt meg.

DRACHMA: Szolón óta (i.e. 594) a legismertebb görög ezüstpénz, amelyet nemcsak a görögök, hanem a velük kereskedő más államok is használtak, egészen addig, amíg a római dénárok forgalma háttérbe nem szorította. Később a drachma a sztatér felét érte, de azt is drachmának nevezték. A drachmával görög súlyt, és egyben ezüsből, ritkábban aranyból készült vert pénzdarabokat is jelöltek. Súlyja eltérő volt, de az attikai drachma súlya 4,366 gramm volt.

LITRA (Γ): szicíliai súlymérték, 1/240, illetve később 1/120 talentumnak felelt meg. I.e. 400-tól pénz neve is, amelyet először rézből, majd ezüsből, és aranyból is vertek.

OBOLOSZ (Δ): a talentummal és a drachmával együtt eredetileg régi görög pénzsúly. A sztatér 1/12, illetve a drachma 1/6 részét érő ezüst váltópénzt nevezték obolosznak. Az attikai obolosz 0,73 gramm ezüsből készült, kicsiny, vékony pénz volt. Elsősorban jótékonyági célokra használták. Pl. a halottak nyelve alá is egy oboloszt tettek, hogy az alvilág révészének, Charónnak megfizethesse az Stüx folyón való átkelést.

SZTATÉR (Θ): a legrégebbi ismert pénzegység, a perzsa aranyszatérnek a neve, amely a görög pénzverésnek is mintául szolgált. Ismert sztatérek voltak a dareikosz, phillippeiosz és alexandreiosz. Súlyuk 8,1-8,6 gramm között váltakozott. A dareikosz súlya 8,385 g volt, és 3000 db tett ki egy talentumot. Az ezüstsztatér súlya kétharmadát tette ki az aranysztatér súlyának: 5,57 gramm volt. Ezüstsztatér sok államból ismert (Aiginia, Korkira, Korinthosz, stb.). Többszörös vereteik is forgalomban voltak.

TALENTUM: (görögül talanton). Eredetileg a mérleget, majd mérlegre helyezettet, azaz a mért dolgot jelentette. Később meghatározott arany-, illetve ezüstsúlyt képviselt. Az aranytalentum 3000 dareikoszt foglalt magába. Pénzsúlyként egy talentum 60 minát, illetve 6000 drachmát jelentett. Hellaszban használták az euboiai aranytalentumot, és a babiloni ezüstitalentumot, az aiginai, a korinthoszi, és a legelterjedtebben az attikai talentumot. Utóbbi súlya 26,2 kg-nak felelt meg, így az attikai drachma súlya 4,366 grammot tett ki. Az aiginai talentum súlya 37,2 kg.

RÓMAI ÉREMVERÉS

Két nagy korszakra osztható: a köztársaság korára, amely egy városállamból világbirodalomná növekvő államalakulat fokozatosan kialakuló pénzrendszerével jellemezhető, és a császárság korára, amely már egy birodalom pénzverése.

A görögök már csaknem háromszáz éve ismerték a vert pénzt, amikor Róma városa még mindig az árucseré-gazdálkodás szintjén létezett. A mai értelemben annak vett legkorábbi római pénzek csak a Kr. e. IV—III. század fordulóján

jelentek meg. A római pénzverés egészen sajátos módon indult. Az ekkoriban még meglehetősen jelentéktelen kis közép-itáliai város már évszázadok óta érempenzt használó, verető népek (görögök, etruszkok) szomszédságában élt, és a Kr. e. IV század végére már bizonyára nem vonhatta ki magát - különösen külkapcsolataiban nem - ezek hatása alól. A rómaiak a Kr. e. III. század első évtizedeiben verettek a Dél-Itáliában általános használt görög súlyrendszer alapján didrachma súlyban ezüst-, és litra súlyban bronzpénzeket, amelyek még csak nem is Rómában, hanem valamelyik dél-itáliai városban, minden bizonnyal görög mesterek által készültek, és csak a ROMANO felirat utal rajtuk a kibocsátóra. Ez a didrachma verés csak valamikor az első pun háború (Kr. e. 264-241) kezdete táján kerül át Rómába. Ugyanebben az időben magában Róma városában nagyméretű, öntött bronzpénzek készültek a belső forgalom számára. Kezdetben még csak nem is kör, hanem téglalap alakúak (aes signatum) voltak, és különféle állatábrázolások díszítették őket. Lényegében velük egy időben jelentek meg a kerek formájú öntött bronzpénzek (aes grave) is, amelyek ugyancsak súlyosak és legnagyobb címletük az as kezdetben a font súlyának (kb. 320 gramm) felelt meg. Készültek az as kisebb címletei (semis, triens, quadrans, sextans, uncia) és néha többszörösei is (tressis, dupondius). Jellemzőjük, hogy pontokkal, illetve vonalakkal jelölt értékjelzések találhatóak rajtuk, amit az itáliai görögöktől vettek át, ahol az értékjelzés a bronzpénzekén már kezdettől fogva számos városban szokásos volt. A bronzpénzek súlya a század folyamán fokozatosan csökkent és Kr. e. 210 után már csak vert bronzpénzek készültek. A klasszikus római ezüstpénz, a dénár csaka Kr. é. III. század legvégén, a II. pun háború idejében (Kr. e. 218-201) jelent meg, és ettől kezdve több mint 400 éven át a római pénzverés alapegysége maradt. A római köztársaságkor pénzverése a dénár bevezetésétől kezdve alapvetően ezüstverés volt. Aranyat a II. pun háború kezdeti szakaszától eltekintve egészen a köztársaság kor végi triumvirátusokig csak néhány kivételes alkalommal vertek. A bronzverés pedig a Kr. e. II. század közepétől egyre jelentéktelenebbé vált, sőt voltak évtizedek, amikor egyáltalán nem is bocsátottak ki bronzokat. A pénzkibocsátás a szenátus kezében volt, közvetlen felelősei, a triumviri monetales nevei (nagyon fontosak az érme keltezése szempontjából) a pénzekén is megjelentek.

A császárkori pénzverés a polgárháborúból győztesen kikerülő triumvir, Octavianus (a későbbi Augustus) nevéhez fűződik. Ettől kezdve háromféle fémből vertek rendszeresen pénzeket a római font alapján. Aranyat (aureus, és fele a quinar), ezüstöt (dénár, és fele a quinar), illetve bronzokat (sestertius = 2, dupondius - 4, as = 8, semmis = 16 quadrans), amelyeken már nincs értékjelzés, csak méretük, a fémötvözet színe, illetve bizonyos ábrázolások (a dupondiusokon a császárt sugárkoronával ábrázolták) utalnak a címletre. Az érme előlapján ettől kezdve a mindenkori uralkodó, illetve családtagjainak portréja, neve és címei (ugyancsak keltező értékűek) szerepelnek. A hátlapok ábrázolásai, a propaganda leghatásosabb eszközei -

hiszen a legszélesebb néprétegekhez jutottak el - hol konkrét eseményekről, hol sokkal elvontabb formában uralkodói programokról, vágyott vagy valós helyzetekről tudósítanak. Az Augustus által megteremtett pénzrendszer kisebb-nagyobb változtatásokkal - mint például egy új címlet, az antoninianus (dupla dénár) bevezetése 215-ben az addigra már rohamosan elértéktelenedő dénár mellett - egészen Diocletianus 294-es pénzreformjáig fennállt. Ekkor vezették be az augustusi aureusnál (1/40-ed font) lényegesen könnyebb (1/70-ed font) aranypénzt, megszüntették a teljesen elértéktelenedett antoninianus verését, és helyette bevezették a valóban ezüsből készült, bár meglehetősen ntkzargenteust és egy 10 gramm körüli súlyú bronzpénzt, zfollist. Diocletianus a pénzverés szervezetét is alaposan megreformálta. AIII. század közepéig, bizonyos időszakoktól eltekintve, a birodalmi pénzverés alapvetően Róma-központú volt. Az egymást gyorsan váltó, a birodalom határtartományaiban gyakran háborúzó, Rómában alig vagy soha nem tartózkodó császárok idején egymás után nyíltak meg a tartományokban császári verdék (mmt Antiochia, Lugdunum, Siscia, Cyzicus). Diocletianus véglegesen decentralizálta a római verrendszer. Diocletianus reformját Nagy Constantinus teljesítette ki. Az általa bevezetett aranypénz, asolidus (1/72-ed font) még évszázadokkal a birodalom bukása után is megőrizte állandóságát. Uj ezüstpénzei asiliqua (lényegében argenteus súlyú) és a valamivel nehezebb miliarensis. A gyorsan redukálódó follis helyett pedig számos új bronzpénz került forgalomba a IV század folyamán, amelyeknek pontos címleteit sajnos nem ismerjük. A IV. századi pénzekeken megszűnt a császárok korábban jellemző portrészerű ábrázolása, a pénzek előlapjára egy elvont, lényegében minden egyéni vonást nélkülöző uralkodói mellkép került, ami az uralkodási forma megváltozásának legszembetűnőbb jele az antik pénzverésben. Az Isten kegyelméből uralkodó császár személyisége lényegtelen, ő a földi hatalom szimbóluma. Ez az ábrázolási forma jellemzi majd a késő antik pénzverésből kifejlődő bizánci éremverést is.

Éremábrázolások a római császárkorban

Az antik Rómában – hasonlóképp a modern korhoz – a forgalomban lévő pénzérmék nem csupán egyszerű fizetőeszközök voltak, hanem propagandisztikus, vallási stb. eszközök is. A

birodalom történelmében az érméken legelőször istenek, illetve kultikus tárgyak voltak láthatóak, így a legkorábbi köztársaságkori érmék közül az ason Janus isten, a denariuson a fogatot hajtó Roma istennő, Romulus és Remus stb., az aureusokon Mars isten és a capitoliumi

sas. A Kr. e. 3. századtól kezdve megjelent a pénzérméken a pénzt verető consul neve is. A köztársaság későbbi századaiban az érméken látható ábrázolások változatosabbak lettek, az

előlapon megjelent a többi római isten portréja, illetve a római történelem híresebb személyeinek (Brutus, Scipio stb.) ábrázolása is, illetve egyre többször találkozhatunk egyes események (Horatiusok és Curiatusok párharca, Mucius Scaevola hőstette) megjelenítésével. Élő személyek portréi csupán a köztársaság legvégén jelentek meg a pénzeken, az első, akinek még életében látható képmása egy denariuson, Julius Caesar. Később, a császárkorban a pénzérméken már a legváltozatosabb események, képek, istenek ábrázolásai fordulnak elő.

Mint fentebb említettük, az első római, akinek képmásával még életében pénzt vertek, Julius Caesar volt. Augustus uralkodásának kezdetétől egészen a birodalom bukásáig már szinte mindig az uralkodó portréja került az érmék előlapjára. Szintén Augustus korától fordul elő, hogy a császári család nőtagjai is megjelentek az érméken. Antonia, Augustus nővére volt az első élő nő, akinek képmása és neve együtt szerepelt hivatalos római vereten. Az, hogy az előlapon kizárólag a császár portréja, illetve a császári család egy tagja szerepeljen, nem volt törvényszerű. Rendkívül ritkán előfordultak olyan érmék – Caligula és Claudius quadransai, illetve Nero egy-egy denariusai –, amelyeken mindössze az S-C (Senatus Consulto) vagy a

császárt dicsőítő felirat (általában koszorúban) látható.

Maguk a portrék egészen a 3. század végéig meglehetősen valóságghű ábrázolást mutattak, ettől kezdve azonban a pénz romlásával párhuzamosan a portré minősége is romlott. Nagy Konstantin és fiai portréi már nehezen megkülönböztethetőek egymástól, ez még inkább így van I. Valentinianus és Valens portréival.

A császár fejét egészen az 5. század végéig minden esetben profilból ábrázolták (ez alól kivételt képezhettek az ajándékozás céljára készített, nem hivatalos fizetőeszköznek szánt, általában többszörös súlyú medallionok, azaz mai szóhasználattal érmek). Igen gyakori a mellkép, maga a fej lehet fejdísz nélküli, illetve babérkoszorúval, sugárkoronával, diadémmal

vagy sisakkal díszített. Az antoninianusok megjelenéséig a denárokon és az aureusokon az uralkodót mindig babérkoszorúval vagy fedetlen fővel ábrázolták, a sugárkorona csak a

bronzpénzeken fordult elő. Ritkán volt látható a császár fejékeként kalászkoszorú, corona mularis, esetleg oroszlánbőr, ez utóbbi kiváltképp Caracalla veretein. A császár mellképét köpeny, páncél, esetleg mindkettő fedte. Kezében

általában semmit nem tartott, de előfordult lándzsa, pajzs, glóbusz stb. A kézben tartott tárgyak leggyakrabban a 3. századi érmeken fordultak elő. A haj és a szakáll viselete sűrűn váltakozott, az előbbi kiváltképp a nőknél, akik a tornyos parókákat kedvelték leginkább.

A római érmék hátlapjának különleges jelentőségük van, mivel az érmék a birodalom minden szegletébe eljutottak, így propaganda- és hírközlő szerepet egyaránt betöltöttek. A hátlapok ábrái az állami és politikai élet, a kül- és belpolitikai és hadi események változásait tükrözték, összekapcsolva a megfelelő vallási elemekkel.

A hátlapi ábrázolásokban az első és a harmadik század közt az istenek, istennők vannak előtérben. A harmadik század végétől az érmék már közvetlenebbül adtak hírt a politika alakulásáról, háborúról, békéről stb. Az érméken a római pantheon gyakorlatilag minden istene előfordul.

A római pénzrendszer

Argenteus: ezüst pénz a denariussal egyenlő értékű, Julianus (361-363) idejéig vertek.

As: Az "egység" latin neve, eredetileg súlyegységet jelent, Augustus alatt az as 11 , 12 gramm súlyú volt, a római pénzrendszer alapja volt.

Aureus: A Római Birodalom standard aranyérméje volt 25 denariussal és 100 sestertiussal egyenlő. A solidus váltotta fel Nagy Constantine (306-337) idején.

Bigatus: Közös elnevezés a Köztársaság kori kétlovas fogattall (biga) veretett hátlapú denariusoknak.

Centenionalis: a latin "századik" megfelelője, késő római bronz a solidus század része.

Denarius: a legfőbb címlet mind a Köztársaság, mind a Császárság korában. A Binliában megnevezett penny megfelelője. A későbbi civilizációk által is igen kedvelt címlet.

Dupondius: az As kétszerese eredetileg " kétszeres súlyt" jelentett.

Follis: eredetileg pénztartót jelölt, később biozetianus pénzreformjaként címletként veték i. sz. 269-től, két denariussal megegyező értékben.

Minim: késő római egészen apró bronzpénz neve, jellemzően Galliában és Britanniában verték.

Miliarensis: ezüst érme, Nagy Constantine verette először. A solidus 1/14 -ed része később 1/12-e.

Nummus: a lecsökkentett méretű antenionalis elnevezése a 4. sz. második felétől.

Quarans: a legkisebb római bronzérem, az as negyed részével egyenlő.

Quadrigatus: elnevezését a Jupiter által irányított négylovas fogatról (quadriga) kapta, a második Pun háborúig (i.e. 202) használt elnevezés.

Quinarius: kis ezüst érme, egyenlő 5 as-sal és 1 danaruiussal.

Semmis: bronz érme 1 as értékű.

Sestartius: elnevezés a latin " semmis tertius"-ból. A Köztársaság idején kis bronz érme, a Császárság idején a legnagyobb bronz érme, egyenlő 2,5 as-sal és negyed denariussal.

Sextans: bronz érme az as 1/6 -od része.

Siliqua: a legkisebb római súlyegység neve, i. sz. 324 után Nagy Constantín idején ezüst címletű pénz a solidus 1/24-ed része.

Solidus: az aureus helyére lépett be új aranypénzként a 4 sz.-ban Nagy Constantín idején. Tremissi: késő római arany érme, a a solidus harmad része.

Triens: korai bronz érme előként a második Pun háború idején verték, 3 -ed denariussal egyenlő.

A római érmék gyakoribb feliratai

AVG: AVGVSTVS - Ez a címlet először Octavian használhatta, aki a Szenátustól i.e. 27. január 16-án kapta a jogot a viselésre. Ez után minden uralkodó, mint a legfőbb hatalom jelképeként viselte a címet. A birodalom késői időszakáig az uralkodók egyszerre viselték az Augustus és Caesar címet. A késői időszaktól kezdve az uralkodó család ifjabb tagjai kapták a Caesar címet. Társuralkodó esetén az érméken megfelelő felirat AVGG volt, nagyon ritkán mikor hárman uralkodtak egyszerre, AVGGG felirat van.

CAES, CAE, C : CAESAR - Az első uralkodók családneve rokonságban Julius Caesarral. Később a vérrokonság megszakadásával is fennmaradt a cím az uralkodó családoknál. Időnként a "nemes" előtag (NC, NOB C, NOB CAES) is megjelenik az érmén, ez az uralkodó család ifjabb tagjai használtak.

CONOB: Constantinopolis Obryza (Konstantinápoly tiszta arany). A 4. század második felétől jelenik meg a római solidusokon.

COS, CONS, CO, C: Consul - a legmagasabb rang a Köztársaság idején. I.e. 509-től a Köztársaság bukásáig két konzult választottak évenként. Az uralkodók is viselték ezt a címet családtagjaikkal együtt. Nagyon kevés rómainak adatott meg a jog, hogy kettőnél többször

viselték ezt a címet családtagjaikkal együtt. Az uralkodók persze ez alól kivételek voltak. A leggyakoribb forma a COS+a konzultság száma. Pl. (COS XVI). Ettől eltérő ritka jelölések is voltak, pl. Septimus Severus (Emese veret) használt IIC, IICO jelzést. Probus használta a CONS, Commodus és Gallienus a C és szám jelölést alkalmazott.

DN: Dominus Noster - " A mi urunk", a 4. században jelenik meg először, a század második felétől felváltotta az IMP feliratot.

DD NN: Dominorum Nostrorum - " A mi urunk" többes számú kifejezése.

III VIR R P C : Triumvir Reipublical Constituendal - " A három ember egyike a Köztársaság irányítására" . A felirat i.e. 43-ból a második Triumvirátustól (Marcus Antonius, Octavianus, Lepidus) ered Brutussal és Cossiussal szemben.

IMP: Imperátor - Uralkodó, " parancsnok ". A köztársasági időkben a győzedelmes tábornokokat illették e címmel. A birodalmi időkben az uralkodók gyakran győzelmeik számon tartására használták a feliratot, pl.: IMII, IMPIII stb, függetlenül attól, hogy részt vettek-e az ütközetben vagy sem. GERM, DAC, PART etc: Germanicus, Dacicus, Parthicus. Számos győzelem után az uralkodók a legyőzött területek nevét felvették uralkodói címükben.

CENSP, CENS PERP: Censor Perpetus - Cenzor. A Cenzor a szenátorok felett uralkodó személy volt.

F: Filius - (fiú) Az uralkodó fia.

N: Nepos - unoka

PRON: Pronepos - dédunoka

PP- PATER PATRIAE: - Az ország atyja. A legtöbb Augustus címet viselő uralkodó használta e címet, bár nem közvetlenül az uralkodás kezdetétől. A hagyomány gyakorlata alapján az új Augustus visszautasította a címet addig amíg tetteivel ki nem érdemelte.

P FEL, PF FEL: - Pius Felix - alázatos, engedelmes (az istenekhez, Rómához, a családhoz) és boldog (jó szerncse és siker). A harmadik században terjedt el.

N, NOST: - Nostor (a mienk) - A DN jelülés mellett vált gyakorivá a negyedik század folyamán.

INV: - Invictus (legyőzhetetlen). A késő harmadik és kora negyedik században terjedt el.

PM, PONT, MAX-PONTIFEX MAXIMUS: - " A legfelsőbb pap". Amikor több Augustus uralkodott a legidősebb viselte a címet míg a többiek a PONTIFEX - ként uralkodtak. Az uralkodó volt a legfelsőbb állami vallási vezető. A birodalom kereszténnyé válása után a címet (a mai napig is) a pápa viselte.

SC: - Senatus Consulto - " A szenátus rendeletére". A birodalmi időkben a bronz érmék fémértéke alacsonyabb volt a nominál értékénél. Ezért teljes értékben való elfogadását a szenátus

rendeletével igyekeztek elérni. A harmadik század végéig szinte minden bronz érmén szerepelt a felirat.

SPQR: - Senatus Populusque Romanus - (Szenátus és a római nép). A római uralkodó osztály (szenátus) és a nép ötvözött erejét igyekszik kifejezni. Trajan gyakran használta az SPQR OPTIMO PRINCIPI (a legjobb uralkodónak) feliratot.

MAX: - Maximus - (a legnagyobb). (Nagy) Constantin használta a feliratot. Uralkodása idején senki nem kérdőjelezte meg a használatát.

SM, P: - Sacra Moneta - (szent pénz) , Pecunia (pénz) . Időnként verdejel megjelölésre használták.

VOT: - Vota - (fogadalom). Az uralkodók hű szolgálatot fogadtak meghatározott időre, ez jelent meg az érméken, pl. VOTX. Időnként meghosszabították a periodust, pl. VOTX ET XX vagy VOT X MVLT XX.

PERP : - Perpetus - (örökké). Az első században a Censor felirattal együtt jelenik meg.

DV, DIV, DIVO: - Divus - (isten) Haláluk után istenné avatott uralkodók.

PT: - Pater - (atya). Együtt használták az AVGG felirattal az " Augustusok apja "

TRP: - TRIBVNICA PROTESTAS - (Tribunusi Erő). A köztársasági időkből ered a plebejusok hatalmát fejezte ki. I.e.23 Július 1- én Augustus megszerezte ezt a címet, ez teljes vétó ill. felügyeleti joggal bírt a szenátus felett.

VMNR: - Venerabilis memoria - (tisztelet és emlékezés). I. (Nagy) Constantin felszentelésekor alkalmazták.

KELTA PÉNZVERÉS

Lényegében összefoglaló elnevezése a görög-római világ európai peremterületein élő barbár népek pénzverésének, akik etnikailag igen sokfélék (dákok, germánok, géták, illírek, kelták, trákok stb.). A „kelta” pénzverés zöme Kr. e. 250 és az időszámításunk kezdete közötti

időszakra keltezhető. Erre a pénzverésre alapvetően jellemző, hogy néhány görög, illetve római éremtípust utánoztak és az idők folyamán saját ízlésük, művészeti törekvéseik alapján egyéni ízűvé formáltak, sok esetben szinte már a felismerhetetlenségig átalakítva az eredeti előképek ábrázolásait. A legjellemzőbb előképek II. Philippos (Kr. e. 358-336) és Nagy Sándor (Kr. e. 336-323) makedón uralkodók arany staterjai (az úgynevezett nyugati keltáknál és a Cseh-medence lakóinál), valamint ugyanezen

két uralkodó ezüst tetradrachmái (a Kárpát-medencében és a Balkánon). A Dél-Franciaország és Észak-Itália területén élő népek pedig előszeretettel utánozták massalia (Marseille) drachmáit. A

római köztársasági dénárok és quinarok utánzatai a Kr. e. I. század folyamán jelentek meg mindenfelé a „kelta” népek körében. Ugyanebben az időben jelentek meg az önálló éremfeliratok, rendszerint különböző nevek, latin betűkkel, így Galliában, Noricumban, a Kárpát-medencei boióknál és a mai Budapest környékén letelepült kelta eraviszkuszoknál, akik római köztársasági dénárokat utánoztak, és ők az egyetlen kelta törzs, akik a törzs nevét RAVIS, illetve IRAVISCI formában rávésték a pénzeikre.

BIZÁNCI PÉNZVERÉS

A Római Birodalom 476-ban megszűnt. Keleti fele azonban Constantinopolis székhellyel, az idők folyamán egyre csökkenő területekkel ugyan, de egészen 1453-ig fennállt mint Bizánci Birodalom.

Tényleges bizánci pénzverésről azonban csak I. Anastasius 498-aspénzreformjától

kezdve beszélhetünk. Ekkor vezették be több különféle címletben a nagyméretű, görög számos értékjelzésekkel ellátott bronz nummiákat, amelyek egészen a LX. század végéig készültek, bár idővel már csak a legnagyobb, 40 nummiás címletek.

A bronzokon 538-tól a császárok uralkodási éveinek számával jelzett keltezők találhatók a VIII. századig. A bizánci aranyverés a Nagy Constantinus által bevezetett solidusokat folytatja lényegében változatlan formában egészen a XI. századig. Ezután az aranyak már szélesebbek, laposabbak, valamivel könnyebb súlyúak lesznek, a XI. század végétől pedig a tál alakú szküphatoszok válnak általánossá, és a XII. században már ez a szküphatosz forma jellemző az egész bizánci pénzverésre. Az ezüstverés lényegében sosem volt jelentős Bizáncban, néhány rövidebb időszakot leszámítva. Kezdetben tovább folytatták a római típusú siliqua verést, majd Heradius császár 615 táján bevezetett egy hexagrammnak nevezett, nehezebb (6,75 gramm) ezüstpénzt, III. Leó (717-741) pedig az arak dirhemek mintájára a miliaresiont.

A bizánci pénzek ábrázolásai kezdetben a késő római hagyományokat folytatták, a feliratok is római jellegűek és latin betűsek. A keresztény szimbolika a VIII. századtól vált általánossá. Megjelent Krisztus, Szűz Mária és a szentek ábrázolása. A latin feliratokat is fokozatosan felváltotta a görög.

A bizánci aranypénzek európai jelentőségük a kora középkorban, hiszen ez az egyetlen rendszeresen kibocsátott aranyveret a XIII. századig. 1204-ben kereszties hadak elfoglalták Bizáncot, létrejött a Latin

Császárság. A maradék, részekre bomlott Bizánc Kis-Ázsiába szorult vissza egy jó fél évszázadra, de még a VIII. Paleolog Mihály (1260-1282) által restaurált birodalom sem volt képes visszaszerezni korábbi jelentőségét; pénzverése is jelentéktelenné vált.

KÖZÉP- ÉS ÚJKORI PÉNZVERÉS

Európa államainak pénzverését a középkortól kezdve három nagy csoportba oszthatjuk:

Denárperiódus: a középkori pénzverés kialakulásától a XIII. század végéig.

Garasperiódus: a XIII-XIV század fordulójától a XV-XVI. század fordulójáig.

Tallérperiódus: a XV-XVI század fordulójától a XIX. században kialakuló nemzeti valuták megjelenéséig.

DENÁRPERIÓDUS A pénzügyileg is jól szervezett Római Birodalom és a határain túl élő „barbár” népek közötti kapcsolat időnként és helyenként igen élénk volt. Ennek eredményeképpen a birodalom határain kívüli népekhez is eljutott a birodalom pénze. Ha a római (későbbi időkben bizánci) pénzek beáramlása valamilyen oknál fogva megszűnt, akkor e népek gyakran utánozták a birodalom pénzeit. Vitatott az utánzatkészítés értelme. Gazdasági oka nem volt, mert az árutermelés fejletlensége nem eredményezett állandó pénz használatát követelő kereskedelmet, valamint nem volt pénzben fizetendő egyenes adó. A teauráció sem egyértelmű, mert nemesfémeket nem csak pénzutánzatban lehetett teaurálni. A régészeti jelenségek nem utalnak általános kultikus szokásra. E népek ékszeranyaga gyakran csodálatos gazdagságú, így aligha lehetett cél az utánzat ékszerként viselése, bár ez több esetben feltételezhető.

Az éremleletek összetétele a birodalmon belül és a limesen kívül rendkívül eltérő. A birodalom határain kívüli népeknél előkerülő éremleletek többsége arany, kevés az ezüst, bronz pedig csak elvétve akad közöttük. A birodalmon belül viszont éppen fordítva van. A két gazdasági rendszert összehasonlítva e jelenséget természetesnek kell találnunk: a birodalmon belül gazdag, differenciált pénzforgalmat igénylő pénzgazdálkodás folyt, míg a „barbár” népeknél éppen ez hiányzott.

A Nyugat-római Birodalom bukása után a birodalom területét előzönlötték azok a népek, amelyeknél pénzforgalom gyakorlatilag még nem létezett. Mivel a birodalom lakossága nagyjából helyben maradt a maga pénzforgalmi igényével, megindult egy kiegyenlítési folyamat. A birodalom korábbi lakosai romanizáltak e törzseket, ők viszont a birodalom adminisztrációját megszüntetve visszaszorították a pénzgazdálkodást. Ez egyrészt kisebb értékű pénzek használatát eredményezte, solidus helyett általános lett a triensek verése, másrészt az egészen csekély értékű bronzpénzekre sem volt szükség.

Európa átrendeződése végül is stabilizálódott. A Bizánci Birodalomban a régi hagyományok alapján folyt tovább a pénzverés, Európa egyes népeinél megjelent pénzutánzatoknak nem lett folytatása, ám feltűntek az új birodalom (Német-római Császárság) csírái, amelyben ter-

mészetesen szerepe volt a pénznek is. Nyugat-Európában a frankoknál kialakuló Merovingok királyságában, illetve annak gazdasági szerkezetében tűnt fel először a pénz igénye. Kezdetben még itt is csak antik pénzek mintaadásáról beszélhetünk, de pénzláb alapján készültek (a római fontot használták) és saját uralkodójuk nevét tüntették fel az általuk készített véreteken.

A feudalizmus klasszikus politikai, gazdasági, társadalmi szerkezete a Karoling Császárságban alakult ki. Ennek gazdasági rendszerébe illeszkedett a pénzverés is. Az árutermelés azonban még nem váltott ki akkora belső kereskedelmet, hogy különböző értékű pénzekből álló pénzverést

tételezett volna fel. A kor gazdasági igényét kielégítette az ezüstvaluta, ennek azonban új alapokat kellett adni. Ezt a feladatot Nagy Károly 781 körüli pénzreformja végezte el, amelyet az európai középkori pénzverés születésnapjának tekinthetünk. Ez a reform a 327,45 grammos római font helyébe a nehezebb, 408 grammos fontot (amelyet karoling fontnak nevezünk) tette pénzverési alapsúlyá, és ebből 240 db dénárt rendelt el kivenni. Később ugyan ezen a pénzlábon könnyítettek, többet vertek ki egy fontból, mégis évszázadokra meghatározta a pénzverés alapját: csak ezüstből vertek pénzt és csak dénárt, valamint ennek felét, obulust.

A Karoling Birodalomban a pénzverés korán decentralizálódott. Nagy- és kisebb tartományurak, egyházfők, városok rendelkeztek önálló pénzveréssel. A kor (LX-X század) egyik legjellegzetesebb éremképe volt az úgynevezett karoling templom. Egyszerű háromszög alkotta a templom ormát, alul két vízszintes vonal jelezte a lépcsősort, a háromszög és a felső vízszintes vonal közötti függőleges vonalak képezték az oszlopokat. Körötte vagy a CHRISTIANA RELIGIO gyakran nagyon torz változata, vagy a verdére utaló körirat. A bajor verdékben később a középső oszlopsort egy vízszintes felirat váltotta fel. Az előlapon legtöbb esetben középen egyenlőszárú keresztet találunk, gyakran különböző jegyekkel a kereszt sarkaiban, s a körirat itt utal a kibocsátóra. Természetesen ezeknek az ábráknak számtalan változata van, de ettől teljesen eltérő éremképek is ismeretesek. A feliratokra általában jellemző

a pontatlanság, néha az értelmetlenségig torz, és gyakran visszafelé olvasandó. Ennek elsődleges oka a vésnök analfabetizmusa volt, de közrejátszott az is, hogy a vésnök elkezdte a feliratot vésní, s ha elszámította magát,

kihagyott a betűsorból, ritkábban üres hely maradt, amit valamivel ki kellett tölteni.

A Karoling Birodalmon kívüli pénzverés is jobbra ennek alapján indult el és folyt. Kissé részletesebben kell foglalkozni a skandináviai viking telepek pénztörténetével. Európa gazdasági életének egyik meghatározója volt a vikingek kereskedelme, egyrészt az arab Szamanida Birodalommal, másrészt Nyugat-Európával, főként annak tengermelléki és folyókon elérhető városaival. Ennek következményeként a vikingek által ellenőrzött területeken éremleletek sora került elő, amelyeket a IX-X században rejtettek el. Részben arab dirhemekből, részben nyugat-európai, főleg német és angol dénárokból állnak, amelyek mellett kisebb számban itáliai, majd a XI. század elejétől cseh, lengyel és magyar pénzek, néha pedig bizánci pénzek is találhatóak. Ezeknek az éremleleteknek szinte állandó kísérői a tört nemesfém; arany és ezüst. Mivel a pénzek között is gyakori a töredék, e leleteket elsősorban nemesfém nyersanyagként lehet és kell értékelni. A pénzverés szempontjából két jelenségre kell utalni:

E viking-területi leletekben gyakran előfordulnak eredeti veretek mellett utánzatok, amelyeknek készítési helyét ez idáig nem sikerült meghatározni.

A nagyarányú külföldi pénzbeáramlás mellett megindult egy önálló viking pénzverés is, amelynek intenzitása azonban nagyon kicsi volt. Felirat nélküliek és egyoldalúak. Egyik legjelentősebb településükről Hedeby-brakteátáknak nevezi őket a szakirodalom. (Az olyan egyoldalú vereteket, amelyeknél - a vékonyság miatt - az előlapi ábra a hátlapon negatív lenyomatban látszik, brakteátáknak nevezzük.)

Kelet-Európa új államalakulataiban - Cseh- és Morvaország, Lengyelország, Magyarország - nagyjából egy időben, a X század végén, a XI. század elején indult meg az önálló pénzverés. Valamennyi kialakulására a karoling pénzverés hatott; a lengyelére inkább a szász, a csehre, morvára és magyarra pedig a bajor.

E korra érettek meg a feltételek az önálló pénzverésre Kijevben is, ahol a bizánci arany- és ezüstpénzverés hatása érvényesült. Ez azonban igen rövid életű volt, és az orosz fejedelemségekben - ezt követően - évszázadokon keresztül csak ezüstrudakat (grivna) használtak fizetési eszközként.

A magyarság a honfoglalást megelőző korban ismerkedett meg a pénzzel. Ez a IX században arab dirhem és bizánci pénz lehetett. Pénzforgalomról azonban a XI. század elejéig nem beszélhetünk. A X. századi leletekben előforduló pénzek - nyugat-európai dénárok, arab dirhemek, bizánci pénzek - legtöbbször átfúrt, tehát demonetizálva, ékszerként használták. A források és a leletek arról tanúskodnak, hogy a magyarságnál is fel kell tételeznünk az úgynevezett

„primitív” pénz létét. Ez valószínűleg prém (arab forrás), tinó (Szent István törvényei) és esetleg egyéb tárgy lehetett. Csak a X század végére alakultak ki azok a feltételek, amelyek indokolták tették az önálló pénzverés megindulását.

István királyunk első ezüstdenárját valószínűleg azonnal koronázása után verték. Előlapján egy lándzsát tartó kéz van LANCEA REGIS felirattal, hátlapján pedig egy magyar formakincsekkel átalakított karoling templom REGIA CIVITAS körirattal. Átlagsúlya 1,24 gramm. Második pénztípusának előlapja egyenlő szárú keresztet ábrázol STEPHANVS REX felirattal, hátlapján ugyancsak kereszt van a már ismert REGIA CIVITAS felirattal. Átlagsúlya megegyezik az első típuséval. A harmadik típus éremképe azonos a második típuséval, átlagsúlya azonban 0,76 gramm. A REGIA CIVITAS a verdehelyre utalhat, és Esztergomot vagy Székesfehérvárt jelenti. A magyar állam X-XI századi külpolitikájában a nyugat-európai orientáltság ellenére jelentős szerepet játszott Bizánc. A kor két superhatalmának súlyát csak kitűnő diplomáciával és politikával lehetett kivédeni. Ezt a magyar vezetőség - a dinasztiával az élen - meg is tette. Ennek pénztörténeti lecsapódása az a XI. századi (valószínűleg Szent István kibocsátása) bizánci pénzláb alapján vert aranypénz, amelyből mindössze három példány maradt fenn. Szent Istvánt ábrázolja STEPHANVS REX felirattal, hátlapján pedig ugyancsak koronás fő körül PANNÓNIA körirat.

I. István utódai alatt a pénz minősége alig változott. Jó ezüsből készült és súlyos maradt. Ábrái Salamontól váltak változatosabbá, figurális ábrázolás is előfordult. Jó minőségüket a nemzetközi pénzforgalomban közkedvelt szerepük is igazolja. Ez értékmérőnek is mondható, annál is inkább, mert ekkor a pénz egyik leglényegesebb feladata a nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepe volt.

Magyarországon a pénzverés mindenkor megmaradt kizárólagos felségjognak. A XI. században azonban I. András alatt testvére, a későbbi I. Béla és Salamon alatt unokatestvére, a későbbi/. Géza, mint dukátussal rendelkezők, BELA DVX, illetve DVXMVONAS felirattal verettek pénzt saját nevükre.

Az ezüstdénár válságának első jelei a XII. században kezdtek mutatkozni. Egyrészt a királyi kincstárak növelésére a pénz Európa-szerte romlott; súlya és finomsága csökkent. Német földön, majd hatására máshol is brakteáták verésére került sor. A legtöbb kibocsátó évente új pénzt adott ki, amit a következő évben - illeték levonása mellett - ismét be kellett váltani. Amely kibocsátó nem követte ezt a politikát (például a kölni, salzburgi érsekek, karinthiai hercegek, aquileiai pátriárkák), annak pénze nemzetközileg igen közkedveletté vált. A gyenge minőségű

pénz elveszítette hitelét, és gyakran - legalábbis a nagyobb értékeket - veretlen ezüsstel fizették. A reformkísérletek pedig többnyire hatástalanok maradtak.

Magyarországon Kálmán királlyal kezdődött a pénzrontás korszaka. A legsúlyosabb helyzet a XII. században volt. István 900%-os finomságúnál is jobb 1,24, illetve 0,76 gramm súlyú denára XII. századi utódai alatt 500%-os finomság alá csökkent, súlya pedig alig haladta meg a 0,1 grammot. Ennek hatására idegen pénzek áramlottak az országba (a salzburgi érsek és a karinthiai herceg által veretett úgynevezett friesachi típusú pénzek, majd a bécsi dénárok), csökkentve a királyi pénzverésből származó hasznot. Egyik, viszonylag sikeres intézkedés volt az úgynevezett szlavón dénárok verése (a magyar király nevében a szlavón bán vert pénzt), amelyek nem estek évi beváltási kötelezettség alá. Az alapvető problémát azonban ez sem tudta megoldani.

GARASPERIODUS A keresztes hadjáratok során megindult kereskedelem egyre inkább nélkülözte az értékálló és dénárnál nagyobb értékű pénzt. A keleti kereskedelem elsősorban az itáliai városállamok érdekeltsége volt, így elsőként itt jelentkezett a fokozott igény, de a megoldás is. Megismerkedtek a keleti birodalmak aranypénzéivel, és a tapasztalatokat Firenze 1252-ben realizálta: aranypénzt veretett, a ftorino d'orót. Példáját gyorsan követte több itáliai város, majd - még a XIII. században - Franciaország és Anglia, 1325 körül pedig Károly Róbert magyar és János cseh király és lassan Európa többi pénzverő hatósága is. Itália elsősorban a keleti aranyra alapozta aranypénzverését, a XIV században azonban ez a forrás - ha rövid időre is - megszűnt. Ebben a válságos időben döntő szerephez jutott a magyar arany.

Magyarországon Károly Róbert próbálta az ezüstvaluta válságát megoldani. 1323-ban elrendelte a báni dénár mintájára az állandó értékű ezüstdénár verését, amelyet nem kell évente beváltani. Az „állandóság” azonban csak rövid időre sikerült, a kamarai haszon érdekében a rendeletet vissza kellett vonni. A megoldást az aranypénzverés jelentette, különös tekintettel Magyarország rendkívül gazdag aranybányáira. Keleten, az afrikai aranybányákból évi 2000 kg-ot termeltek. Európában - Magyarországon kívül - valamennyire is számottevő arany csak Csehországban és Sziléziában volt, ahonnan évente mintegy 100-100 kg aranyat termeltek ki. Ezzel állt szemben Magyarország évi 1000 kg aranytermelése (vagyis Európának több mint 80 százaléka), amelyre alapozni lehetett a középkori magyar aranypénzverést. A magyar arany iránt Itália már a XIII. században élénk érdeklődést mutatott, s a fokozódó aranypénzverésre növelte érdeklődését és felvásárlási szándékát is. Amikor pápai felhívásra fel kellett függeszteni a mohamedánokkal a kereskedelmet, és így teljesen elapadt a keleti arany, Itália minden aranyigényével Magyarország felé fordult. Károly Róbert azonban a magyar gazdaságvédelmére az arany felvásárlását monopolizálta: csak a királyi kamarának lehetett és kellett beszolgáltatni.

Ugyanakkor megtiltotta a nyersarany kivitelét az országból. Ez a gazdasági intézkedés a középkori 1:10 arany-ezüst értékarányt 1:20-ra változtatta Európában.

Károly Róbert aranypénzeit firenzei mintára verette: ebből z Fiorino d'oróból ered a magyar forint elnevezés. 1 budai márka (245,53 gramm) 23 karát 9 gran finomságú (987 %) aranyból 69 db-ot vertek, tehát a 3,55 gramm súlyú aranyforint 3,52 gramm színaranyat tartalmazott.

Az aranypénzverés Károly Róbert alatt Budán folyt. Az esztergomi verde mint kizárólagos verési hely már a XIII. században megszűnt, és egy kamarai igazgatás alatt a XIII. század közepétől Budán is vertek pénzt. Kívülük Zágrábban működött verde a szlavón dénárok verésére. Károly Róbert a reformintézkedések során 10 kamarára osztotta az országot, s ekkor keletkeztek a rövidesen nagyhírvé vált verdék: Körmöcbánya, Nagybánya, Kolozsvár stb. Ettől kezdve kellett hogy szerepeljen a pénzeken a verdejegy is, az egyes verdék termékeinek megkülönböztetésére ellenőrzés szempontjából. A verdék élén a kamaragrófok álltak, akik a királytól bérelték a kamarákat.

A Károly Róbert alatt megnövekedett kincstári készletet az özvegye számolta fel, amikor Endre herceg nápolyi trónját biztosítandó mintegy másfél millió aranyforintot vitt ki Itáliába és osztott szét ellenérték nélkül.

Ugyanekkor ismét megindulhatott a keleti kereskedelem. Elmúlt a krízis, az arany-ezüst értékaránya visszaállt 1:10-re; ez azonban a magyar arany gazdasági hatalmát nem ingatta meg, az amerikai arany megjelenéséig szilárd alapja maradt a magyar gazdaságnak és biztosította számottevő európai szerepét. A magyar gazdaságra azonban ez negatív hatással is volt. Mivel a külkereskedelmi deficitet arannyal ki lehetett egyenlíteni, a magyar gazdaság nem kényszerült intenzív fejlesztésre.

A kor gazdasága, kereskedelme azonban az arannál kisebb, de a dénárnál nagyobb értékű váltópénzt is igényelt. Ezt az igényt a garasok elégítették ki, amelyek már a XIII. században Itáliában, Franciaországban (Tours), Csehországban megjelentek. Magyarországra a XIII. század végén kezdtek beszivárogni a cseh garasok. Károly Róbert - reformja keretében - 1329-ben kezdett garast verni. A 937%-os finomságú budai márkából először 62, majd 72 db-ot vertek. Az arányok: 1 aranyforint = 16 garas 1 garas = 7 dénár

A garasverés ekkor még nem vált jelentőssé; Károly Róbert 1329-1337, Nagy Lajos 1345-1369 között veretett garast, és majd csak Mátyás király reformja hívta újra életre 1467-ben. Pedig a garasverés alapját adó ezüsttermelésünk európai viszonylatban sem volt lebecsülendő.

Európa össztermelése évi 43 000 kg-ra tehető; ebből Csehországban 15 000 kg-ot termeltek ki, és utána Magyarország következett évi 10 000 kg-mal. A döntő szerepet biztosító arany mellett azonban mégis háttérbe szorult. Így Magyarországra nézve maga a „garasperiódus” elnevezés is kevésbé helytálló, és használatát csupán a nemzetközi gyakorlat teszi indokolttá.

A XV. század folyamán egyre silányabb ezüstdenárok készültek, míg az aranyat változatlan finomságban verték tovább; éremképében is csak a címerelemek (amelyek a dinasztiaiktól függték) és feliratában a nevek változtak.

Újabb változást Mátyás király reformja hozott, akinek 1467-ben új adó bevezetésével sikerült megvalósítania az állandó értékű ezüstpénzt. Újrarendítette a garasverést, s mellette dénárt és obulust vertek, amelyeket már nem kellett évente beváltani. Az új pénzek megkülönböztetésül teljesen új éremképet, a Madonnát alkalmazták, amely ettől kezdve - 1939-ig - állandó éremképpé vált a magyar pénzverésben. Megállapította a dénár értékarányát: 1 aranyforint = 100 dénár. Ez az arány döntőjelentőségűvé vált a magyar pénzverésben, illetve a pénztörténetben, mert ettől kezdve forintnak neveztek 100 denárnyi összeget. Később, főleg aXVTI. század első felében lejátszódó infláció idején az aranyforint elnevezést felváltóc/wkíí értéke 500-600 dénárt is elért, a forint elnevezés (magyar vagy kamarai forint) azonban mindenkor 100 denárnyi összeget jelentett.

A magyar aranypénz tovább folytatta diadalútját. A külföldön előkerülő éremleletekben gyakori a magyar aranypénz, és a korabeli források számadási tételekben különböző neven sokszor idézik. Közkeveltségét azonban leginkább az bizonyítja, hogy- ellenjeggyel történő érvényesítés mellett éremképeit: Madonna és Szent László - Németalföldtől Moszkváig utánózták.

TALLÉRPERIÓDUS A XV. század végén a gazdag tiroli ezüsbányákra alapozva megkezdődött a súlyos ezüstpénzek verése, guldinernek vagy guldengroschennek neveztek. Elsősorban az ezüsttermelő országok vették át, így Csehország, majd Szászország, de a XVI. század folyamán egész Európában elterjedt, és az arany mellett a korszak olyan értékpénzének tekinthetjük, amely mellett a különböző helyi aprópénzek a váltópénz szerepét töltötték be.

A tallér elnevezés Csehország egyik legjelentősebb vezéréről Joachmistalról kapta nevét; Joachimstalerből lett a Taler, azaz a tallér.

Magyarországon II. Ulászló alatt vertek először guldinert. Ez a veret arról is nevezetes, hogy első alkalommal szerepel magyar pénzen évszám: 1499. AXVI. század legelején azután valamennyi pénzünkön megjelent az évszám, és ez ettől kezdve állandósult. II. Ulászló guldinerei nem voltak forgalmi pénzek. Eltérő súlyuk egyértelműen bizonyítja, sőt valamennyi guldiner-nek aranyverete is ismeretes, ami a magyar arany jelentőségének ismeretében egyáltalán nem meglepő.

A tallérperiódus magyar pénzverése az ország politikai kettősségét tükrözi. Habsburg-Magyarország területén I. Ferdinánd alatt vertek először a forgalom számára tallért 1553-ban., illetve ami forgalomba is került 1554-ben. 1 budai márka (245,53 gramm) ezüsből 8 8/17 db-ot vertek, súlya így 28,83 gramm, színsúlya pedig 25,78 gramm volt. A tallérnak voltak hányadosai (1/2 és 1/4), valamint többszörösei (leginkább dupla, de háromszoros, négyszeres, sőt III. Ferdinándnak ötszörös) is. A tallérértékek mellett változatlanul verték tovább az aranypénzt, a dukátot (amelynek ugyancsak voltak többszörösei és hányadosai), másrészt az ezüst aprópénzt. I. Ferdinánd korában a dénárt 8 latos (500%-os) ezüsből verték, nyerssúlya 0,58 gramm, színsúlya pedig 0,29 gramm volt. A XVII. század elején végigsöpört Európán egy inflációs hullám, az úgynevezett „Kipper und Wipper” korszak. 1620-1622 között a dénár ezüsttartalommal 3 latosra (187%-os) esett, színsúlya így mindössze 0,10 gramm ezüst volt.

Közben János Zsigmond kénytelen volt az ország keleti felén berendezkedni. Szeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Fogaras, Brassó a kor, illetve a terület verdéi. Az erdélyi nemesfémbányák az arany- és tallérverést állították előtérbe. Az erdélyi fejedelmek pénzverésében még a rövid ideig uralkodóknál is, mint például Székely Mózes, Barcsai Ákos, Kemény János általános a 10 dukátos verése, sőt Apafi Mihálynál 50 és 100 dukátos véretekkel is találkozunk, jól lehet ezek az utóbbiak nem forgalmi pénzek voltak. Aprópénzverés, ha nem is volt jelentős, természetesen folyt; különböző (garas, széles garas, 3-as garas, 12 denáros garas, 6 denáros garas), dénár és obulus, valamint lengyel hatásra poltera készült.

Már a XVI., de különösen a XVII. századi Magyarországon előkerülő éremleletekben a magyar dénárok mellett nagy számban találunk idegen pénzeket. Kis számban tallérokat a Habsburg-tartományokból (főleg Tirolból) és német területről, aprópénzt pedig a XVII. század első felében, főleg különböző lengyel pénzeket: félgaras, garas, 3-garas (dutka), poltura, a század végén pedig inkább krajcárértékeket, elsősorban a Habsburg-tartományokból (Ausztria, Tirol, Stájerország, Karintia, Csehország, Morvaország, Szilézia).

A Habsburgok alatti pénzügyigazgatás a magyar pénzverést is igyekezett a többi Habsburg tartomány pénzveréséhez igazítani. A tallérverésben ezt el is érte. 1659-ben újabb lépés történt e téren, Magyarországon is bevezették - az eddigi aprópénzek megtartása mellett - a krajcár értékeket; 15, 6, 3 és 1 krajcár vertek. A 15 krajcár 563 %-os, az 1 krajcár 250 %-os ezüsből verték. Ezen kívül tovább verték természetesen az aranyat (a dukátot és többszörösét, leginkább 10 dukátost), a tallért és a magyar hagyományokkal rendelkező dénárt és obulust. Lengyel mintára azonban polturát is vertek, az osztrák zweierek példájára pedig duariust.

1680-ban új pénzlábat állapítottak meg: 1 bécsi márka (281 gramm) 23 karát 8 grán finomságú aranyból 80 2/5 db dukátot vertek; súlya így 3,495 g volt. A tallért 14 latos (875%)

finomságú ezüsből verték, 1 bécsi márkából 9 3/4 db-ot, súlya így 28,82 gramm. Az aprópénzt gyengébb minőségű ezüsből készítették.

A magyar pénzverésben kiemelten kell foglalkozni II. Rákóczi Ferenc pénzverésével. Aranyat és féltallért veretett; ezeket azonban fegyvervásárlásra kellett fordítani. Az aprópénz - poltura -eleinte ezüsből készült, később azonban 20, 10 és 1 polturásokat (csekély számban 4 polturát) veretett rézből. Ám ezeket igen könnyen lehetett hamisítani; inflálódott is, s így devalváltak, amit egy a Madonnát ábrázoló kis ellenjeggyel jelöltek a pénzen. Az ellenjegy egyúttal a hamisítást is megakadályozta, mert a finomabb kis ábrát nehezebb volt hamisítani. Rákóczi pénzverésénél utalni kell még pénzeinek külső képére. A kor általános szokása ellenére nem engedte saját képét rátéetni a pénzre, mindössze egy arany próbaveretről van tudomásunk. Az értékjelzésen kívül a Madonna és az országcímer szerepel Rákóczi fejedelem pénzein, a 20 és 10 polturáson: PRO LIBERTATE felirattal.

Érzékelhető változást az eddigiek után csak az 1754-es, úgynevezett konvencióspénzláb bevezetése hozott (Ausztria és Bajorország pénzügyi egyezménye), amely 1856-ig volt érvényben. 13 lat 6 gran finomságú kölni márkából (233,856 gramm) 10 tallért vertek: 1 tallér = 2 forint. (A 1/2 tallért ezért gyakran nevezték forintnak, de csak a konvencióspénzláb szerinti 1/2 tallér egyenértékű a forinttal.) Továbbá 1 forint = 60 krajcár.

1760-ban vezették be a rézpénzverést, és ettől kezdve állandósult a Habsburg-tartományokban (így Magyarországon is) a nem nemesfémből készült fémpénz. Mária Terézia alatt polturát, dénárt, 1,1/2 és 1/4 krajcárt vertek rézből. 1762-ben kezdődött a papírpénz szerepe.

Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc pénzverése ugyancsak különösen fontos jelenség a magyar pénztörténetben. A pénzláb ugyan nem változott, de pénzverésünkben első alkalommal jelent meg pénzeinken magyar nyelvű felirat, s a verdejegyek is a magyar nyelvű városnevekre utalnak: K. B. = Körmöcbánya, N. B. = Nagybánya.

Pénztörténeti szempontból Ferenc József hosszú uralkodása (1848-1916) a legváltozatosabb. 1857-ben Német Vámunióban (Zollverein) résztvevő államok és Ausztria a konvencióspénzláb helyett új, azonos pénzlábat vezettek be. A 900-as finomságú 500 grammos fontból 30 db Vereinsialert vertek, amelynek súlya 18,518 gramm volt és 16,666 gramm színezüstöt tartalmazott. Aranyból a dukát mellett kereskedelmi célokra aranykoronát vertek; egészét és 1/2-et. Ezek is 900-as finomságúak voltak, súlyuk 11,11, illetve 5,55 gramm volt. A Vereinsmünzenek mellett a Landesmünze töltötte be a helyi váltópénz szerepét.

1867-ben ismét változtatták a pénzlábat, bevezették a „forintot” 1 forint = 100 krajcár. A Magyarországon (Körmöcbányán és Gyulafehérvárott) vert pénzek felirata ettől kezdve ismét - és végérvényesen - magyar nyelvű volt.

1870-től a Latin Pénzügyi Unió pénzlába szerint kereskedelmi célokra vertek 8 forint/20 frank és 4 forint/10 frank aranypénzeket. 900-as aranyból készültek, súlyuk 6,45161, illetve 3,2258 gramm volt.

1892-ben vezették be az Osztrák-Magyar Monarchiában az aranyalapú korona-valutát, amely a tallérperiódus minden maradványának véget vetett. A koronát követő magyar valuták, pengő (1926) és forint (1946) ugyancsak aranyalapúak, értéküket az aranyhoz viszonyítva állapították meg.

Amint a bevezetőben írtuk, a numizmatika elsősorban tárgyi anyaggal foglalkozó tudományág. Kutatási módszerében azonban az írott források mindenkor szerepet játszottak; ám az újkor felé haladva az arány egyre inkább változik. De mint ahogy sem az ókorban, sem a középkorban nem nélkülözhetőek az írott források, éppen így nem nélkülözhető a legújabb korban a tárgyi anyag; csupán az arány változik.

A magyar papírpénz története

1918 előtt

1918 előtt a Hasburg birodalom első papírpénzeit 1762 július 1-én keltezéssel bocsátotta ki. Ezek az 5, 10, 25, 500, 100 Forintos címletű bankócédulákat a Wiener Stadt Banco közreműködésével sikerült kibocsátani 12millió Ft értékben. Népszerűsítés céljából 5%-os kamatozású bankkötvényekre lehetett átváltani. A könnyű kezelés és szállítás miatt olyannyira kedveltek lettek, hogy felárat is hajlandóak voltak fizetni értük.

Ezeket a bankócédulákat 1763 után részben fémpénzre visszaváltották és megsemmisítették 7850000 Ft értékben, részben pedig kötvényre lehetett cserélni. A papírpénzhiányt pótlandó 1771 július. 1-i keltezéssel új bankócédulák kerültek forgalomba, ugyancsak 12 millió Ft értékben. Megjelentek az 500 és 1000 forintos címletek is. A magán forgalomban való elfogadásuk még ezeknek a bankócéduláknak sem volt kötelező.

II. József (1780-1790) által kibocsátott 1784 november 1-i keltezésű bankócédulák elfogadását a magyar közpénztárakban kötelezővé tette. 20 millió Forint értékben kerültek forgalomba. A kötelező közforgalmú bankócédulákra vonatkozó rendeletét halála előtt visszavonta. I. Ferenc (1792-1835) a franciák elleni háború finanszírozására 1794-ben 7,75 millió Ft értékben bocsátott ki új bankócédulákat. 1796-ban 50-es címletű bankók jöttek forgalomba 44 millió Forint értékben. A háború ideje alatt titokban újra kibocsátottak papírpénzt a forgalomban lévő értékük 1798-ban elérte a 92 millió forintot. 1797-ben kényszerforgalommal ruházták fel a bankócédulákat, egyúttal megtagadták ezüstre való beváltásukat. 1800 január. 1-i keltezéssel megjelentek az új bankócédulák immár 1 és 2 forintos címletekben is eltűnt az ezüstpénzek pótlása.

Anélkül, hogy nyilvánosságra hozták volna folyamatosan új bankcédulákat, hoztak forgalomba. Devalválásuk nyilvánvaló volt. 1800-ban 1 ezüst forint már 2 forint bankcédulát ért. 1805-ben a franciák által megszállt Bécsből a pénzjegynyomda Pestre menekült. 1806-ban újabb kibocsátásra került sor, ismét nagyobb mennyiségben, mint ahogy azt meghirdették. 1809-ben mikor a franciák újra Bécsben voltak, Pestről Nagyváradra menekült a nyomda. Napóleon a Bécsben megtalált eredeti nyomdaeszközökkel 1 és 2 forintos bankcédulákat nyomtatott. A pénzmennyiség értéke 1810-ben meghaladta az 1 milliárd forintot. A devalváció megállapíthatatlan volt. 1810 augusztusában 100 ezüst forint 445 papír forintot, decemberben 960, 1811-ben elrendelték a devalvációt. Minden 5 Forint értékű Einlösungssehein-nek nevezett papírpénzre cserélték be. Ezeknek a váltóforintoknak és a hozzájuk kapcsolódó bankcéduláknak leértékelése 1816-ban következett be.

Az 1848-ban kitört magyar szabadságharc idején új 1 és 2 forintos bankjegyek kerültek kibocsátásra. Az aprópénzhiány enyhítésére ezek negyed ill. nyolcad részei is elfogadott fizetőeszközök voltak. Magyarország terhére az Almássy Gyula által szignált ún. "Almássy bankót" bocsátottak ki. Az 1859-ban Olaszország és 1866-ban Poroszország ellen elvesztett háború újbóli papír-pénzkibocsátást vont magával. A fémpénz forgalomból való eltűnése 10 krajcáros papírpénzt hoztak forgalomba 12 millió Forint értékben. Emellett vidéken megjelentek a papír szükségpénzek. 1867 után a Magyarországgal való kiegyezés után előkészítette az aranyvaluta bevezetését. Az Osztrák - Magyar Bank megalakulásával 1880-ban megjelent az első kétnyelvű bankjegy. 1881, 1882, 1884, 1888-ban 1, 5, 50 forintos címletű államjegyek kerültek forgalomba.

A háború idején az összeomlás szélére jutott Monarchia, 1918-ban 25 és 200 koronás bankjegyeket hoztak forgalomba, üres hátoldaluk miatt fehérpénznek nevezték őket.

Az Osztrák - Magyar illetve jogelődjeinek 150 éves története ezzel bezárult. Az önálló magyar papír-pénzkibocsátás először ideiglenes 1848, 1849-ben majd 1918-tól véglegesen tört nyert hazánkban.

A magyar papírpénz megjelenésének közvetlen okai között, az előző részben tárgyalt, az osztrák bankó zettelek ezüstpénzre váltásának nehézségeit is említhetjük. Kossuth kérése a Kizárólagos jogú Osztrák Nemzeti Bank felé, miszerint tegyék lehetővé a bankjegyek ezüstre való átválthatóságát, de nem teljesült, mivel nem is teljesülhetett. Kossuth előre sejtette az osztrákok válaszát, és egyre inkább a magyar bankjegykibocsátásban gondolkozott, amit a 12 pont által követelt Magyar Nemzeti Bank felállítása is alátámasztott.

A gond a papír-pénzkibocsátás fedezetének megteremtése volt. A kormány részben kamatos kincstári utalványok kibocsátását tervezte 4-5 millió forintértékben, részben pedig a bankjegykibocsátáshoz a nemzeti adakozást vetette igényben.

Az adakozás mértékét becslések 1.600.000 pengő-forintra teszik. 1848 májusában, a Pesti Hírlapban Kossuth ismertette, hogy 12,5 millió pengő-forint értékű 1 és 2 forintos magyar bankjegyek megfelelő fedezettel hamarosan kibocsátásra kerülnek. A kincstári kamatos utalványokat a Landerer és Heckenast nyomdában 50, 100, és 500 forintos címletekben állítottak elő. Augusztus 6-án került forgalomba az első magyar bankjegy 2 forintértékben. A bankjegyek korlátozott mennyisége miatt szeptember 6-án megjelentek az 5 forintos államjegyek, majd október 8-án az 1 forintos bankjegyek.

Kossuth az Országgyűléstől kért felhatalmazást a 10 és 100 forintos államjegyek forgalomba hozatalához. A 100 forintosok még 1848-ban, míg a 10 forintos 1849. március 24-én Debrecenben került forgalomba. Az Országgyűlés Debrecenbe költözésének idején Kossuth kérésére az aprópénz hiány enyhítésére-forgalomba hozták a 15 és 30 pengőkrajcáros kincstári utalványokat.

Az aprópénzek hiánya a bankók feldarabolásához vezetett. Mind a magyar, mind az osztrák 1 és 2 forintos bankjegyeket darabolták 2, 4 esetenként 8 részre is. Egyszerűbb pénzjegyeket a papírpénzgyártás felgyorsítására csak 1849-ben nyomtak Szegeden. Ezek 2 és 10 forintos címletekben 1 millió forintértékben kerültek forgalomba 1849 július 1-i keltezéssel.

A Magyar Kereskedelmi Bank ezüstoffedezettel bíró bankjegyeit az osztrákok 6.996.477 forint 54 krajcár ellenértékét beváltották, a többit kötelező beszolgáltatás után, az ország különböző városaiban elégették.

Az emigráció időszaka (1851-1866)

Kossuth 1851-ben Amerikába utazott külpolitikai és gazdasági segítségért. Ennek eredménye a new yorki 1, 5, 10, 50, 100 dolláros kölcsönjegyek. A nyomtatást a Danfort, Bald and Co. New York and Philadelphia cég végezte el. Az első példányok az 1 dolláros darabok 1852. január 1-i keltezésűek. Az első nagyobb címletek 5 és 10 dollár Ohio-ban kerültek kiadásra 8000 dollár értékben. Az 50 és 100 dollárokon Kossuth saját kezű aláírása szerepel.

Az összegyűlt összeg nagy részén Kossuth fegyvereket vásárolt. Philadelphiában Kossuth 1, 2, 5 forintos magyar pénzjegyeket is nyomtatott. Ezek zöme a század elején került elő egy raktárból, ahol a fegyverekkel együtt őrizték.

Kossuth 1852-ben, Londonban telepedett le, ahol a piemonti kormány anyagi támogatásával 22 millió darab összesen 35, 5 millió forintértékű pénzjegyet nyomtattatott ki. A titokban folytatott pénzjegynyomás ellenére az osztrákok tudomást szereztek az ügyről. A 2 és 5 forintos pénzjegyet megszerezték és Ferenc József Kossuth ellen pert indított.

A bíróság előtt Kossuth elvesztette a pert és a papírpénzeket el kellett égetni. Ezek a legritkább Kossuth-bankók. Kossuth 1866-ban, Torinóban kísérelt meg utoljára papírpénz

kibocsátással. Ezeknek csupán a nyomólemezei készültek el, jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban tárolhatók.

Papírpénzek kibocsátása a független Magyarországon 1918 október végén felbomlott az Osztrák-Magyar Monarchia. A Párizs környéki békék során elrendelték az utódállamok számára az Osztrák-Magyar Bank jegyeinek nosztifikációját (felülbélyegzését).

A Magyarországon keletkezett papírhiányt az osztrákok segítségével sikerült megoldani. Még a forradalom előtt a Bécsi Főintézet a Károlyi-kormány rendelkezésére bocsátotta a 200 és 25 koronás bankjegyek kliséit és a nyomtatáshoz szükséges papírt is.

A kormány csak a 200 koronás jegyeket nyomtatta ki a Magyar Földrajzi Intézetben 1918 november 7. és 1919 február 8. között 1.755.280.00 korona értékben. Ezeket a népnyelv "fehérpénznek" nevezték el. Az Osztrák-Magyar Bank főintézete ezeket a jegyeket hamisnak nyilvánította, mivel a Tanácsköztársaság ideje alatt készültek. A korábbi kibocsátású a népnyelv szerint "kékpénzek" sokkal keresettebbé váltak, egyúttal el is tűntek a forgalomból. A díszázsiót hozott magával, a "kékpénz" javára elérte a 100 %-ot is.

A Tanácsköztársaság az Osztrák-Magyar Bank 1919 december 31.-én lejáró pénzkibocsátási szabadalmát beszüntette és a Budapesti Főintézet elérte Lengyel Gyula kormánybiztost nevezte ki. A bankjegyhány miatt az élelmiszerellátás is akadozott.

A Forradalmi Kormányzótanács rendeletére a Magyar Postatakarékpénztár 50, 10 és 20 koronás pénzjegyeket hozott forgalomba. Eközben folyt az utódállamokban a felülbélyegzés.

A 10 koronástól a 10.000 koronásig itthon is felülbélyegezték a bankjegyeket. A Tanácsköztársaság bukása után a Tanácsköztársaság által forgalomba hozott pénzeket 5:1 arányban devalválták, kivéve a postatakarékpénztári jegyeket. Az új bankjegyek nyomásához Magyarországon nem állt rendelkezésre megfelelő technika. Ezért a kormány a svájci Orell Füssli céget bízta meg a magyar papírpénzek 20 koronánál nagyobb címleteinek a legyártására. Később az állam a magas szállítási költségek miatt a magyar állam megvásárolta az ún. photo guilloche eljárást. A svájciak által nyújtott kölcsönből létrejött 1922-ben a Magyar Pénzjegynyomda Részvénytársaság. 1925-től már Magyarországon nyomták az összes korona címletű bankjegyet.

A pengő pénzrendszer (1927-1946)

Az 1925. évi XXXV. tc. a korona helyére a pengő rendszert vezette be. Az átszámítás alapját 1 pengő 12.500 koronával volt egyenlő. Később a Magyarországon kifejlesztett rotációs réznyomógépek segítségével jobb minőségű bankjegyek kerültek forgalomba. A bankjegyforgalom aranyfedezete 1927-ben még 60 %-os, 1929-ben azonban már csak 40 %-os volt. Ez a monarchia adósságainak kötelező átvállalásának, a népszövetségi kölcsönnek és a növekvő bankjegyforgalomnak volt köszönhető.

Az 1931-ben kitört nemzetközi pénzügyi válságot az állam a külföldi tartozások visszafizetésének leállításával próbálta kivédeni. A Pengő inflálódásának kezdete 1938-ra tehető, amikor a kormány meghirdette az 1 milliárd pengős fegyverkezés programot, amihez csak 600 millió pengő fedezet állt rendelkezésre. A visszacsatolás során 1938 és 1941 között Erdély, Bácska, Felvidék, Kárpátalja ismét az ország területéhez tartozott, ezáltal jelentősen megnőtt a pénzforgalom, ez tovább növelte a leértékelődési nyomást.

A háború is jelentősen hozzájárult a pénzromláshoz. 1938 és 1944 között az állam 21,5 milliárd pengőt fordított hadikiadásokra, ez 1938-as GDP kétszerese volt.

A nyilaskormány 1945 folyamán forgalomba hozott 1943. február 24. keltezésű 1000 és 100 pengőst, valamint csillaggal ellátott sorozatszámú 1936-os 10 pengőst és 1930-as 100 pengőst. Ezek Veszprémben készültek a nyilas kormány székhelyén, de csak Ausztriában a kitelepített csapatok között került forgalomba. A többi bankjegyet Szálasiék zöld színű nyilaskereszttel felülbélyegezték.

Az inflációt tovább fokozta, hogy a Vörös Hadsereg 1944 folyamán 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 és 1000 pengősöket hozott forgalomba. A pénzromlást a háború után a kormány 1945 december 19-i rendeletével próbálta megakadályozni.

Az 1000, és 10.000 pengős bankjegyeket bélyegezték úgy, hogy a névérték nem változott, de a bélyeget a névérték háromszorosáért kellett megvásárolni.

Az elértéktelenedés következtében újabb és újabb bankjegyek jöttek forgalomba. 1946 május 27-től a bankjegyeket 6 millióval (milpengő), július 1-től 12 millióval (B.-pengő) hoztak forgalomba. A legnagyobb címlet az 1 milliárd B.-pengő (1024 pengő) volt.

Ez utóbbi azonban már nem került forgalomba. A pengő története mindmáig a világ legnagyobb valuta inflációja volt.

A forint pénzrendszer (1946 -)

A pengő helyére a 90004946. MESZ. Rendelet alapján a forint pénzrendszer lépett. A forint- pengő átszámítási kulcsot a következőkben határozták meg: 1 forint= 4x1029 pengő. 1946-ban 47,4 quadrillió pengő volt forgalomba ami forintban kifejezve 0,01 fillérrel volt egyenlő.

Az új valuta elnevezése nem volt zökkenőmentes, készültek, pl. Horváth Endre által tallér címletű bankjegytervezet is. 1946 augusztus 6-án az Amerikai Hadsereg visszaszolgáltatta a nyilasok által elhurcolt magyar aranykészletet. Ebben 2663 db aranyrúd, 1 tonna aranypénz és aranygranulátum volt összesen 28 tonnányi. Ez hosszú ideig fedezetet jelentett a forint a kibocsátásához. A forint iránti bizalmat segítette elő, hogy a következő 25 % -os aranyfedezeti arány 1946 decemberében már elérte a 33,8 %-ot.

Az új valuta bevetésekor 1 forint 0,07575 g színarannyal volt egymértékű. A kg arany 1946-ban 13.200 forintot ért. Az USA dollár 11,74 Ft a német márka 0,12 Ft, az osztrák schilling 0,17 Ft, az angol font 29,35 Ft-os hivatalos árfolyamon lett jegyezve 1946-ban.

A forint iránti bizalom növeléséhez az állam deflációs politikát folytatott. Az előirányzott pénzmennyiséget, a vásárlóerő és a rendelkezésre álló árualap egyensúlyban tartása céljából fokozatosan hozták forgalomba. A bankjegyforgalom 1946 augusztus 31-én még csak 355,6 millió forintot tett ki. Az első forintban számolt költségvetési év 300 millió forintos hiánnyal zárult. Kezdetben a speciális papír hiányban csak 10 és 100 forintos bankjegyeket hoztak forgalomba ofszet nyomással.

1947-ben finn és francia importból beszerzett jó minőségű bankjegypapíron réznyomással elkezdődött az új 10, 20 és 100 forintosok nyomása. 1951-ben az 50 forintos majd 1970-ben az 500 forintos is megjelent. 1949-ig a Kossuth-címer, 1957-ig a "Rákosi-címer", utána 1990-ig a "Kádár-címer" volt bankjegyeinken.

1990-től az új köztársasági címer nyomtatott bankjegyek kerültek forgalomba. Az 1000 forintos 1983-ban, az 5000 forintos 1991-től volt forgalomba. 1996-tól új kibocsátású bankjegyeink a 200, 500, 1000, 2000, 5000, 10.000 és 20.000 forintos.

Újkori pénzek

A középkor végén tapasztalható fémhiányt az Alpokban talált új ezüstkészletek és az Újvilágból származó ezüst enyhítette. Az arany helyét újra az ezüst vette át, s elkezdtek verni a tallérokat. Az ezüstkínálat növekedése egybeesett a korábban elképzelhetetlen XVI. századi inflációval. De az alapanyagkészletek növekedése révén nőtt a nagyobb és kisebb címletek köre is, ami elősegítette a pénzhasználat terjedését. A római kor óta először a kis címletű fémpénz mai értelemben vett aprópénzzé vált, amellyel kényelmesen lehetett vásárolni. A bér munka, a városi népesség és a mobilitás növekedése is hozzájárult a pénzhasználat terjedéséhez, az iparosodás meg megvetette a tömegfogyasztói piac alapjait. Rendszeressé vált az adószedés, növekedtek az állami bevételek és a kormányzati adminisztráció költségei is. Az államok egyre nagyobb szerepet kaptak a pénzpiacokon, kialakultak a hosszú távú államkölcsonök. Az ókor után ebben az időszakban tapasztalható a pénzgyártás gyökeres átalakulása is. A kézi verés helyett megjelentek a prések: a vésett ütőfelületű lengőkaros préssel egyszerre csak egy pénzermét lehetett előállítani, míg a rotációs présen görgők között áthaladó fémszalagokból több szerszám egyszerre több érmét sajtol. A legjobb azonban a hagyományos dombornyomó gépesített változata, a csigaprés volt.

A fémpénz mellett a bankrendszer fejlődésével és a nemesfém-utánpótlás elapadásával a XVIII. században Nyugat-Európában kezdtek megjelenni a papírpénzek is, bár még csak

elenyésző mennyiségben. A papírpénz először Svédországban és Angliában jelent meg azért, hogy a bankoknak ne kelljen minden esetben a tényleges nemesfémeket mozgatniuk, hanem csak az arra szóló kötelezvényt jelentő papírt, amely mögött elvileg megfelelő anyagi háttér, azaz nemesfém volt. A papírpénz bármikor beváltható volt nemesfémre a bankoknál. Kezdetben mégis sok bankcsőd történt a bizalom szélsőséges változása és a hazardírozó bankpolitika miatt. A papírpénzzel kapcsolatban egészen a XIX. század végéig, azaz az aranyalap összeomlásáig uralkodott az a vélekedés, hogy addig működik jól, ameddig arany- vagy ezüstpénzre szabadon átváltható.

A kezdeti próbálkozásokat és alkalmoszerű pénzkibocsátást felváltotta a központosítás és az állami ellenőrzés. Informális ellenőrzést jelentett, hogy a megerősödő és egyre inkább központi bankként működő jegybankok a vidéki bankok bankjegyeit időről időre visszaküldték, hogy váltsák be fémpénzre. Mindazonáltal papírpénz használatával az igényeknek (és érdekeknek) megfelelően sokkal több pénz kerülhetett forgalomba, mint a nemesfémpénzek korában. A papírpénz megjelenésével ugyanakkor gyakoribbá váltak az állam- és bankcsödek, általánossá vált az infláció, aminek általában a pénznyomtatás leállítása és pénzreform vetett véget.

Pénz a XX. században és ma

Az első világháború politikai következményei még ma is éreztetik hatásukat, s pénzügyi hatásai sem kevésbé jelentősek. A háborút követően az országok egymás után tértek vissza az aranyalaphoz. A világ pénzügyi központjának szerepét azonban a világháborúból győztesen és sértetlenül kikerült Egyesült Államok és benne New York városa vette át. A világgazdasági válság idején vált nyilvánvalóvá, mennyire is függött Nyugat-Európa az amerikai pénztől, melynek kivonása Európából súlyos válságot idézett elő. 1931 után az országok felfüggesztették az aranyban való kifizetéseket, s a nyugati valuták a világháború után ismét elszakadtak az aranyalaptól. Az 1944-ben Bretton Woodsban elfogadott új nemzetközi pénzügyi rendszer ugyan még a jegybankok számára lehetővé tette a valuták átváltását aranyra fix áron, az arany azonban az 1970-es évekre deklaráltan is eltűnt a pénzügyi rendszerből. A XX. század végére aztán már maga a pénz is kezdett eltűnni a mindennapok fizetéseiből, hiszen szerepét egyre inkább átvette a hitelkártya és más készpénzkímélő eszközök, melyekkel az egészen apró kifizetésektől eltekintve készpénz nélkül lehet lebonyolítani a legtöbb tranzakciót. Bár a tendencia várhatóan folytatódik az elektronikus pénz irányába, a tagadhatatlan globalizálódás ellenére a nemzeti fizetőeszköz a szuverenitás jelképe maradt mind a kormányok, mind az egyes emberek számára.

Pénzhelyettesítők

A gazdaság fejlődésével a nemesfémek véges mennyisége nem tudta kielégíteni a kereskedelemben szükséges pénz-szükségleteket. Ekkor a kereskedők váltókkal adtak fizetési

ígéretük hitelesítésére, addig amíg pénzhez nem jutottak. Egymás váltóival kereskedők végül egymás között is fizettek. Ismeretlenek váltójának beváltása viszont nehézségeket okozott. Ezért volt előre lépés mikor a bankok bocsátottak ki váltókat, amiket innentől bankjegyeknek neveztek. Az ország fizetőeszközének egységesítésére végül az állam vette kézbe a bankjegy kibocsátás egyedüli jogát.

A pénzhelyettesítők rendszerének alapja a pénzügyintézeteknek és az államnak az a garanciavállalása volt hogy a bankjegyek nemesfémre válthatók át.

Innen származik az angol pénz neve is: Az angol font (£) az a pénzegység volt, mely egy ún. bástya-fontnyi valódi ezüstöt ért – ezért hívják az angol pénzt Font Sterlingnek (angol: „valódi”). Ez az aranyszabvány rendszere a világon csaknem mindenütt elterjedt és legtovább az Egyesült Államokban maradt fenn, 1971-ig Nixon elnökségének idejéig.

Bár ma kezd terjedni egy nem állami pénz is az USA-ban, aminek kibocsátója vállalja, hogy bármikor aranyra váltja.

A pénzhelyettesítők megjelenése többnyire válságjelenség. A megbízható, stabil pénz részbeni, vagy teljes hiánya kényszeríti ki ezt. Így pl. Argentínában állami-adósságjegy jelent meg LECOP -néven a 2001-2002-es válság idején, valamint ilyen pénzhelyettesítő volt ugyanekkor a "créditos" a javak gyűrszerű cseréjének szervezete, a (Red Global de Trueque) RGT által kibocsátott "bankjegy" is. Közmegegyezéssel elfogadták pénzként és ez működött.

Rendeleti pénz

A rendeleti pénz elnevezése olyan pénzre utal, melynek fedezete valami más árukészlet. A pénz értékét a kormányzat rendelkezésben írja elő (innen származik a „fiat” neve is, ami latinul ‘legyen meg’-et jelent) és kötelező érvényű törvényes fizetőeszközként használatos. E „törvényes fizetőeszköz” használatának valami más formájú fizetség érdekében való elutasítása törvényellenes és a történelem során többször is halálbüntetéssel járt (mint például Rómában Diocletianus uralkodása idején és a nagy francia forradalmat követő pénzügyi összeomlás idején). Kormányok a múltban gyakran fordultak rendeleti pénz használatához, például a háborús szükség esetén felfüggesztették az átválthatóságot, más alkalommal pedig csak egyszerűen pénzt nyomtattak, amennyi csak kellett nekik. Mikor a hatóságok a gazdasági növekedés értékén felüli mennyiségben nyomtatnak pénzt, a megnövekedett pénzkészlet idővel felhígítja a kinnlevő minden pénz piaci értékét. Ezt a folyamatot inflációnak hívják. Amikor az USA 1971-ben véglegesen áttért a rendeleti pénz használatára, a fejlett országok többsége addigi rögzített dollárértéke miatt gyakorlatilag az egész nyugati világ pénzügyi rendszere rendeleti pénzre változott.

Az első Öböl-háborút követően Szaddam Husszein iraki elnök eltörölte az addig használt iraki rendeleti pénzt és újat bocsátott ki („Szaddam-dollár”), de a politikailag elkülönült kurdok

(„svájci dinár” néven) továbbra is használták az ország északi részén minden központi hatóság vagy áru fedezete nélkül. Ez a minden fedezet nélküli pénz több mint egy évtizedig – a második Öbölháborút követő rendszerváltás utáni cseréig – viszonylag szilárd és erős volt.

Érdekesség: Az euró a rendeleti pénz egy jó példája. Ez az új nemzetközi pénz forgalomba helyezésével többet is felváltott a világ legrégebbi valutái közül.

Hitelpénz

A hitelpénz gyakran a pénz más formáival (mint rendeleti és/vagy árupénz) együtt létezik, és felhasználói szempontból attól megkülönböztethetetlen. A fejlett gazdaságok pénze a nemzeti rendeleti pénzből származó hitelpénz. Szigorúan véve az adósság nem tekinthető pénznek, főként azért nem, mert az adósság nem lehet egy elszámolási egység (ugyanis minden adósság valamilyen tényleges értékben van nyilvántartva). Tehát, bár a hitelpénz egyáltalán nem tekinthető pénznek, a ritkaságán kívüli másik két (csereszkoz és tárolhatóság) szerepének szempontjából mégis pénzhelyettesítőként működik. E szerepeiben az igazi pénz keresletét tompíthatja és ezzel a pénz piaci értékének dinamikáját befolyásolja.

Ha a pénz egyszerűen csak egy „tartozok egy kis arannyal”-t jelent, akkor a maga papír nem egy elszámolási egység, hanem csupán egy kényelmes csereeszköz. Egy teljesen átváltható szigorú aranyalapú gazdaságban a papírpénz csak egy adósságlevél-fajta. Azonban, ha papírpénz lebeg, azaz értéke nem meghatározott egy adott külső számlázási egységhez viszonyítva, akkor többé nem lehet adósságlevélnek tekinteni, hanem a kereslet és kínálat dinamizmusa által meghatározott, tisztán pénzügyi értéké válik. Ezt a dinamizmust a kínálat oldaláról a központi bank, míg a kereslet oldaláról a magánszektor mozgatja piaci elvek alapján.

A hitelpénz a pénzkölcsönadás és -vétel melléktermékeként egyre növekszik; ezt a következő példa is szemlélteti: Mondjuk egy bankban letétbe helyezünk egy bizonyos összegű aranypénzt és azt a bank kölcsönadja valakinek azzal az ígérettel, hogy ő azt egy jövőbeli meghatározott időben egy kis extrával majd visszatéríti. Ebben az időben ez a személy ezt a pénzt rendes pénzként használhatja, de mivel ez még mindig a mi pénzünk, így mi is használhatjuk, mondjuk valami költségünk kiegyenlítésére utasíthatjuk a bankot, hogy a számlánkról egy másikra tegye azt át. Esetleg ezt egy csekk megírásával intézzük el. Ebben az egyszerű példában tehát két személy egyidejűleg használta ugyanazt az aranypénzt (valóságos értéket). Úgy tűnhet talán, hogy a kölcsönadás során pénz teremtődött. Egy lépéssel megtoldva kis történetünket, a kölcsönvevő egy boltban elkölti a kölcsönvett pénzét és a boltos letétbe helyezi azt a bankban, így ismét kölcsönadhatja valaki másnak, aki ismét csak pénzként használhatja. Ekkor már három személy használta az eredeti letétünket, és ez mehet csaknem a végtelenségig. A kölcsönvevő minden esetben ígéretet tesz arra, hogy a kölcsönt egy kis extrával megtéríti és minden esetben úgy nézhet ki, mintha valami új pénz jönne forgalomba. Ezt a

látszólagos pénzt hívjuk hitelpénznek, magát a folyamatot pedig a pénz multiplikátor-hatásának. A felügyelő hatóság a bank által kikölcsönözhető pénz mennyiségének meghatározása által befolyásolhatja a pénzkínálat mértékét és ezzel a gazdasági folyamatok egészét. Ennek a látszólagos pénznek az értékét a meghatározott időbeni visszatérítésre tett hitelképes ígéretek adják. A hitelpénz általában a más formájú (mint rendeleti, vagy áru-) pénzzel párhuzamosan létezik akárhol, ahol bankszerű kölcsönzés történik, és annak melléktermékének tekinthető. Elvileg ezek az ügyletek bankok nélkül is lebonyolíthatóak, de a bankok szolgáltatásai a kölcsönökkel kapcsolatos kockázat felmérésével és annak kezelésével bizonyos fokú állandóság nyújtására is kiterjednek.

A kereszties hadjáratok idején értéktárgyaikat sokan a katolikus egyház templomos lovagjaira bízta, akik gyakorlatilag megteremtették a modern hitelszámlák rendszerét. A templomos lovagok a rájuk bízott értékek fejében pergament adtak hitellelélként bárkinek, aki egyik államból a másikba pénzt akart átjuttatni. A lovagok e pénzügyi tevékenysége később kölcsönök folyósítására is kiterjedt, amiből kincstárunk oly mértékben feltöltődött, hogy még a kor királyainak bankárjaiként is működtek. (Ennek ellenére éppen azon királyok egyike, akinek igen sok pénzt kölcsönöztek a 14. század fordulója körül, Szép Fülöp francia király volt az, aki kiirtásukat, teljes megsemmisítésüket elrendelte, hogy adóságait ne kelljen visszafizetnie és vagyonukat eltulajdoníthassa.)

Az 1200-as években, a nemzetközi kereskedelmi utak kereszteződésében kialakult városokban Európa-szerte nagy kereskedelmi vásárokat szerveztek, melyek egyik leghíresebbje a franciaországi Champagne-ban volt, és a kereskedők nagy számban sereglettek össze ezekre az eseményekre. A nyilvánvaló kockázat elkerülésére a pénzt nem vitték magukkal, hanem bankároknál tették letétbe, akik egy elismervényt adtak nekik, hogy e letét váltóját akárkinek pénzügyben térítik meg. E váltók (mai megfelelője a csekk) értékét az elfogadóknak a váltó megírójába és az ő bankjába vettett bizalma adta. Így tehát e pénzügyi eszközöket nem mindenki használhatta, azok csak hitelképes emberek és bankárok számára voltak elérhetőek. A legnevesebb bankárok rendszeresen küldtek képviselőket a vásárokra. Párizsban gyakoriak voltak a francia királyok váltói, míg Londonban a pápák hitelezői az ottani bíborosoknak és egyháziaknak küldtek váltókat. 1239-ben Milánó szabad város a Barbarossa Frigyes ellen vívott háborúja költségeinek fedezésére bocsátott ki ún. *debitus communis*-nak nevezett késleltetett visszafizetésű kötvényeket, melyeket mindenkinek el kellett fogadnia törvényes fizetőeszközként. Csak Podestà Besso oldotta fel ezt a kötelezettséget 1257-ben.

A templomos lovagok által megteremtett rendszer idővel a ma is ismert hitelpénzzé fejlődött, amikor is bankok kölcsönkérelmek jóváhagyásával gyakorlatilag pénzt „teremtnek” (ennek csak az adott ország nemzeti bankjainak e kölcsönök fedezetére – általuk megállapított –

megfelelő mennyiségű rendeleti pénz tárolásának előírásával gyakorolt felügyelet, az úgynevezett kötelező jegybanki tartalék szab határt). Néha, mint az az Egyesült Államokban a gazdasági világválság idején, vagy a takarékszövetkezetek (Savings & Loan) krízise idején is történt, a bankrendszerbe vetett bizalom csökken és a kormánynak közbe kell avatkoznia a hitel-ipar működésének fenntartása érdekében.

Magánpénz

Az Egyesült Államokban 1837 és 1866 között volt az ún. „szabad bank kora”, mely időszakban csaknem bárki saját magánpénzt adhatott ki. Így 1860 előtt az államok, helyi közszolgáltatási intézmények, magánbankok, vasút- és építési vállalatok, boltok, éttermek, egyházak és magánszemélyek egyaránt kibocsátottak kb. 8000 különböző pénzt. Ha a kibocsátó tönkrement, bezárt, elköltözött vagy akármi más módon felfüggesztette tevékenységét, az általa kibocsátott pénz értéktelenné vált. Az ilyen szervezeteket megbízhatatlan hírnevükre utalva „vadmacska-bank”-nak becézték. Megjegyzendő azonban, hogy Lawrence H. White kutatásai szerint a „vadmacska-bank” történetek ereje nem pénzügyi hatásukban, hanem szórakoztató mivoltukban van, ugyanis modern gazdaságtörténészek kimutatásai szerint a becenevet megérdemlő bankok száma nagyon alacsony volt. Ennek a gyakorlatnak az 1863-as Nemzeti Bank Törvény vetett véget.

Sok más nemzetnél is alkalmaznak hasonló módszereket a magánszektorban a kormánnyal való versengésének korlátozására. Említésre méltó, hogy míg Ausztráliában egy 1910-ben hozott törvény által kiszabott nagyon magas adókulcs zárta le a magánpénzek forgalmazásának gyakorlatát, addig a skót és észak-írországi magánbankok még ma is kibocsáthatnak saját magánpénzeket, valamint az Egyesült Államok kormánya a 20. században létrejött Szövetségi Tartalék (Federal Reserve, rövidítve Fed) nevű, magántulajdonban lévő pénzintézetre ruházta a pénzkibocsátás monopóliumát.

Manapság számos, főleg digitális formájú magánpénz van közforgalomban világszerte – dollármilliárdos nagyságrendekben. E magánpénzek legtöbbször régebbi formájú (például arany) pénzfedezete van. Természetesen, mivel a pénz a hatalom gyümölcse és rendszerint annak gyakorlása mellett még nagyobb hatalom megszerzésére is használatos, ezért az aranyat törvényes pénzként elfogadják az aranykészletek tulajdonosainak hatalmat adnak. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy az arany kiállta az évezredek próbáit és a rendelkezésünkre álló minden árucikk között értéke a legmaradandóbbnak bizonyult, s mellette minden más anyag vesztett fontosságából – mondhatni, a legkiválóbb elszámolási egységgé vált. Még az arany pénzértékének változásai sem az arany, hanem a pénz értékét mutatják. Ez egyébként igaz más, az élet alapvető szükségleteit kielégítő árucikkekre is, mint például az étel,

energia, közlekedés és lakás, ugyanis például egy tál étel értékét bizonyos értelemben éhségünk szabja meg árától függetlenül.

Elképzelhető, hogy egy magánpénznek arany helyett valami más anyag szolgáljon fedezetül. Végző soron az arany, platina vagy ezüst hasznossága (elektromos és némely orvosi területet leszámítva) jelentősen lecsökkent, ugyanakkor más fedezetű fizetőeszközök értéke hasznosságukat tekintve megnőtt. Ilyenre lehet példa az energiatedezet (wattban mérve), vagy szállítás (km/óra mértékegységgel), vagy a szocializmusban egykor használatos munkaerőóra is. Fontos azt értenünk, hogy amíg a pénz elsősorban nem más, mint valaminek csereszközként való használatában való megegyezés, addig a közösség (vagy a hatalmat gyakorló kisebbség) elhatározásától függ, hogy az általuk használt pénznek milyen fedezete legyen (vagy hogy éppenséggel teljesen virtuális legyen a pénz). Az amerikai gazdaság például az utóbbi években a virtuális fedezet felé látszik tendálni.

CÍMERTAN

A címertan (heraldika) a címereket vizsgáló tudomány. Európa-szerte ismert elnevezését az uralkodók, legelőkelőbb főurak környezetében működő, díszes ruhájukon uruk színeit viselő heroldok megnevezéséből kapta. (A herold szó ősi, ófelnémet alakja, a hariwalt a hadsereg igazgatására utalt, s az ófrancia herault közvetítésével terjedt el. A heroldok küldöncként szerepeltek a középkori csatákban, a címerek alapján azonosították a harcmezőn elesetteket, követi megbízásokat teljesítettek, a lovagi tornák rendezőiként működtek. Mindennapi munkájukhoz szükségük volt a címerek alapos ismeretére.) A címertan egyaránt foglalkozik a címerek történetével (s ezen belül a társadalom életében játszott szerepével), szerkesztésük, leírásuk szabályaival, sőt a címerek művészi kivitelezése kapcsán bizonyos művészettörténeti, illetve művészeti kérdések is vizsgálati körébe tartoznak. A címerjog területén a heraldika érintkezik a jogtörténettel, illetve a jogtudománnyal, a címerképek ábrázolásai pedig számos művelődéstörténeti vizsgálatot is lehetővé tesznek. Így a heraldika kutatási eredményeit a múlttal és a jellel foglalkozó legkülönbözőbb tudományok hasznosíthatják.

A címer a középkori fegyverhasználaton alapuló olyan (legtöbbször pajzs alakú) jelvény, szimbólum, amelyet magánszemélyek vagy testületek megkülönböztető jelként használhattak vagy használhatnak. A címer neve latinul arma, armorum insignia, olaszul arma, angolul arms, franciául armes, armoiries, németül Wappen. Valamennyi elnevezés az ősi címereknek a fegyverekkel való szoros kapcsolatát juttatja kifejezésre. Magyar címer szavunk minden bizonnyal a Poitouban és Anjouban (Franciaország) használatos, sisakdísz jelentésű címer szóból ered, és - valószínűleg még a XIII. században - a nápolyi Anjou-udvar közvetítésével kerülhetett nyelvünkbe. Egy 1326. évi oklevél tanúsága szerint a szó még sisakdísz jelentett, s csak a későbbiekben bekövetkezett jelentésváltozással vette fel mai értelmét. (Etimológiája végső soron a növényhajtást, csúcsot jelentő görög szóig vezethető vissza.)

A címer fogalmának a meghatározása koronként és országokként változott. Általában az alábbi lényeges jegyeit figyelhetjük meg:

A címer színes jelvény. (Ebből azonban nem következik, hogy mindig színesen is ábrázolják: a legtöbb középkori címer a korabeli pecsétek szintelen vésetein maradt ránk.)

A címerábrázolások mértani formák vagy stilizált képek. A címereken a térbeli ábrázolás nincs megengedve, illetve csak kismértékű lehet.

A címer legfőbb hordozója a pajzs. A heraldikusok többsége úgy vélekedik, hogy pajzs nélkül nincs is címer. Újabban azonban egyes szerzők a zászlókon, köpenyeken, sisakokon ábrázolt, illetve sisakdíszként szereplő, sőt olykor a címer funkcióját betöltő egyéb jelvényeket is címernek tekintik, ha azok bizonyos egyéb feltételeket kielégítenek.

A címerek örökölhettek, a földbirtokhoz vagy a családhoz kötődnek. Egyes esetekben azonban - főleg a testületi címereknél - az állandósult használat vagy legalábbis annak az igénye helyettesítheti az öröklődést.

A címerek eredete a heraldika egyik legvitatottabb problémája. A régi heraldikusok szerves kapcsolatot véltek felfedezni az ókori görög vázafestészet pajzsai, illetve Akhilleusz Homérosz Iliászában leírt, különböző jeleneteket ábrázoló pajzsa és a középkori címerek között. Mások a Római Birodalom hadijelvényeiben, ismét mások a régi germán rúnákban látták a középkori címerek elődeit. Később az a felfogás terjedt el, hogy a címerhasználatot a XI. század végén, illetve a XII. század elején a keresztes hadjáratokban részt vevő lovagok a muzulmánoktól tanulták el. Az újabb kutatás ezeket az elméleteket megcáfolta. Napjainkban egyes német heraldikusok az ősi germán hit- és mondavilág elemeiben, nyugat-európai kutatók bizonyos vallási, folklorisztikus vagy irodalmi hagyományokban keresik a címerek előképeit, de vannak, akik a totemekből, s olyanok is, akik a régi tulajdonjegyekből, házjegyekből eredeztetik őket. A kutatás mai állása szerint elképzelhető, hogy Európa egyes területein eltértek egymástól azok a praeheraldikus (heraldika előtti) jelvények, amelyeket aztán a harcosok a pajzsaikra emeltek. Az mindenképpen bizonyosnak tűnik, hogy a címerhasználat elterjedésének közvetlenül katonai okai voltak. A nehezebb fegyverzet s főleg az arcot felismerhetetlenné tevő sisakok elterjedése folytán a harcoló lovagoknak azonosíthatóvá kellett tenniük magukat a csatamezőn. Ilyen célra a legmegfelelőbb volt a pajzs, amelynek nagy, szabad felületére egyaránt lehetett különféle mértani ábrázolásokat és egyes állati, növényi vagy egyéb képeket festeni, illetve elhelyezni. E vizuálisan szembetűnő ábrák gyors elterjedését elősegítette, hogy a korabeli társadalom - néhány egyházi személyt leszámítva - írástudatlan volt.

A címerpajzs azonban nem volt minden oldalról látható. A címerek így a zászlókra is rákerültek, majd a pajzs jelvényét a nyeregtakaróra és a sisakra is ráfestették, illetve rátűzték. (Heraldikai sisak, sisakdísz, sisaktakarók.) A címer többi alkotórésze, a pajzstartók, a címerköpeny, illetve címersátor, a jelmondat, a csatakiáltás és a különböző heraldikai jelvények később alakultak ki, s ritkábban szerepelnek a címerábrákon.

A címerek története több mint nyolc évszázadot ölel fel, mivel a pajzsokra, zászlókra alkalmazott jelek állandósulását, címerré válását a XII. század első felére tehetjük. Egyes heraldikusok Geoffroy Plantagenetnek a XII. század derekán készült, a franciaországi Le Mansban őrzött gyásztáblácskáját tekintik a legrégebb címeres ábrázolásnak. Ezen az elhunyt jobbáiban kivont

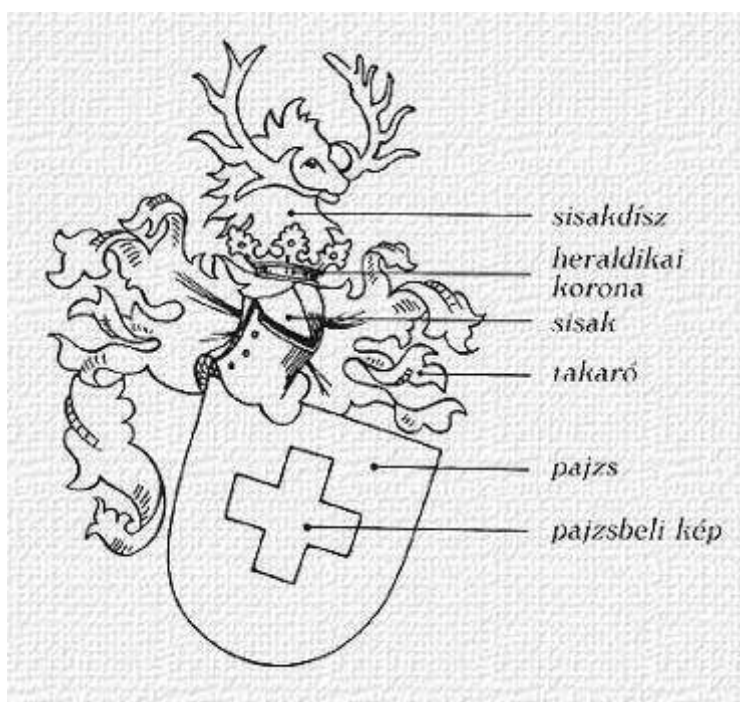
kardot, baljában ágaskodó oroszlánokkal díszített hosszúkás (normann) pajzsot tart. Sapkára emlékeztető sisakján ugyancsak egy festett oroszlán látható. Minthogy Jean Rapicault krónikája szerint 1127-ben, Geoffroy lovaggá ütésekor arany oroszlánocskákat ábrázoló pajzsot akasztottak a nyakába, egyesek e dátumhoz kötötték a címerek „születésnapját”. Az újabb kutatás azonban a Plantagenet-címer kialakulásának az időpontját erősen problematikusá tette: bebizonyosodott, hogy Rapicault krónikáját 1175-1180 táján, tehát mintegy fél évszázaddal később írták, magának Geoffroy-nak 1149-ből ránk maradt pecsétje pedig nem ábrázolja az oroszlános pajzsot. Michel Pastoureau francia heraldikus szerint a legkorábbra keltezhető címer ezek után Raoul de Vermandois személyéhez köthető. Igaz, hogy ő is kétféle pecsétet használt, első 1130-1135 közötti pecsétjén egy sakkozott zászló látható, 1146-ból ránk maradt pecsétjének pedig a pajzsa sakkozott, de ugyanaz az ábrázolás szerepel mindkét pecséten, s a sakkozott (kockázott) pajzs maradt továbbra is a de Vermandois-k címere, azaz állandósult jelként való használata mindenképpen bizonyítható.

A címerek ezután Európa-szerte igen gyorsan elterjedtek, s csakhamar Magyarországra is eljutottak, ahol III. Béla királyunk 1190 táján vert pénzein figyelhető meg először pajzsra helyezett jelvény, a kettős kereszt, amely aztán államcímernk évszázadokon keresztül használt mesteralakjává vált. Igaz, III. Béla utódai egy darabig nem szerepeltették, s csak IV Béla emelte ismét pajzsára. Államcímernk másik, a XX. századig élő eleme, a vörössel és ezüsttel többször vágott pajzsmező Imre királyunk egyik 1202-ben kiadott oklevelének arany függőpecsétjén látható először. Itt a vágásokban oroszlánok is megfigyelhetők. Minthogy hasonló vágásos (és oroszlános) pajzsot láthatunk II. András királyunk különböző pecsétjein is, e címer tartós használata már a XIII. század első harmadában bizonyítható.

Az uralkodókon kívül elsősorban a környezetükben szereplő világi előkelők, lovagok körében találjuk meg a címerek legkorábbi viselőit. Ez érthető is, hiszen leginkább nekik volt lehetőségük a nehézfegyverzet megvásárlására, s a középkori lovagi tornákon is elsősorban ők szerepeltek. (Hazánkban a tatárjárást megelőző időből mintegy tucatnyi - főként pecsétről ismert - címert tart számon a szakirodalom.) A lovagok, világi nagybirtokosok mellett azonban csakhamar mások is szerepelni kezdenek a címerviselőik sorában. Csakhamar megjelennek a kisebb nemesek címerpajzsai, a városi, polgári, a céhcímerek, sőt a fegyvert nem vagy csak ritkábban forgató nők, papok és parasztok is viszonylag hamar kezdenek alkalmazkodni az új divathoz. A címereknek fokozatosan kialakul a tulajdonjelölő funkciója is, a nem katonáskodó elemek elsősorban pecsétjükre, használati tárgyaikra helyezik pajzsban ábrázolt jelvényüket. A címerhasználat így túlterjed a fegyveres harcok, a lovagi tornák világán, s elsősorban ennek köszönhető, hogy amikor a XVI. századra lassan befejeződnek a lovagi tornák, amikor a puskapor és az ágyú elterjedésével a csataterекről fokozatosan kiszorúlnak a címeres pajzsok, a

címerek tovább élnek, most már zászlókon, épületeken, pecséteken, díszruhákon, ládák oldalára festve, egyéb használati tárgyakra helyezve. Az élő heraldika korából a kései heraldika (hanyatló heraldika) korába átlépve a címerek egyre inkább díszítőelemekké válnak, ugyanakkor kialakul a heraldikai szakirodalom, majd egyes országokban megpróbálják jogszabályok keretei közé szorítani a címerviselést.

A címerjog a heraldika születése idején nem létezett. A középkori címerfelvételnek általában nem volt jogi akadálya. Mindössze arra kellett ügyelni, nehogy valaki olyan címert válasszon, amelyet másvalaki már használ. Ez a megszorítás is inkább a gyakorlati élet kívánalmaként alakult ki: ha különböző családok tagjai azonos címert viseltek volna, az alkalmatlanná vált volna tulajdonjelölésre, emellett veszélyekkel is járhatott, hiszen az egyik család ellenségei a másik család tagjait is üldözték volna. Ez a megkötés fokozatosan joggá alakult: a címerügyekben - főként az előkelők között - felmerült jogvitákban gyakran bíróságok döntöttek, s többnyire annak ítélték meg a kérdéses címer használatát, aki régebben élt vele. Az ilyen pereket el lehetett kerülni, ha valaki az uralkodótól - oklevélbe foglalt - címeradományt kért és kapott. Magyarországon a legrégebbi ismert címeradományt Károly Róbert király nevében 1326-ban állították ki Imre fia, Miklós, az enyerei Hercegh család állítólagos őse részére. A címerek általában a családban apáról fiúra öröklődtek; egyes országok, nagy hűbérbirtokok esetében azonban a (föld) területhez kötődtek, s az új uralkodó, hűbérúr annak a jeleként viselte őket, hogy az illető területét a magáénak vallja. Ez az utóbbi szokás alakította ki az igénycímereket, amelyeket az illető ország, földbirtok tényleges uralmában, birtokában nem lévő olyan uralkodók, nemesek viseltek, akik a heraldika nyelvén is hangsúlyozni kívánták jogukat az illető

területre. így például az angol királyok a százéves háború befejezése után még évszázadokig viselték a francia lilimokat mint Franciaország trónjára támasztott igényük jelképeit. Ily módon egy személy több címer is a magának vallhatott. A nők viselhették apjuk címerét és a férjüket is, az is előfordult, hogy a kettőt egyesítették, de gyermekük már többnyire csak a férj (tehát a saját apja) címerét örökölte.

Az újabb korban egyes uralkodók megpróbáltak bizonyos központilag szabályozott elveket érvényesíteni országuk címerviselésében. 1696-ban XIV Lajos

francia király elrendelte, hogy csak olyan címeit szabad viselni országában, amelyet az e célból összeállított nagy címerkönyvbe bevezettek. A d'Hozier vezette összeírásnak voltaképpen nem a szabályellenesen használt címerek kiszűrése volt a célja (olyan címert is be lehetett jegyeztetni, amelyet az illető addig nem is viselt), sokkal inkább a királyi kincstár feltöltése: csaknem 60 000 család regisztráltatta a címerét, a bejegyeztetők saját névre szóló oklevelet kaptak, amely címerük rajzát ábrázolta, az illetékként kifizetett 20-20 livre azonban az uralkodót gazdagította... A XDC század elején, Napóleon császársága alatt Franciaországban az újonnan kialakított arisztokrácia és a felső hivatalnoki kar tagjait, valamint az egyes városokat olyan heraldikai rendszerbe sorolták, amelynél a címerpajzsról azonnal le lehetett olvasni az illető címert viselő személy vagy város rangját. Hasonló próbálkozásra került sor a XIX. században Oroszországban is, ahol az egyes városok kaptak - a cári bürokrácia által kialakított hierarchiába történt besorolásuknak megfelelően - különböző címerpajzsokat. Napjainkban az ilyen szabályozások nem divatosak. Azokban az országokban, ahol engedélyezik a magánszemélyek címerviselését, általában megelégednek annak a megkövetelésével, hogy a használni kívánt címerek megfeleljenek a címertan szabályainak, és különbözzenek az illető országban már viselt címerektől. Általában hasonló kívánalmakat támasztanak a város címerekkel szemben is.

A címereket tulajdonosuk vagy tulajdonosaikra való tekintettel hat főcsoportra lehet osztani. Ezek:

1. felség,
2. családi- vagy nemzetségi,
3. országos,
4. testületi,
5. méltóság- vagy tiszti,
6. a közös címerek.

Azon jogcímek szerint, amely alapján a címert a tulajdonosok használhatják, ismét többféle csoportot ismerünk:

1. önjogúlag felvett,
2. adományos,
3. örökségi,
4. engedményes,
5. kegyúri-, vagy oltalom,
6. házassági,
7. pót,
8. igénycímer.

Szerkezetük szerint a címerek lehetnek:

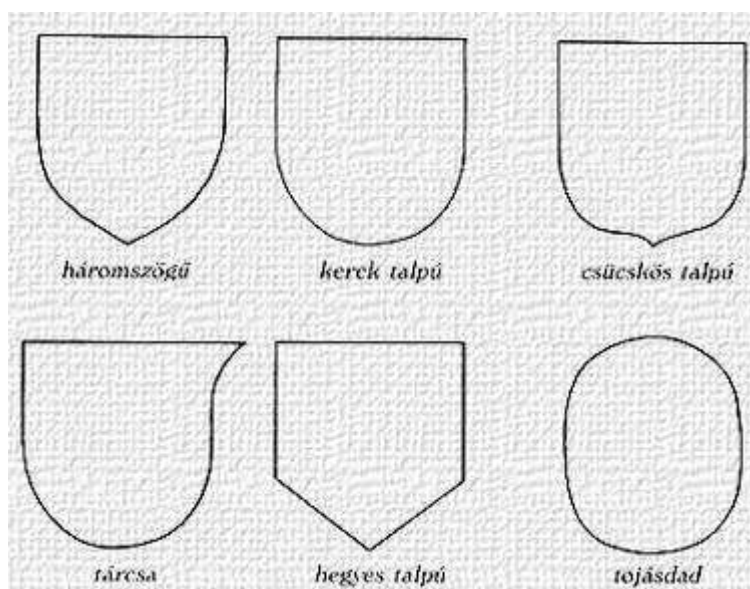
1. törzscímer,
2. törtcímer vagy mellékági címer,
3. bővített-, vagy javított,
4. beszélő,
5. kétes,
6. emlékeztető címer,
7. szégyen,
8. gúnyos- vagy tréfás címer.

Sok heraldikus igaz vagy szabályos címernek nevezi a nem kétes címereket, de e megkülönböztetés fölösleges.

A címer legfontosabb alkotóeleme a pajzs. Alakja az évszázadok során többször

változott. Az élő heraldika korában többnyire a csatapajzsot, illetve a tornapajzsot utánozta. A

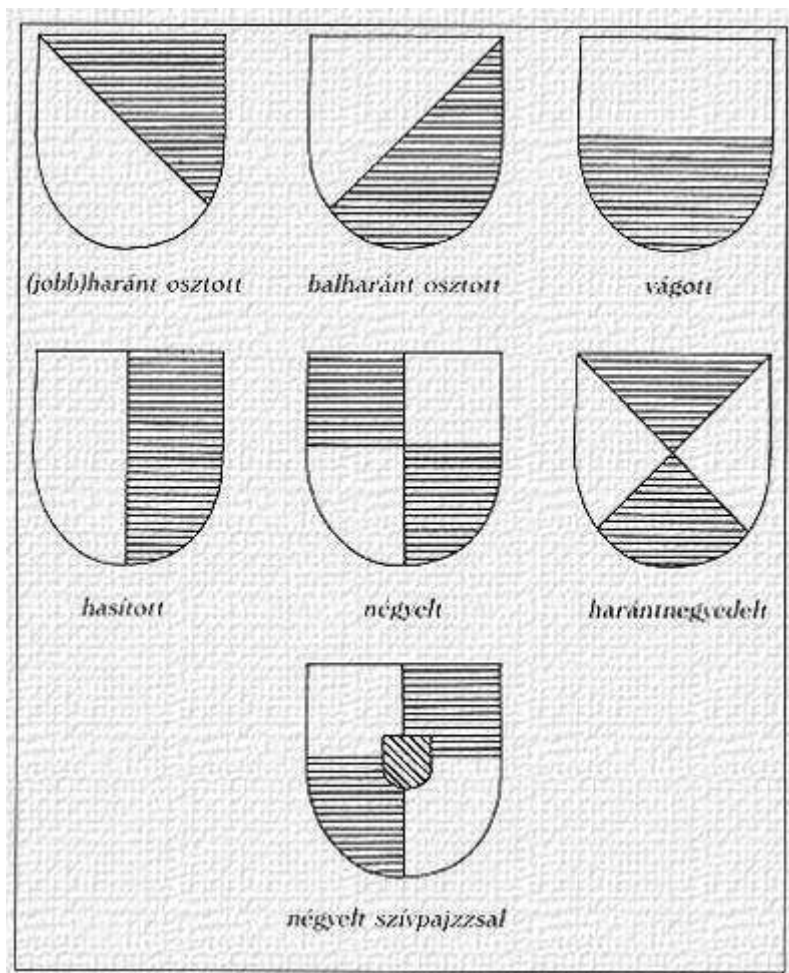
legkorábbi nyugati heraldikai emlékeken leginkább a hosszúkás, nagyalakú normann pajzs fordul elő. E nagy felületű pajzs később fokozatosan kisebbé vált, és - többnyire kissé kerekített oldalú - háromszögű pajzssá fejlődött. Ez a pajzstípus az idők folyamán

megfigyelhető kisebb arányváltozásokkal napjainkig használatban maradt, de mellette más, további pajzstípusok is elterjedtek: így a XIV században a kerek talpú vagy doborpajzs, majd a tárcsapajzs lett divatos. Ezen a lándzsa, dárda megtámasztása céljából felül vagy oldalt kis bemélyedést alakítottak ki, amely a szimmetria kedvéért sokszor mindkét oldalon szerepel. Számptalan továbbfejlesztett, sokszor agyondíszített, olykor korcs formája is fennmaradt - reneszánsz pajzs néven. Itáliából terjedt el - a reneszánsz kortól hazánkban is használt - lófej-pajzs, amelyet szintén előszeretettel cífráztak. Volt, amikor a címerpajzsot négyzethez, téglalaphoz hasonlóan alakították ki (négyzetű pajzs - Garai Miklós nádor 1401. évi pecsétjén), máskor a pajzstalp közepéhez kis nyúlványt erősítettek (csücsköstalpú pajzs). Főleg nők címere szerepelt a csúcsára állított rombuszt utánozó rutapajzsban. A barokk korban a címerrajzolók művészi ízlését már nem kötötték az élő heraldika időszakának ténylegesen használt pajzsalakjai, jó néhány egyéb formát is kialakítottak (ovális, kerek stb. pajzsok). Mivel egyidejűleg többféle pajzsalak is divatos volt, ugyanazon személy címere különböző formájú pajzsokon ábrázolva is ránk

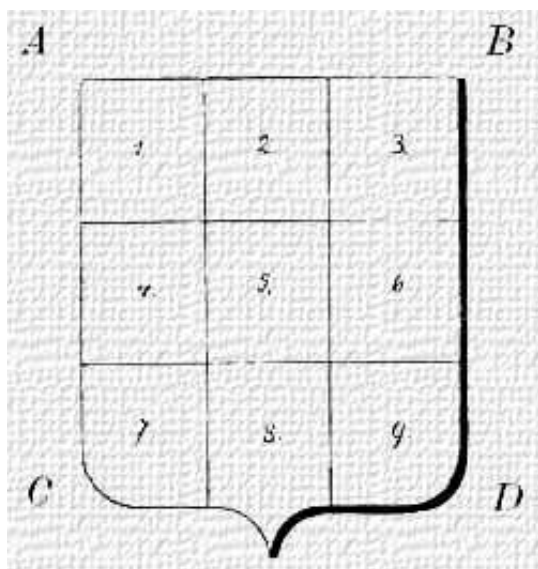
maradhatott. (Ezért is nem kötelező a címerleírásnál a pajzs alakjára kitérni.) Minthogy pedig a korai pajzsformák közül több - más alakú címerpajzsokkal párhuzamosan alkalmazva - hosszú évszázadokon keresztül tovább élt, a pajzsalakok csak bizonyos keretek közt használhatók fel kormeghatározásra.

A pajzs leggyakrabban egyenesen áll, de olykor, főleg összetett címerpajzsok esetén (azaz több pajzs együttes szerepeltetésénél) jobbra vagy balra dőlt helyzetben is előfordulhat. A felfordított pajzs az illető család kihalását szokta jelezni. Több pajzsot egymásra helyezve is lehet ábrázolni. Két pajzs egymásra tételénél az alsót, a nagyobb felületű nagypajzsnak nevezzük (régii szerzőinknél öreg pajzs), a felülre került kisebb pajzs a boglárpajzs. A magyar állami középcímer 1915. évi szabályozása szerint a

nagypajzsba került Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély, Bosznia és Hercegovina,

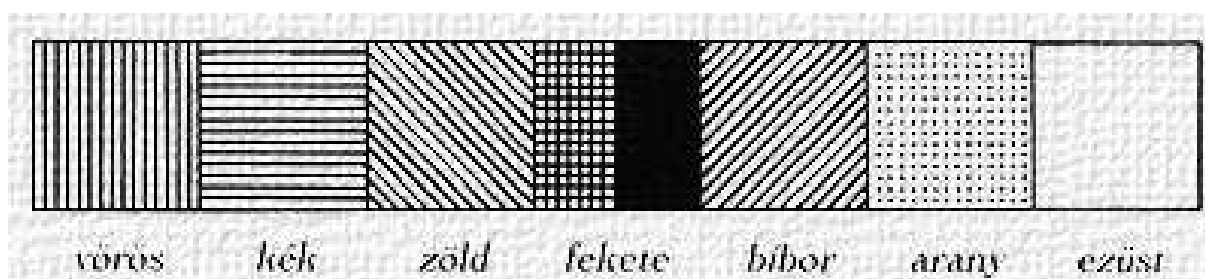
valamint Fiume címere, míg a boglárpajzsot a magyar kiscímer foglalta el. Három egymásra helyezett pajzs esetén az alsó a nagypajzs, a középső a boglárpajzs, a felül fekvő a szív pajzs. (Az elnevezések használata nem egyöntetű, egyes szerzők a középsőt nevezik szív pajzsnak és a felsőt boglárpajzsnak, sőt nagypajzs — középpajzs - szív pajzs megnevezésekkel is találkozunk.) Négy egymásra helyezett pajzs esetén használható elnevezések: alappajzs - nagypajzs - középpajzs - szív pajzs.

Több címer együttes ábrázolása leggyakrabban egyazon pajzs különböző mezőibe

helyezésükkel történik. A tájékozódás megkönnyítésére a heraldikai szaknyelv a pajzs egyes részeinek a megjelölése céljából különböző elnevezéseket dolgozott ki. Így AB a pajzs felső széle, AC a pajzs jobb vagy első széle, BD a bal vagy hátsó széle. A jobb és a bal oldal a heraldikában felcserélődik, mert úgy tekintjük, hogy a pajzsot egy velünk szemben álló személy tartja, s az irányokat az ő helyzete határozza meg! Az 1., 2. és 3. négyszög a pajzsfő, a 4., 5. és 6. a pajzsderék vagy a pajzs pólyahelye, a 7., 8. és 9. jelű idomok területe a pajzstalp (pajzsláb). 1., 4., 7. a pajzs jobb oldala, 2., 5., 8. a pajzs cölöphelye, 3., 6., 9. a pajzs bal oldala. 1. a pajzsfő eleje, 2. a pajzsfő közepe, 3. a pajzsfő hátsó része, 4. a pajzsderék eleje, 5. a pajzsderék közepe (boglárhely), 6. a pajzsderék bal oldala, 7. a pajzstalp eleje, 8. a pajzstalp közepe, 9. a pajzstalp hátsó része.

A címerábrázolás befogadására szolgáló pajzsfelület a mező (pajzsmező). Ha a mező egyszínű, nincs felosztva, s ábrázolás sem szerepel benne, tarpajzsról beszélünk. A címerhasználat korai időszakában a pajzsra kerülő ábrázolásokat a leggyakrabban vászon, prém vagy szövetbevonatok segítségével alakították ki, fémlemezekkel erősítették meg, olykor természetes tárgyakat szögeztek a pajzsra. Később a pajzsot befestették. A pajzson vörös, kék, zöld és fekete szín, valamint két fém, az arany és az ezüst szokott előfordulni. Az aranyat sárgával, az ezüstöt fehérrel is lehet ábrázolni. Ezeken kívül a heraldikai díszeknél gyakran alkalmazták a bíbort is. A többi színt a klasszikus heraldika nem kedvelte (egészen kivételesen fordulnak elő), helyette mindig a legközelebbi heraldikai színt vagy fémet alkalmazták. (így lett

az oroszán arany vagy vörös.) Később a szigor enyhült, más színek is megjelentek, a barna, a narancsszín, s főleg az emberi test ábrázolására használt „természetes szín”, de a heraldikai nyelv később is csak hallgatólagosan vett tudomást róluk, s a címerleírásoknál többnyire nem említette meg őket. A heraldikai színeket csak egyféle, keveretlen színekkel szabad megjeleníteni. Nem alkalmazható tehát különbözőképpen árnyalt kék vagy vörös, csak egyfajta kék vagy vörös van. További szabály, hogy „fémmre fém” és „színre szín” (azaz fém mellé fém, illetve szín mellé szín) nem alkalmazható. Ebből elvileg következik az az élő heraldika korában sem mindig követett elv, hogy a színnel és fémmel osztott pajzsban elhelyezett osztott alaknak is cserélnie kellett a fémet és a színt. A természetes színt egyaránt szokás volt színre és fémmre alkalmazni. Emellett a címerképek kiegészítő részeit (így a madarak csőrét, karmát, a vadállatok kilógó nyelvét stb.) is a velük érintkező fémeiktől vagy színektől függetlenül szokták ábrázolni. A középkorban több

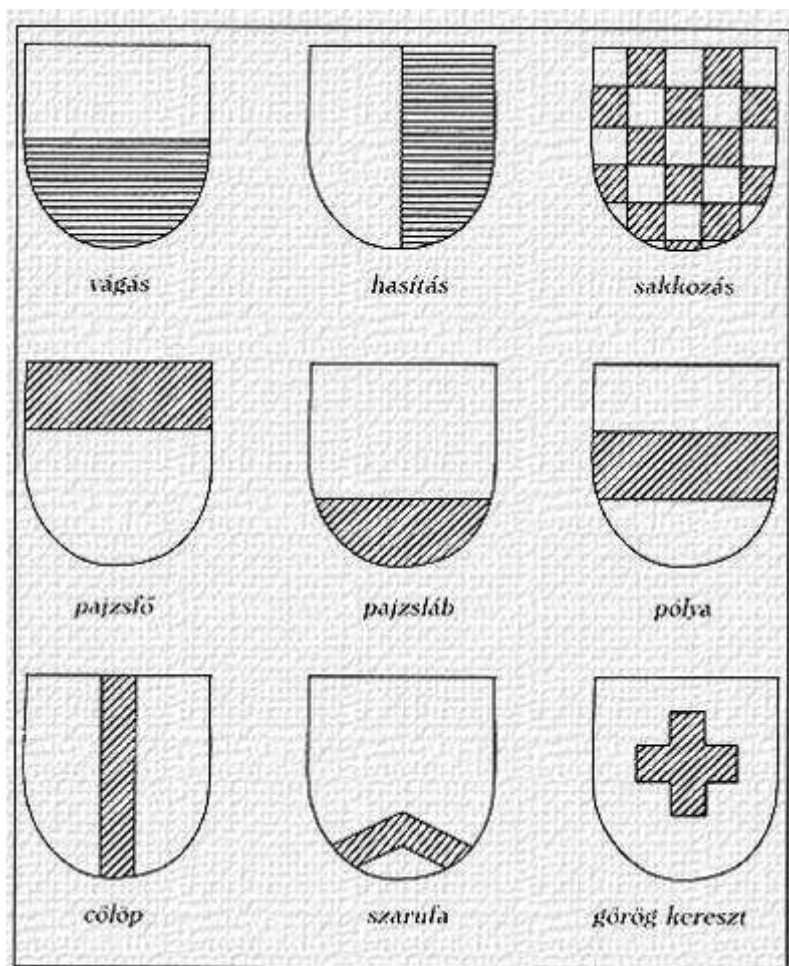
szerző megpróbálta „rangsorolni” a fémeket és a színeket; a világosabbakat előkelőbbnek tartották, mint a sötéteket. Így az arany a rangsor elejére került, s a fekete számított a legkevésbé előkelőnek. A későbbiekben azonban ez a különbségtétel megszűnt, s a modern heraldika minden fémet és minden színt azonos értékűnek tart.

Magyarországon csak kivételképpen fordul elő, de külföldön bevett szokás volt, hogy a pajzsot különféle bundabőrökkel (szőrmékkal) is bevonták. Így fordul elő a hermelin (fehér alapon fekete tincsek), az ellenhermelin (fekete alapon fehér tincsek), az evetbőr (a szürke mókus kékesszürke hátbundájának csíkokban való alkalmazása miatt kékesszürkével és fehérrel tarkázott mező), a fordított evet (amikor az evet harang alakú csíkokskái közül az azonos színűek érintkeznek egymással) és a máí (prém) (szürke, habos bunda, nemegyszer azonosnak fogják fel az evetbőrrel). Emellett a pajzsmező üres részét gyakran töltötték ki különféle díszítésekkel. Ez volt a damaszkozás vagy hím.

A fémeket és a színeket együttesen mázaknak szokták nevezni, de itt is ingadozik a terminológia. Vannak kutatók, akik a fémeket is színeknek mondják, mások (így napjainkban főleg egyes svájci heraldikusok) a mázak közé sorolják a pajzsot borító szőrméket (bundabőröket) is. E sorok írója - más magyar heraldikusokkal folytatott megbeszélések után - azt tartaná szerencsésnek, ha a máz(ak) kifejezés a fémeket és színeket összefoglaló fogalomként szerepelne, míg a fémek, színek és bundabőrök együttes nevéként a borítások szakszó honosodna meg. E szó, illetve a belőle képzett „borított pajzs” alkalmazható lenne mindannak a legáltalánosabb megnevezésére, ami a címerpajzsra kerülhet. Emellett jól beilleszthető a régi címerhasználaton alapuló terminológia szellemébe is, hiszen a legősibb címerábrázolásokat a legtöbbször valóban úgy helyezték a pajzsra, hogy azt különböző színű ruhadarabokkal, szőrmékkal beborították.

A heraldikai irodalom kialakulásával szükségessé vált, hogy a címerpajzsok borításait szintén rajzon is jelöljék. Többféle ilyen jelölési eljárást dolgoztak ki a XVI-XVII. században. Ezek közül a Petra Santa és de la Colombiére által alkalmazott vonalkázásos színjelölő eljárás terjedt el, s fokozatosan kiszorította a többi. Eszerint a vöröset függőleges, a kéket vízszintes, a zöldet (heraldikailag) jobbról bal felé haránt húzott, a feketét egymást keresztező függőleges és vízszintes vonalazás vagy fekete mező jelzi. A bíbort balról jobbra haránt húzott vonalak, a fémek közül az aranyat pontok, az ezüstöt üresen hagyott mező mutatják. A bundabőröket alakjukat utánozva adják vissza a színtelen ábrákon is, a hím (damaszkozás) jelölésére haránt és bal haránt, egyaránt sokszor osztott (rácsozott) mező, illetve ennek kis, kereszt alakú díszítései, vagy a damaszkozás rajzolatának az utánzatai szolgálnak

A pajzson előforduló képszerű ábrázolások két nagy csoportba sorolhatók. A mesteralakok (heroldalakok) a pajzs szabályos, mértani vonalakkal történő felosztása útján jönnek létre. A címerképek közé sorolhatók mindazok a pajzsra került ábrázolások, amelyek nem heroldalakok. Az egyszínű (tar)pajzsot mesteralaknak szokták tekinteni. Mind a címerképek, mind a mesteralakok külön-külön és együttesen is szerepelhetnek. A mesteralakoktól egyes heraldikusok megkívánják, hogy érintkezzenek a pajzsszegéllyel. A kereszttek egy részénél ez a feltétel

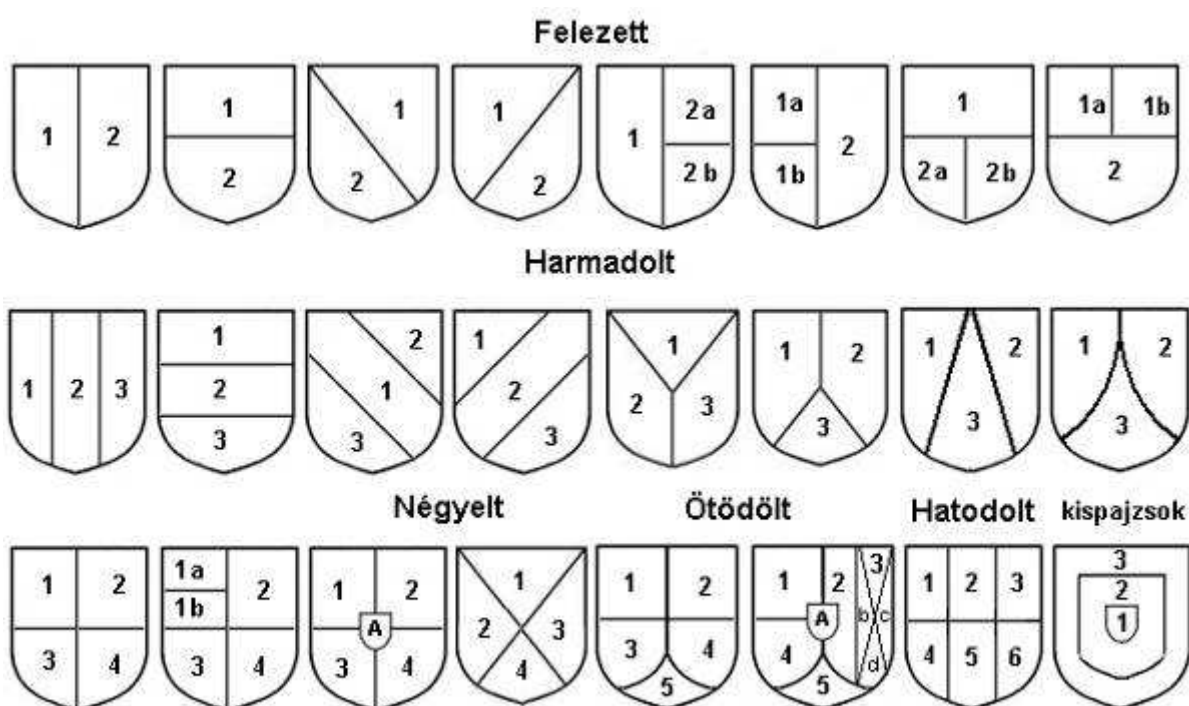

nem teljesül, ezért a különböző szerzők hol ide, hol oda sorolják őket. A magyar heraldikában hagyományosan mesteralaknak számítanak.

A mesteralakoknak szinte végtelen válfaja hozható létre, hiszen a pajzs egyenes, homorú, domború, hullámos, lépcsős, fogas, fodros stb. osztóvonalakkal, illetve ezek legkülönbözőbb kombinációival a legkülönbözőbb irányokban osztható. Adott kereteink között arra kell szorítkoznunk, hogy a leggyakrabban használni szokott, s főleg az egyenes osztóvonalakkal kialakított heroldalakat számba vegyük.

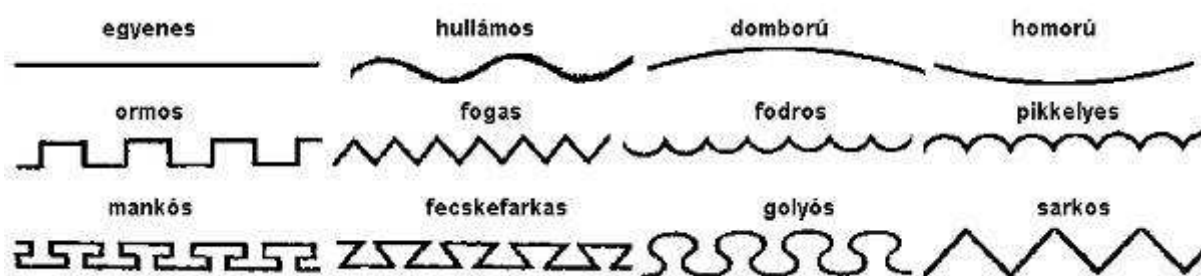
A pajzs függőleges vonallal való osztása a hasítás, az általában a pajzs közepén áthaladó osztóvonal hasított pajzsot hoz létre. Kékkel és ezüsttel hasított például a svájci Luzern címerpajzsa. Ha a hasítóvonal a pajzs jobb oldalához esik közelebb, jobboldalt hasított, ha a bal oldalához, bal oldalt hasított pajzsról beszélünk. Gyakran előfordul, hogy egy pajzs többször hasított. Páratlan számú függőleges osztóvonal esetén a pajzsot háromszor, ötször, hétszer stb. hasítottnak mondjuk. Ha a hasító vonalak száma kettő, s az így létrehozott három osztásból az első és a harmadik borítása megegyezik, a középsőé pedig eltér, cölöp keletkezik. A cölöp megközelítően a pajzs szélességének $1/3$ (egyek szerzők szerint $2/7$) részét foglalja el. Négy hasítással kettő, hat hasítással három stb. cölöp keletkezik, de ilyenkor is feltétel, hogy csak két máz (illetve nyugat-európai vonatkozásban két borítás) váltakozzék, és az első, valamint az

utolsó osztás máza (borítása) azonos legyen. Ha már három máz szerepel, akkor nem cölöpről, hanem például vörössel, ezüsttel és zölddel hasított pajzsról beszélünk. Arany mezőben négy vörös cölöp látható Valenciának Aragónia középkori címerét őrző pajzsán. Több cölöp természetesen nem férhet el úgy, hogy mindegyikük a pajzsszélesség 1/3 (illetve 2/7) részét foglalhassa el, ilyenkor a cölöpök keskenyebbek is lehetnek. Ha azonban nem ilyen ok miatt vékonyodott el a cölöp, karónak mondjuk, ha csak a pajzs 1/6, szálnak, ha a pajzs 1/12 részét foglalja el. Ha a cölöp (karó, szál) nem éri el a pajzs (mező) szélét, lebeg. Ha a cölöp közepe hiányzik, meglékelt cölöpről beszélünk, ha közép tájt megszakadva úgy folytatódik, hogy két részének egy-egy csúcsa ér össze, széttolt cölöpnek mondjuk. De lehet a cölöp többször széttolt, lehet (felül vagy alul) csonka, s díszített is, ha rózsát, keresztet vagy más címerképet, illetve

heroldalakat helyeznek rá. Ezek mellett a határoló vonalaktól függően beszélhetünk hullámos, fűrészkes, fogas, ormós stb. cölöpről (karóról, szálról). A pajzs vízszintes (a felső széllel párhuzamos) osztása a vágás. Ha egy vízszintes vonallal középen vágjuk a pajzsot, vágott pajzsról beszélünk. (Nápoly címere). Ha a vágóvonal úgy osztja a pajzsot, hogy a felső rész (megközelítően) 2/7-et, az alsó rész 5/7-et tesz ki, pajzsfő keletkezik, ha az alsó rész teszi ki a 2/7-et és a felső az 5/7-et, pajzstalp jön létre. Ha a vágóvonal száma páros, és két borítás váltakozik, (egy vagy több) pólya alakul ki. Vörös mezőben fehér (ezüst) pólyát láthatunk Ausztria államcímereiben. Ha a pólya a pajzs pólyahelyén felül van, felső fekvésűnek, ha a pólyahelyen alul, alsófekvésűnek szokták mondani (mások alsópólyának, illetve felsópólyának nevezik), s van szerző, aki - tán kissé túlzott pedantériával - a szokásosan (a pólyahelyen) kialakított pólyát is további jelzővel látja el, és így középfekvésű pólyát is megkülönböztet.

Egymás mellé elhelyezett két vékony, párhuzamos pólva az ikerpólva. A pólva, ikerpólva, hullámos pólva, illetve a pajzson egyenes vagy hullámos vonallal kialakított arany, ezüst vagy kék mező(k) igen divatosak a hazai kommunális heraldikában az egyes településeket átszelő vagy azok közelében hullámzó vizek jelképezésére. Fővárosunk címere is hullámos ezüst pólvával jelképezi a Dunát. Ha a vágóvonalak száma páratlan, nem pólváról, hanem háromszor, ötször stb. (tíz felett „sokszor”) vágott pajzsról beszélünk. Így Magyarország címerének jobb oldala vörössel és ezüsttel hétszer vágott (boglárpajzsa). A hasításnál mondottakat értelemszerűen alkalmazva nem alakul ki pólva akkor sem, ha a vágások száma páros ugyan, de az első és az utolsó osztás máza nem egyezik. Rostock címere késsel, ezüsttel és vörössel vágott. A pajzs felső felét elfoglaló kék mezőben vörössel fegyverzett arany griff lép. A félszélességű pólva a csík, még keskenyebb a fonál. A cölöphöz hasonlóan a pólva is lehet lékelt, széttolt, lebegő, díszített stb. Az olyan (rendszerint a pajzsfőben látható) lebegő pólvát, amelynek alsó része többször ormózott, tornagallérnak nevezzük. Nyeletlen gereblyére emlékeztet. A pólvát határoló vonalak is lehetnek hullámosak, fűrészesek, fogasak, ormósak stb. A pólvák más mesteralakokban is előfordulhatnak, így például a Szirmayak 1417-ben kapott címerének ezüst pajzstalpában fekete pólva látható.

Előfordulhat, hogy ugyanaz a pajzs egyidejűleg vágott is és hasított is. Ha az osztóvonalak középen futnak, és metszik egymást, negyedelt (négyeit) pajzsról beszélünk. A négyeit pajzs kiválóan alkalmas kettő, három vagy négy címer egyesítésére. Két címer egyesítésekor az előkelőbbnek tekintett az 1. és a 4., a másik címer a 2. és a 3. mezőbe kerül. (Például az olaszországi Cagliari címere) Három címer egyesítésénél a kiemeltet (rendszerint a 2. és a 3. mezőben, erőteljesebb kiemelésnél az 1. és a 4. mezőben) kétszer szerepeltetik. Három címer egyesítésének másik lehetséges módja, hogy a pajzsot hasítják, majd az így létrejött két mező közül csak az egyiket vágják. Egynél több hasítás és vágás együttes alkalmazásával létrejövő többször vágott és hasított pajzs olyankor szokott előfordulni, amikor négyenél több címert kell egyesíteni. Erre főleg uralkodói (ország-) címereknél szokott sor kerülni, hiszen ezen az illető uralkodó valamennyi országának, tartományának a címereit fel szokták tüntetni (ideértve az igénycímereket is). Ha a pajzsot (vagy valamelyik mezejét) több vágással és hasítással osztják, s az így létrejött négyzeteken egy fém és egy szín sakktáblaszerűen váltakozik, sakkozott

(kockás, kockázott) mező keletkezik (például Horvátország címere történelmi államcímernk nagypajzsának 2. mezejében. A külföldi heraldika kedvelt mesteralakja a telek, amely rendszerint a pajzsfő jobb vagy bal szélén, esetleg a közepén kialakított négyzet. (Oldalai valamivel szoktak nagyobbak lenni, mint a pajzsszélesség harmada. Hajóval nagyobb, szabad telek a neve.

A pajzs átlós vonalakkal való osztása a harántosztás vagy szeles. Ha a jobb felső sarokból indul ki az osztóvonal, a pajzs (a mező) harántosztott, ha a bal felső sarokból, bal haránt osztott. Páros számú, két mázat váltakozva alkalmazó párhuzamos harántosztás harántpólyát, bal harántosztás bal harántpólyát hoz létre. Félszélességű harántpólya a (haránt)szalag. (Van szerző, aki a szalag helyett harántfonalat ír.) A harántosztott és bal haránt osztott pajzs harántnégyeit (harántosan felnegyedelt). (Wart címere Svájcban) Egymást keresztező több haránt- és bal harántvonal rutákat alkot, ha a mázak sakktáblaszerűen váltakoznak. Az ilyen pajzs rutázott. Ha a mázak nem váltakoznak sakktáblaszerűen, rácsozott pajzs (mező) keletkezik. Ha szelessel alakítják ki, a pajzsfő és a pajzstalp is lehet harántfekvésű. A pajzs széléből kiinduló és a pajzsban hegyesszögben találkozó vonalak éket alkotnak. Egymás mellett több ék is állhat (38. ábra). Az Erdélynek több fejedelmet is adó Báthory család pajzsának hol egyenes, hol ívelt határoló vonalakkal kialakított ékeit farkas-fog(azat)nak nevezték el. (Régi heraldikusaink sárkányfognak is mondják, például Báthory István, a későbbi lengyel király 1557-ben használt gyűrűspecstjén.) Ha az éket alkotó háromszög két szára a pajzs (mező) aljának a széleiből indul ki, s a pajzs (mező) csúcsán találkoznak, a pajzs (a mező) süvegezett. Ha a felső két pajzssarokból kiinduló vonalak találkoznak a pajzstalp közepén, a pajzs saruzott. Amennyiben az ék alulról a mező kb. 2/3-áig nyúlik be, nem süvegezés, hanem gallérozás történik. Ha a pajzs széleinek a közepét kötjük össze egyenes vonalakkal, nagyruha keletkezik. Az Y-hoz hasonló ágas a pajzs két felső sarkát és alsó széle közepét érinti. A pajzsot olykor - szélességének mintegy 1/7-ét kitevő - ráma szegélyezi. (A portugál heraldika kedvelt mesteralakja.) Mindig más mázú, mint a pajzsmező. A fémből készült, pajzsban lebegő kör neve: bizánci. A szintén kör alakú lepény a bizáncival szemben sohasem fém, hanem mindig színes (a Mediciek címerében). A lepényes bizánci kör alakú ábrájának a fele szín, a fele fém. Két fél harántpólya szarufát alkot (Zágrábi Dabi Mihály 1430-ban kapott címere.

Két egymást metsző harántpólya már a keresztek közé tartozó (Szent) András-keresztet alkot (Plymouth címere). A görögkereszt függőleges és vízszintes szára egyforma hosszú (Svájc címere). A latinkereszt függőleges szára hosszabb. A kettős kereszt csaknem háromnegyed évezreden át szerepel a magyar királyok pajzsán, illetve államcímernkben (a 13. ábra boglárpajzsában). Másképpen pátriárkakeresztnek és lotaringiai keresztnek is mondják. (Nyugat-Európában Lotaringia címerében szerepelt.) A három vízszintes szárú keresztet hármas

keresztnek vagy pápai keresztnek nevezik. Az orosz vagy ortodox kereszt két szára vízszintes, a harmadik (rövidebb) ferde. A később Málta szigetére költözött (jeruzsálemi) Szent János-lovagok (johanniták) jelvénye a (szélesedő) szárai szélén hosszabb máltai kereszt (51. ábra). AT alakú Szent Antal-kereszt vagy latorkereszt függőleges szára a vízszintes fölött nem folytatódik. A háromszög végű, rutavégű, mankós, horgonyvégű stb. keresztok éppúgy száraik végződéseinek az alakjáról kapták nevüket, mint a XX. század első fele szélsőjobboldali mozgalmának a jelvényeként ismertté vált nyílvégű („nyilas”) kereszt.

Amint már volt szó róla, a pajzson címerképnek számít minden, ami nem heroldalak. A régebbi címerművészet mindig valamilyen idealizált, a valóságtól elütő módon jelenítette meg a címerképeket, az élethű ábrázolásukra való törekvés kivételnek, jellegzetességnek számított, így éppen a középkori magyar heraldika egyik jellegzetességének tartják a kutatók a realista ábrázolásmódot, ezt azonban természetesen a külföldi (főleg a nyugati) címerfestőkhöz, címerrajzolókhoz viszonyítva kell értenünk. A címerképek megalkotásánál általában az a szemlélet volt az irányadó, hogy a pajzs rendelkezésre álló felületéből a lehető legnagyobb részt ki kell tölteni. Ehhez járult még az az élő heraldika korában igen érthető célkitűzés, hogy a pajzsra helyezett címerképek minél távolabbról jól felismerhetők legyenek. Mind e törekvések párosultak a heraldikai színek és fémek használatának a kötöttségével, s így, együttesen egy sajátos heraldikai ábrázolási mód kialakulásához vezettek. A XIV század neves heraldikai írója, Bartolus de Saxoferrato megállapítja, hogy a címerképek bizonyos jellemzőjegeit eltúlozva rajzolják: a sas karmai és csőre, a fák gyümölcsei és levelei, a nyílvessző hegye és farktollai stb. mindig nagyobbak a címerpajzsokon, mint a valóságban. A sajátos heraldikai stílus nem kis problémát okoz a címerművészetben járatlan mai címerrajzolóknak, akik valamely város régi címerét bővíteni akarják, s az ősi, hagyományos stílusban rajzolt címerkép mellé valamilyen modern ábrázolást szeretnének a pajzsra helyezni.

A címerképek osztályozását sok heraldikus megkísérelte már, de jól elvégezni a feladatot senkinek sem sikerült. Ez érthető is, hiszen elvileg bármi a címerpajzsra kerülhet, tehát a címerképek teljes osztályozása azt jelentené, hogy az egész valós világot és ráadásul az emberi képzelet szüleményeit is rendszerbe sikerült foglalni. E helyen nekünk is be kell értenünk azzal, hogy - a teljességre való törekvés igénye nélkül - a legjellegzetesebb s az ábrázolásnál problémákat leginkább felvető címerképeket bemutatjuk.

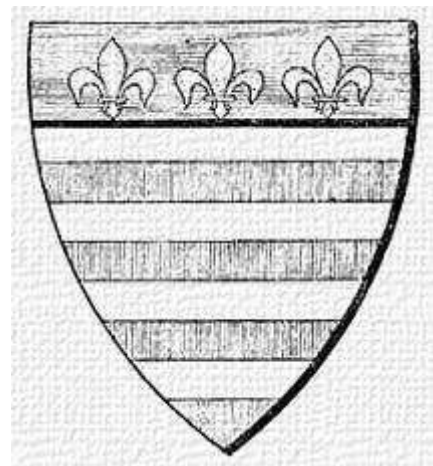
A természetből vett címerképek sorában a leggyakoribb az ember. Lehet meztelen, ruhába, páncélba öltözött, szerepelhet gyalog, lóháton stb. A magyar nemesi heraldika kedvelt címerképe, hiszen a pajzson a címernyerő harcos alakja, sőt a (valódi, vagy a címeradomány indokául feltüntetett állítólagos) hősi cselekedet is jól megjeleníthető, amint ez Dombay János 1506-ban kapott címerén is látható. Az emberi alak leggyakrabban szemben álló (Esze Tamás II.

Rákóczi Ferentől 1708-ban nyert címerén. Növekvőnek mondják, ha a törzs csak a köldöktől felfelé látszik. Koronából növekvő harcost adományozott Hunyadi János, Magyarország kormányzója 1448-ban Berekszői Péternek. Ha az emberi alaka pajzs vagy valamelyik mesteralak oldalából félig látszik, előtűnőnek mondják. Ha csak a körvonalai mutatkoznak, árnyék. A teljes emberi alak helyett gyakran szerepel csupán egy testrész (pars pro toto), mint például Stockholm címerében Szent Erik király feje. Hazai heraldikánkban is gyakran feltűnik a levágott török fej a vitézség, a győzelem szimbólumaként. Kedveltebb címerképünk azonban a kar. Ez lehet letépett, ha nem a törzssel együtt jelenik meg, s a választóvonal nem sima, hanem cafatos; levágott, ha a választóvonal sima.

Az emberekhez hasonlóan az állatok is megjelenhetnek teljes alakjukban, de szerepelhetnek egyes testrészeik (fej, láb, karmok, szárnyak) is a címerpajzsokon. Az emberi testrészekre használatos kifejezéseket az állatok esetében is alkalmazzák, de a négylábú állatok lehetnek ágaskodó, lépő, ugró, álló, illetve legelő, ritkán ülő helyzetűek is. Rendszerint jobbra fordulnak. A legkedveltebb állati címerkép az oroszlán. Többnyire ágaskodó helyzetben szokták ábrázolni; jobb mellső vagy mindkét első lábát előrenyújtja, szája tátva van, nyelvét kiölti, teste sovány, farkának bojtja felfelé kunkorodik. Olykor az oroszlán bal felé is ágaskodhat. Elég gyakran fordul elő, hogy „az állatok királyát” lépő és szembenéző helyzetben ábrázolják. A hanyatló heraldika az így megjelenített oroszlánt leopárdnak nevezte. (Az élő heraldika a természethű leopárdot hívta így.) A sas, a legnagyobb ragadozó madár szintén igen kedvelt címerképe a régi címerfestőknek. Az ókori ábrázolásokon is gyakran előforduló állat a középkorban a német királyok, illetve - általában kétfejű változatban - a német-római császárok jelvénye lett. Mindkét formáját más uralkodóházak is felvették címerükbe, s a sas ma is több ország (Lengyelország, Ausztria) címerén látható. A Habsburg-házból származó uralkodóink révén a sas Mohácstól 1918-ig folyamatosan szerepel a hazai heraldika történetében is. A madarak királyát ritkán ábrázolják természetes formájában. A „tipikus” heraldikai sas stilizált: elröppenő helyzetben látható, fejét (vagy ha kétfejű, fejeit) oldalra fordítja, karmait szétterpeszti, szárnyát szétterjeszti, farka díszes kiképzésű. A két nagy ragadozó mellett az állatvilág szinte minden alakja előfordul címerképként. Kecskemét ágaskodó kecskéje olyan típusú címerkép, amely összefüggésben van a tulajdonos (esetünkben a város) nevével, azt mintegy elbeszéli. Ezért beszélő vagy névcímernek mondjuk. A különböző állatok igen alkalmasak arra, hogy névcímerré váljanak, gondoljunk Berlin vagy Bern címerének a medvéjére (németül a medve: Bär), vagy - hogy további hazai példákat említsünk - a Kiskunhalas címerében látható halakra, illetve a Szarvas címerében szökellő szarvasra. Valószínűleg beszélőcímet kapott a pajzsára Mátyás királytól 1479-ben Kossuth Lajos családjának egy korai őse, Miklós is a négyeit pajzs 1. és 3. mezejében balra fordulva ágaskodó kos formájában. (Zárójelben megjegyezzük, hogy egyes heraldikusok

kecskének nézték az ágaskodó állatot, a Kossuth család hagyománya azonban kosnak tartotta.) A pelikánt úgy ábrázolták, hogy melléből patakozó vérrel táplálja kicsinyeit. A régi heraldika sajátossága volt ugyanis, hogy bizonyos állatokhoz különböző mondák fűződtek, s ezek szem előtt tartásával illet megjelteni őket. Ilyen hiedelmek alakultak ki a daruról is: felemelt lábával követ tartva őrt áll, s elalvás, veszély esetén azt elejtve a koppanással figyelmezteti magát, társait. Így szerepel a daru a legrégebb festett címert ábrázoló magyar címeres levélen is, amelyet 1405-ben állítottak ki a Tétényiek és Haraszi András számára (57. ábra). De csúszómászók is szerepelhettek címerkép gyanánt! A Garaiak címerállata például a kígyó volt.

A címertan kedveli a növényvilágból választott címerképeket is. A liliom csak ritkán szerepel természetes formájában (mint például a Kossuth-címer pajzstalpából kinövő, három virágban végződő kerti liliom. A heraldikai liliom háromlevelű, a középső alul és felül hegyben végződik, az oldallevelek felül kifelé hajlanak, s a három levelet szalag tartja össze. Az arany liliom a francia királyok címerképeként vált ismertté, s a XIV században az Anjouk révén Magyarországon is közismertté vált. I. Lajos királyunk 1369-ben arany liliomokat adományozott Kassának, s bár utódai a város címerét többször bővítették (újabb címerképekkel, mesteralakokkal egészítették ki), a liliomok ma is uralkodó helyet foglalnak el Kassa címerpajzsán. A búzakaralász, a szőlő más terményekkel együtt főleg a XVII-XIX. századi falusi pecsétek címerpajzsain szokott előfordulni.

Az égitestek is gyakran kerülnek a címerpajzsra. A Napot 16 sugárral szokták ábrázolni, ezek közül 8 lángszerű, 8 egyenes. Gyakran azonban szemekkel, orral, szájjal jelenítik meg (naparc). Erdély régi címerében – a XVII. századra kialakult magyarázat szerint - a Nap és a félhold a székelységet szimbolizálta, míg a növekvő sas a magyarokat. A hét bástya („vár”, „város”) a szászokat jelképezte. (nagypajzs, 4. mező.)

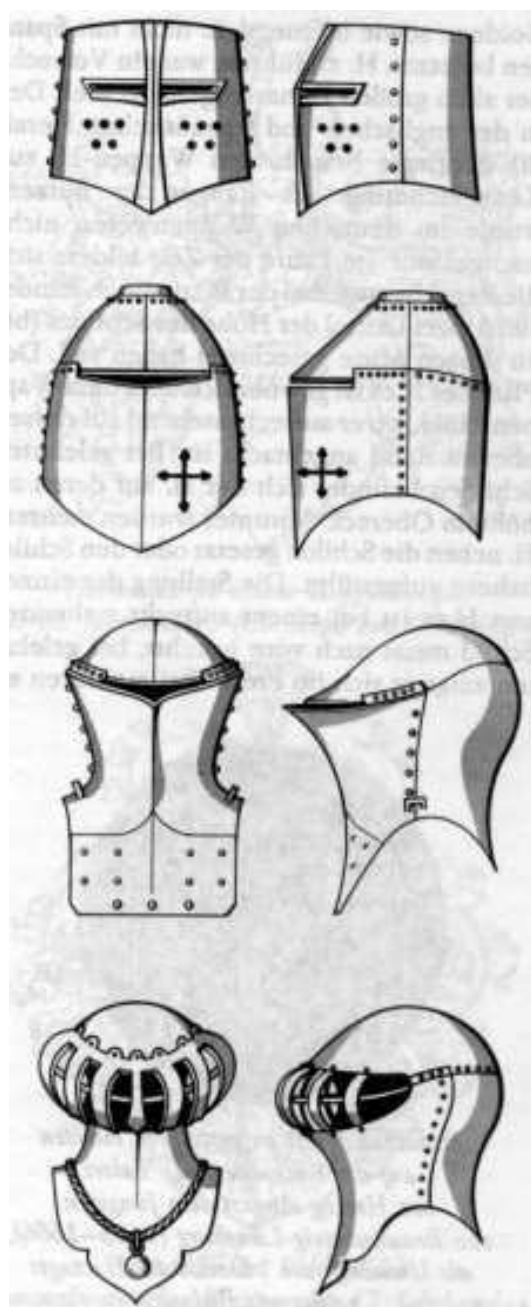
A bástyák, épületek, városkapu, városfalrészletek szintén kedvelt címerképek. Főleg a városi heraldikában szoktunk találkozni velük. De igen gyakran láthatunk a címerekben fegyvereket, szerszámokat, ruhákat, egyéb használati tárgyakat, amelyek révén a heraldika fontos támpontokkal szolgálhat a technikatörténet, a művelődéstörténet és más tudományok számára.

A régi korok címerein kedveltek voltak a bibliai alakok, vallási motívumok, szentábrázolások is. Igen gyakoriak a heraldikában a képzelet szülte címerképek: az egyszarvú többnyire ágaskodó helyzetben ábrázolt, homlokából kinőtt egyenes szarvval megjelenített ló. A griff a sas és az oroszlán kombinációja; feje, nyaka és szárnya a sastól, teste többi része az

oroszlántól „származik”. Szárnyas és glóriát visel a feje körül Velence címerképe, Szent Márk oroszlánja. Az állati eredetű címerképek sorában már bemutatott kétféjű sas az egyfejűből jött létre: szimmetria kedvéért még egy fejet rajzoltak neki. (Ritkán háromfejű sas is előfordulhat.) A sárkányt pikkelyes testtel, a krokodiléhoz vagy grifféhez hasonló fejjel, hosszú farokkal szokták ábrázolni. A hárpia sas testére illesztett női törzsű és fejű szörnyalak. A sasember két szárnyas láb közt látható szakállas férfifej. Aszirén nőfejű tengeri szörnyeteg. A párduc feje a sastól, mellső lábai a sastól vagy az oroszlántól vannak kölcsönözve, hátsó teste és farka, valamint testhelyzete az oroszlánét formázzák.

Már a XIV-XV. századtól kialakult a - leginkább polgárok által - mesterjegyként, áruvédjegyként, házjegyként, kőfaragó jelként használt szimbólumoknak egy olyan változata is, amely pajzsra helyezett, egymást metsző vonalak kombinációjából állt. Ezek az eredetileg pajzs nélkül szerepeltetett jelek később pajzsokon ábrázolva is megjelentek, tartós használatban voltak, sőt apáról - a mesterséget folytató - fiúra öröklődtek is. Ezért, annak ellenére, hogy színtelenül szoktak szerepelni, újabban a heraldikusok is többször foglalkoznak velük, mert a címerek iránt támasztott legtöbb követelményt kielégítik. A régebbi szakirodalom nem tekintette címereknek őket, s így megfelelő magyar szakkifejezések sem alakultak ki ezeknek a heraldika határán fekvő mesterjegyeknek a leírására. Három évtizeddel ezelőtt Tompos Ernő a soproni városi levéltár ilyen típusú forrásokban bővelkedő anyagának a feldolgozása során, főleg a német szakirodalomban használatos vonatkozó kifejezések ügyes lefordításával kidolgozta a magyar terminológiát.

A címerpajzs felett gyakran szerepel sisak is. Ez a heraldika korai századaiban csaknem olyan fontos volt, mint a pajzs. Ezt bizonyítja az is, hogy az úgynevezett sisakpecséteken sisakdísszel együtt, de pajzs nélkül szerepelt. A heraldikában csata- és tornasisakokat egyaránt szoktak ábrázolni. Az előbbieket közül a XII. század végétől kezdtek

használni a csuporsisakot, amelyet több páncéldarabból szegecseltek össze, majd lapos lemezzel fedtek le. A szem vonalában egy-egy vágás biztosította a kilátást, a sisak alsó részén légzőlyukakat alakítottak ki. A sokkal nagyobb csöbørsisak jó száz évvel később vált divatossá. Nagyobb, súlyosabb volt a csuporsisaknál, a vállakra nehezedett, a fej szabadon foroghatott benne. Tetejét laposra vagy kúposra képezték ki. Szintén összeszegecselt páncéllemezekből készült. Szemnyílásai a csuporsisakéhoz hasonlítottak, szájmagasságban rácsszerű áttörés volt látható. A csörsisak újabb évszázaddal később, a XIV. század végén, XV. század elején terjedt el. Szintén nehéz volt, ezért ezt is a vállon viselték. Alsó, a nyakat takaró része felívult a szem magasságáig, s itt érintkezett a felső résszel. A csuporsisak a XIII. századtól, a csöbørsisak a XIV. századtól, a csörsisak a XV. századtól szokta díszíteni a címereket. Ugyancsak a XV századtól szerepelnek a tornasisakok is. A pántos sisaknál a csörsisak csőre helyén (többnyire 5-7 pánttól takart) arcrész látható. Később az egyre keskenyebbre kiképzett függőleges pántok mellett vízszinteseket is kezdtek alkalmazni, s így jött létre a rostélysisak.

A sisakot az álló pajzs felső peremének a közepére vagy a megdőntött pajzs magasabbra került sarkára szokták helyezni. Az élő heraldika korában a pajzsra csak egy sisak került, a hanyatló heraldika azonban, ha több címert egyesített egy pajzsban, több sisakot is helyezett rá. A páros számban szereplő sisakok ilyenkor általában egymás felé fordultak, a páratlan számúak pajzsra helyezésénél a középső szembenézett, a többi feléje fordult. A késői heraldika korában történtek kísérletek a sisakok rangjelölésre való felhasználására is. Volt olyan felfogás, hogy a pántos, illetve rostélyos sisak kizárólag a („tornaképes”) nemességet illeti meg, a polgároknak „csak” csöbørsisakjár. A XVIII-XIX. században a bécsi udvar heraldikai szabályzatai a nemeseknek egy, a lovagoknak kettő, a báróknak három sisakot engedélyeztek.

A sisakdísz elválaszthatatlan a sisaktól. A heraldika születése idején nemegyszer még a sisakra festve fordul elő (Geoffroy Plantagenet zománc gyásztábláján is ráfestettek egyet a sisakra a pajzs oroszlánjai közül). Később azonban a sisakhoz - rendszerint csavarral - odaerősített különböző heraldikai tárgyak (szarv, szárny, toll, zászló, virágok, gallyak, emberi és állati alakok, illetve ezek testrészei stb.) szoktak sisakdíszként szerepelni. Igen gyakori volt, hogy a pajzs címerképét vagy annak egy részét választották sisakdísznek, ilyenkor a sisakdísz máza is meg szoktak egyezni az illető címerkép (pajzson szereplő) mázaival. Az is előfordulhatott azonban olykor, hogy a sisakdísz a pajzs ábrázolásától teljesen függetlenül. A sisakdísz a sisakhoz rögzítő csavarok elrejtésére szolgált a különböző színű szövetdarabokból font tekercs) és a többnyire 5 lombú (levelű) sisakkorona. Ezt közvetlenül a sisakra helyezték, nem tévesztendő össze a pajzs felső peremére festett rangkoronával. Olykor az is előfordult, hogy a sisakdísz sisakra erősítésének az elfedésére (bojtos) párnát alkalmaztak.

A címerek kedvelt díszítőeleme volt a pajzs körül többnyire ráncokba szedve lobogó kendő, a sisaktakaró (a régebbi szaknyelvben: orrjegy, foszlány). A legkülönbözőbb formákban fordul elő, olykor erősen bevagdalt, szinte már szalagszerű vagy levélszerű formájúra kiképezve. Belső oldala („bélése”) rendszerint más színű, mint a külső, többnyire összhangban van ez is a pajzs mázaival, de előfordul négy színű (sőt többszínű) sisaktakaró is. Olykor címerképet, esetleg más ábrázolást is szerepeltetnek a sisaktakarón. Ha a pajzson több sisak szerepel, mindegyik takarója a „saját” sisakja címerének a mázaihoz szokott alkalmazkodni.

Főként a késői heraldika korában a címer díszítésére, viselője rangjának a jelölésére gyakran alkalmaztak bizonyos pajzson kívülre került díszeket. A pajzstartók (telamonok) olyan emberi vagy állati alakok, akik vagy amelyek- mellette, fölötte vagy mögötte elhelyezve - a pajzsot tartják, „őrzik”. Megalkotásuknál általában tág tere nyílt a címerfestő egyéni találékonyságának, egyes országokban azonban (így hazánkban is) a címerlevelek többször leírták a pajzstartókat is, azaz megkötötték őket. Történelmi államcímereinknek sokáig volt pajzstartója a kétfejű sas, majd a jobbról és balról lebegő, egy-egy fehér ruhás angyal. Ha díszítő keret, növény övezi a pajzsot, kartusról (francia cartouche = keret) beszélünk.

Acímersátor és a címerpalást a pajzs mögé helyezett díszítések. Rendszerint bíbor vagy vörös színűek, szőrmével vagy hermelinnel szokás bélelni őket. Fejedelmi, nagyúri családok címereinek voltak a díszei. A címerpalást a korona alól indul ki. Ha az egész címer (koronástól, sisakostól) alá kerül, címersátorról beszélünk.

Egyes előkelők címereit olykor - főleg a késői heraldika korában - a pajzs mögé helyezett zászlókkal is díszítették. (Ha a pajzson fordul elő zászló, címerképnek tekintjük.)

A jelmondat (devise) egyes kutatók szerint a csatakiáltással van összefüggésben, mások a nyugat-európai heraldikában olykor szereplő jelvény, a badge kiegészítőjének tartják, illetve abból származtatják. A pajzs alatt (mellett) lebegő szalagon szerepel. Többnyire összefüggésben van a címerkép ábrázolásával. Főként a régi nemesi címerek kísérője volt, de elvéve városok címerpajzsához kapcsolva is látható: Párizs városa viharos vízen imbolygó vitorlás hajót ábrázoló címerének a jelmondata: „Fluctuat, nec mergitur” (Hánykolódik, mégsem süllyed el). Egyházi személyek szívesen alkalmazzák törekvéseik, céljaik tömör összefoglalására. Spányi Antal, 1998-ban kinevezett esztergomi-budapesti segédpüspök, címzetes tharrosi püspök címere fészében kicsinyeit saját vérével tápláló pelikánt, a fészek alatt a fa törzséről lecsúszó kígyót ábrázol. A pajzs mögött püspöki jelvényként (keresztvégű) kereszt áll. A címerkép leírása a bibliai Teremtés Könyvének a bűnbeesésről adott leírását idézi fel: a Sátán kígyó képében kísértette meg az első emberpárt. A címerben menekül, Jézus Krisztus legyőzte őt, a győzelem a kereszten született meg. A pelikán régi keresztény szimbólum, az eukarisztiát, magát Krisztust jelképezi, aki életét adta övéiért, miként a pelikán is a régiek tudása szerint mellét feltépve, saját

vérével táplálja kicsinyeit. A pelikán van felül, ami azt jelzi, hogy Krisztusé a dicsőség, ő a győző, őelőle menekül a kígyó, azaz a Sátán. Ajelmondat, a régi katolikus köszöntés is ezt tükrözi: LAUDETURJESUS CHRISTUS, azaz Dicsértessék ajézus Krisztus!. A csatakiáltás a pajzs fölötti szalagra, a sisakdísz, sisakkorona és a sisak mögé kerül. Annak a rövid (igen gyakran csupán a középkori csatában a csapatot vezérlő főúrnak a nevéből álló) kiáltásnak a Nyugat-Európában divatos heraldikai megjelenítése volt, amellyel a harcmezőn az azonos seregtestekhez tartozó harcosokat összegyűjtötték, buzdították. Ajelmondat és a csatakiáltás soha nem kerülhet a pajzsra! (Ha a pajzson feliratok, betűk, számok szerepelnek, címerképnek fogjuk fel őket.)

A rangjelölő koronák Nyugat-Európában a XVII. századtól terjedtek el. Hamarosan hazánkban is meghonosodtak. A különböző országokban egymástól eltérő típusaik alakultak ki. A magyarországi gyakorlat úgy fejlődött, hogy a nemesek 5 gyöngyös, a bárók 7, a grófok 9 gyöngyös rangkoronát használtak. (Gyöngyök helyett lomb alakúra kiképzett vagy függőleges koronaágak, fleuronok is szerepelhettek.) A rangkorona leírásánál mindig a címerrajzon látható gyöngy- vagy lombszámot nevezik meg. A rangkoronák elterjedésének az idején még nem alakult ki a gyöngyök számának a pontos rangjelölő szerepe, tehát az új típusú, sokgyöngyös korona még nem volt alkalmas a rangjelölésre; így fordulhat elő, hogy Károlyi Sándornak, a szatmári béke megkötőjének 1712-ben nyert grófi címerén a rangkorona nem 9, hanem 11 gyöngyös. A hercegek, a fejedelmek nem gyöngyös, hanem bíborral bélelt, nyitott vagy pántos (zárt) koronát helyeztek címerpajzsuk fölé. A magyar királyi koronát csak az uralkodói (állam)címer pajzsa fölé festették, a nemesi címerlevelek leírásában gyakran említett „királyi korona” általában 3 vagy 5 lombos (leveles) sisakkorona (s nem rangkorona).

Főként a nyugat-európai heraldikában fordul elő a marsallok méltóságjeleként a pajzs mögött harántosan elhelyezett marsallbot, illetve a tengernagyokjelvénye, a két horgony. Az egyházi méltóságok közül a pápa harántosan keresztbeállított arany- és ezüstkulcsot visel a pajzsa mögött, pajzsát (a XIV. század óta) hármassal korona, a tiara fedi. A XV. századtól a pátriárkák kettős („pátriárka”) keresztet viseltek a pajzsuk mögött. Az érsekek úgynevezett körmeneti keresztjét fokozatosan használni kezdték egyes püspökök is. A bíborosokjelvénye a vörös, széles karimájú kalap, amelyről vörös selyemzsinóron 15-15 (összesen 30) bojt csüng alá kétoldalt, 5 sorban (1-2-3-4-5). A pátriárkák kalapja zöld, s kétoldalt, zöld selyemzsinóron ugyancsak 15-15 bojtos, az érsekeké csak 10-10 (összesen 20) bojtos (négy sorban 1-2-3-4), a püspököké és a püspöki joghatóságú („nullius”) főpapoké 6-6 (összesen 12) bojtos (három sorban 1-2-3 bojt). Az alsóbb egyházi méltóságviselők jelvénye kevesebb bojt és viola- vagy fekete színű kalap. A püspökök méltóságjelvényként püspöksüveget (mitrát) is helyeztettek a címerükre, a pajzs mögé

pedig (cölöp mentén, vagy haránt elhelyezett) hajlított végű, díszes pásztorbotot is rajzoltattak. Mindezekon kívül szokás a pajzsokat különböző rendjelekkel, kitüntetésekkel is feldíszíteni.

A címertörés a nyugat-európai heraldikában szokásos eljárás, amikor az azonos családon belüli egyes ágak vagy a házasságon kívül született („törvénytelen”) gyermekek megkülönböztetésére bizonyos változtatásokat hajtanak végre a családi címereken. Franciaországban és Itáliában csak a legidősebb fiú viselhette változtatás nélkül az apja címerét, Angliában még ő is csak apja halála után. A fiatalabbaknak tört címert kellett használniuk. Angliában olyan szigorú szabályok alakultak ki erre, hogy a pajzsra helyezett különböző jelekből meg lehetett állapítani a címer viselőjének a pontos családi helyzetét. Így például az első fiú lebegő tornagallért, a második félholdat, a harmadik ötágú csillagot stb. viselt a címerében. A házasságon kívüli (basz-tard) születést bal harántszalagjelölte. Hazánkban a címertörésnek nem alakultak ki szabályai, de a rokon családok címerei Magyarországon is gyakran eltérnek egymástól. Így nemegyszer kutatói hozzáállás kérdése, hogy ezeket az eltéréseket címertörésnek fogjuk-e fel, vagy úgy tekintjük, hogy az illető nemzetség (család) egyes ágai önállósultak, és saját címereket választottak.

A címerszimbolika, a címereken (illetve külső jegyeiken) látható ábrázolások esetleges jelentéseinek a problematikája már régóta foglalkoztatja a heraldika iránt érdeklődőket. Igen nehéz kérdés, szimbolizáltak-e valmit a régi címerképek, heraldalokok, hiszen az ősi címerek legnagyobb részét pusztán pecsétek vagy más olyan források alapján ismerjük, amelyek csupán rajzot, esetleg festményt adnak, sőt még a címereket adományozó oklevelek is aránylag ritkán térnek ki az egyes ábrázolások jelentésének a magyarázatára. Így elég kevés támpont áll a modern kor kutatójának a rendelkezésére, ha ki akarja deríteni, mit gondolhatott a félezer évvel ezelőtt élt címernerő (címertervező), amikor egy medvét, vadembert vagy egyebet kért (illetve tervezett) valamely címerbe. Sokat segít, ha el tudunk mélyedni a kérdéses címer megalkotása helyének és korának az eszmevilágában, de a mentalitástörténeti, eszmetörténeti, művelődéstörténeti kutatások jelenlegi állása mellett csak ritkán tudunk közelebb jutni a címerszimbolika kérdéseinek biztonságos vagy legalábbis valószínűsíthető megoldásához. Legkönnyebben a beszélő címerek (illetve egyes ábrázolásaik) szimbolikájára tudunk következtetni, ezek ugyanis egyértelműen utalnak a tulajdonosra. Nem szorul különösebb magyarázatra az 1434-es Lorberer-címer babérfája (babér németül Lorbeer), a budai Hufnagel Miklós 1537-ből ránk maradt pajzsábrájának a patkószöge (Hufnagel = patkószög), Kecskemét címerének a kecskéje stb. Olykor a pajzs színe is „elbeszélheti” a tulajdonos nevét, így például a Grünefeld-címerben a zöld (németül zöld = grün, mező = Feld). Gyakran a címer adományozó oklevél utalásai igazítanak el. Zágrábi Dabi Mihálynak Zsigmond királytól 1430-ban kapott armalisa (címereslevele) a címernerő borbély minőségében teljesített szolgálatait említi, így nyilvánvaló,

hogy a pajzsán szereplő, gyökerével felfelé fordított három emberfog Dabi ügyes foghúzásaira emlékeztető címerkép. Még egyszerűbben feloldható a címer szimbóluma olyankor, ha a címeres levélbe beleírták, a pajzs melyik ábrázolása mit jelent. Óvatosan kell azonban eljárunk, ha az így leírt szimbólummagyarázatokra támaszkodva általánosítani akarunk, mert igen gyakran előfordul, hogy a megadott értelmezés pusztán az adománylevélben leírt egyedi esetre vonatkozik. Az 1429-ben kelt Kölkedy-címer magyarázata szerint például a sasláb azt jelenti, hogy amit a címerszerzők az alázatosság és a vitézség körmével megragadtak, állhatatosan meg is tartják. Ezzel szemben egy Habsburg Rudolffal szemben ellenséges beállítottságú XIII. századi esslingeni forrás szerint a sasláb a madarak halálát jelenti. (A sas volt Rudolf mint német-római császár címerállata.) De több egymástól különböző tudattartalom kötődhetett az idők folyamán az egyes címerképekhez.

A magyar államcímer vörössel és ezüsttel hétszer vágott első fele a középkorban az uralkodói címerre, s ezzel a király országot illető tulajdonosi jogára utalt. AXVI. század elejére kialakult (s Werbőczy Hármaskönyve révén csakhamar közzismertté vált) újabb értelmezés a pajzsfél 4 ezüst sávjában az ország négy legnagyobb folyóját, a Dunát, a Tiszát, a Drávát és a Szávát látta. Ennek analógiájára alakulhatott ki a barokk korban a hasított pajzs másik felében látható, eredetileg pusztán a kettős kereszt talpzataként alkalmazott zöld (egykes, majd hármas) hegynek a három nagy hegységre - a Tátrára, Fátrára és Mátrára utaló szimbolikája. (Ez utóbbi magyarázatot a Hármaskönyv szerzője még nem említi.)

A címerleírás az az eljárás, amikor egy festett vagy rajzolt címert szóban, írásban is bemutatunk. Több fajtája lehetséges. Címertani, művészettörténeti elemzéseknél gyakran csak egy-egy részletet emelünk ki a címerből, máskor teljes részletességgel ismertetjük. A régebbi heraldikai irodalomban kialakult egyik felfogás szerint bármely címert olyan pontosan kell leírni, hogy a leírás alapján az egyértelműen lefesthető legyen. E felfogás követői aztán a címerantkínos akribiával szövegezett megfogalmazások, heraldikai szakszóhalmazok tárházává „fejlesztették”, pedig az ilyen öncélú, precízkedő szószálhasogatások semmi újat nem hoztak a tudomány számára. Ez persze nem jelenti, hogy a másik végletbe essünk és azt valljuk, hogy a címereket felesleges leírunk, úgyis le vannak festve, rajzolva. Olykor már csak a nehezen azonosítható címerképek néven nevezése is szükségessé teheti a címerleírást, máskor a címerpajzsok kicsiny felületére összezsúfolt ábrázolásait, illetve azok egymáshoz való viszonyát segítünk tisztázni vele.

A célnak megfelelően leírhatunk egy címert részletesen vagy kevésbé részletesen. A dolog természeténél fogva nehezebb leírni a heraldika szabályai ellen vétő (antiheraldikus) címert, hiszen a tudományos terminológia a szabályokat követő ábrázolások megnevezésére alakította ki a szakszavakat. A pajzs alakja a századok folyamán igen változatos lehetett, s

ugyanazokat a címerképeket, heroldalakokat a legkülönbözőbb alakú (és helyzetű) pajzsokba is belehelyezték. Ezért a pajzs alakját és helyzetét nem kötelező megadni, ennek ellenére a legtöbbször mégis szerepelni szokott a címerleírásokban. Minthogy a pajzs a címer legfontosabb része, a leírást is azzal kezdjük: vágott-e, hasított-e, milyenek a mázai. Több részre osztott pajzsnál lehetőleg a főbb helyre került címerképeket, heroldalakokat mondjuk előbb, tehát a jobb oldali (első) mezővel kezdjük a leírást. A négyeit pajzsnál, ha például az 1-4. és a 2-3. mezők mázai megegyeznek, ezt rögtön meg kell mondani, s ha az egyes negyedek címerképei is megegyeznek, természetesen csak egyszer kell az azonos ábrázolású mezőket bemutatnunk; ellenkező esetben mindegyikre külön kitérünk. Ha teljes címerünk van, akkor a pajzs után kerülhet sor a sisak(ok)ra, a sisakdísz(ek)re, a takarókra, a méltóságjelvényekre, a csatakiáltásra jelmondatra stb. A Habsburg uralkodók magyarországiak számára kiállított címeres levelein a címer mögött gyakran - képzőművészeti alkotásként is figyelemre méltó - háttérfestményt (táj, épületek stb.) is találunk. A címerleírásnál ezekről nem szokás szólni.

A magyar címertan története

„Címernek tekintjük azokat az ábrázolásokat, amelyben a heroldalakok és/vagy címerképek a pajzsmezőben helyezkednek el; amelynek lényege a tartós használat vagy fedelmi adományozás volt; amely átörökölhető tartós használat (szokásjog) vagy királyi adományozással kapott öröklési jog alapján jött létre.”

Csáky Imre. Magyarország vármegyéi a XVIII–XIX. században.

A heraldika (címertan) a címerek rendszere, illetve a velük foglalkozó tudomány összefoglalása. Azonban ez a rövid meghatározás nem képes teljességében visszaadni a tudomány lényegét, amely a mai napig nem veszített jelentőségéből, hiszen címerekkel a legváratlanabb helyeken, pl. különböző épületeken találkozhatunk nap mint nap. Ezek közül a legértékesebbek a címergyűjtemények, az almanachok. A legrégebben összeállított almanach a Zürichi, amely 1335 és 1345 között készült.

„Züricher Wappenrolle

Az egyik legfontosabb középkori címertekercs. 1335 és 1345 közt jött létre. Egykor csaknem 4 méter hosszú és 12 cm széles volt. 13 cérnával összefűzött pergamendarabból áll és mindkét oldala címerekkel van ellátva. Négy részre oszlik, az utolsó rész elveszett. A hiányzó rész 109 címerrel csak egy 1797-es másolat révén ismert. A címertekercs eredetileg 587 címet, 28 püspöki zászlót tartalmazott és 97 címer név nélkül szerepel. A második pergamenlap előoldalán Magyarország címerét is megadja. A magyar címertan szempontjából az az érdekessége, hogy olyan formában tünteti fel a királyi címet, ahogy a magyarországi címertanban soha nem ábrázolták. 1700 körül a híres természetbúvár, Johann Jacob

Scheuchzer tulajdonában volt, akinek 1733-as halálát követően a Stadtbibliothek Zürich birtokába került. Ma a Zentralbibliothek Zürich tulajdonában áll és a Schweizerischen Landesmuseum Zürich őrzi. Egy 16. századi másolat Aulendorfban, a Königsegg grófok könyvtárában található.”

Az almanachok közül a legismertebb a Gothai Almanach, amelyben a Szent Római Birodalom nevezetesebb nemzetségeinek és családjainak címerei és leszármazási láblázatai kerültek közreadásra.

Már a nemzetségi társadalomban létrejött egy olyan jelrendszer, amely a tulajdonosát jellemezte, rámutatott tulajdonságaira, azonban ezeket a tulajdonos szabadon változtathatta. Más jelrendszereket alkalmaztak az antikvitás hadseregeiben, a különböző fegyvernemek megkülönböztetésére. Ezek továbbfejlesztett változatai jelentek meg keresztes háborúk (XI-XIII. sz.) idején.

A keresztes hadjáratok során, amelyeket a Szentföld felszabadítására szerveztek az európai hatalmak, igen sok ország lovagja fordult meg a harcokban. Igen fontos volt, hogy a (csapat)vezér jelvényei (t.i. zászlaja, pajzsa, később pedig sisakdísz) jól láthatók legyenek a harc során, segítséget (támpontot) nyújtsanak a csata utáni gyülekezésre. Ezzel párhuzamosan minden lovag igyekezett valami módon kitűnni, ezért a színek egyszerű kombinációi mellett a zászlókon és a pajzsokon egymás után tűntek fel a mitikus és a vallásból vett figurák, személyek.

Jelentős szerepet játszott a címerek fejlődésében a lovagi torna. Eleinte csak a katonai felkészülést szolgálta, később ünnepélyes alkalommá vált, s a fejedelmi, főúri udvarok pompás látványossága lett. Előtérbe került a lovagi erény, s hogy megkülönböztessék egymás, a lovagok saját jeleiket helyezik pajzsukra és fegyverzetükre. Mivel a pajzsot nem minden néző láthatta, kifejlődött a sisakdísz. Nemsokára ezek is fontos szerepet kezdtek a lovagi tornán játszani, ugyanis előtte a sisakokat közszemlére tették, s ezek alapján döntötték el a heroldok, kik is vehetnek részt a tornán. Ezeket a jeleket a lovag személyesen választhatta ki, azzal a feltétellel, hogy nem hasonlíthat a többiekéhez. Ez utóbbi nagy lépést jelentett a címertan fejlődésében.

A magyar címertan forrásai között első helyen az adománylevelek (armálisok) állnak, amelyek címeradományozást is tartalmaznak a címer ábrázolásával és leírásával együtt; illetve a címeradományt kérő beadványok, amelyek minden esetben tartalmazták az óhajtott címer rajzát is. Az 1525 előtt adományozott oklevelek igen korlátozott számban maradtak fenn: eredetiben 175, másolatban pedig 54. Ezen címerábrázolásokat az 1906-os Turul közölte.

A fontossági sorrendben a következő leggyakoribb forrás a címeres pecsét (lenyomat). Azonban ezeket igen óvatosan kell használni, hiszen a legtöbb pecséten az illető családok nem (csak) a saját címerüket használták, illetve a pecséték vésnőkei nem mindig voltak tisztában a heraldika szabályaival.

A XIV. század második feléig olyan jelképekkel, amelyeket napjainkban is címernek tekinthetünk, kizárólag a főurak rendelkeztek, közülük is azok, akik magas közjogi méltóságot (nádor, országbíró, vajda, bán) viseltek, s mint ilyenek saját pecsétjükkel megerősített oklevelet adhattak ki. Ezek a pecsétek három csoportra oszthatók:

1) a pecséteken saját nemzetségi jelképüket, vagy címerüket használták, s a betöltött hivatalt csak a pecsét felirata jelölte (pl. Lackfi István erdélyi vajda sárkányos nemzetségi pecsétje, 1348);

2) egyesítették családi címereiket az államhatalom jelképeivel;

3) családi címereik helyett az államhatalom jelképeit alkalmazták.

Csoma József, az egyik legnagyobb címerszakértő szerint a haraldika elemei azután születtek meg, hogy országba idegen lovagok költöztek be, akik magukkal hozták családi jelképeiket is. Ezek példáját követték a helyi főurak is, akik az Árpádok hadseregében már saját zászlójuk alatt vezették csapataikat. A hagyomány tovább fejlődött az Anjouk banderiális rendszerében, valamint a királyi udvarban divatba jött lovagi tornákkal. A következő lépést a torna előtti sisakellenőrzés jelentette, amelynek hatására megjelentek a sisakdíszek.

A betelepedett családok mellett feltűntek a törzsökös magyar arisztokrácia jelvényei is. A kisnemesség, amely nem rendelkezett banderiális jogokkal, s nem adhatott ki okleveleket, nem érezte hiányát a címerhasználatnak. A fennmaradt 29 nemzetségi címer felvonultatja a kor valamennyi címeralakját. A legnépszerűbb a sas, egy- vagy kétféjű változatban. Akkoriban nem ismerték a címertörést és igen ritkán használtak sisakdíszet.

Bartolo di Sassoferranto például az alábbiakat írta munkájában: „mindenki szabadon választhatja meg címerét, ezt használhatja, a tulajdonában lévő tárgyakra nyomhatja; a leginkább elismert a fejedelmek által adományozott címer, de a szabadon választott címer használatát sem tilthatja meg senki.” („Quilibet potest assumere sibi arma et insignia, illa portare et in rebus propriis impingere.”). Ebből láthatjuk, hogy ekkor két típusú címer volt használatban: önhatalmúlag felvett és fejedelmek által adományozott. A királyok által adományozott címerábrázolások Európában a XIII. század végén – a XIV. század elején tűntek fel Franciaországban IV. (Szép) Fülöp uralkodása idején. Németországban az első címert 1305-ben adták ki, Magyarországon pedig Károly Róbert uralkodása (1307-1342) idején.

A király első ilyen típusú oklevele 1326-ban kelt Imre fia Miklós, az Ernyeai Hercegh család őse számára. Az adományban sisakdíszről volt szó — *cristam, que vulgariter cymer dicitur* — amelyet az oklevél teljes egészében leír. A sisakdísz egy sólymot ábrázolt, arany ágacskával a csőrében.

Az említett oklevél a címertan szempontjából azért fontos, mert a király megtiltotta a hasonló sisakdíszek használatát, legyenek azok bármilyen színű mázzal alkalmazva, illetve

érvénytelenített elődeinek valamennyi olyan adományát, amely ezt az ábrázolást érintette. Ezenkívül az okmány szövegéből világosan kitűnik, hogy a magyar címer szó a francia cimiere szóból ered, s mindkettő eredetileg sisakdísz jelentett.

A következő oklevél szintén sisakdísz-adományozást tartalmazott, amelyet a királyi kancellária 1332. február 14-én adott ki Kolos vitéz fia Kolosnak, a Némai Kolos család őseinek. Sajnos az embléma leírása nem maradt fenn: „in formam angustorii vulgariter cymer dictam”, azaz a sisakdísz egy hosszú, keskeny sisakhoz volt erősítve.

A két oklevél csak külsejében különbözött egymástól. Az 1326-os oklevél privilégium formájában készült, azaz az adomány örökös volt, míg az 1332-es csak királyi dekrétum formájában. A privilegiális formánál az oklevél megerősítése az oklevélnek a kancelláriára való benyújtása után történik, ugyanúgy mint a birtokadományozáskor, azaz mindazok, akiknek az adomány az érdekeit sértette, tiltakozhattak ellene a kancellárián. Csak a tiltakozás hiányában, vagy annak elutasítását követően kerülhetett sor az oklevél megerősítésére (a királyi kettős nagypecséttel). Az 1332-es oklevél értékét az adja, hogy a szöveg kimondja: címert csak a király adományozhat, s ezzel egy új jogi formula alakult ki a címeradományozásban.

A harmadik oklevelet 1327. november 24-én adták ki Doncs mesternek (magistri Donch), Zólyom vármegye ispánjának az államnak tett kiemelkedő szolgálatai elismeréseként. A király kivételes kegyként engedélyezte az ispánnak az aranymáz használatát a címerén és a sisakdíszén. Az oklevelet privilégium formájában adták ki Doncs mester nevére, azaz az adomány névre szólt, s nem volt átörökíthető. Egyetlen kikötés volt csupán: a lovag ezzel a jogával csak a király jelenlétében élhetett. Az aranymázzal Doncs címere hasonló lett a királyi címerhez, mert az 1402-es címeres pecsétjük szerint a család jelképe is a három lilium volt. A hadjáratok során a királyt és Doncsot csak a sisakdíszük különböztette meg, mert a király sisakdíszé egy patkót harapó struccfejet ábrázolt (így ábrázolják a királyt a rozgonyi csatát ábrázoló miniatúrákon).

Az első olyan oklevelet, amely teljes egészében ábrázolta az adományozott címert, Zsigmond király kancelláriája adta ki 1398. október 16-án a Csentevölgyi család részére. Az oklevél a német kancelláriai stílusban írja le a címert, azonban olyan bonyolultan, hogy nem kapunk tiszta képet róla.

A XIV. század végén a külföldi kancelláriák színes armálisokat kezdtek el kibocsátani. Az első ilyen Magyarországon 1405-ben jelent meg, s a Tétényi és Haraszthy család kapta. Az ilyen típusú oklevelek tömeges kibocsátása 1414-től kezdődött meg, amikor Zsigmond, mint római király magyar kísértével jelent meg a konstanzi zsinaton. A zsinat ülései között lovagi tornák folytak, s a magyar nemesség sem akart lemaradni a többiektől. A király és kísérete utazásai során a külföldi uralkodók is adományoztak címereket a magyar főuraknak: 1415-ben I. Ferdinán aragóniai király a Hettyey és Bátéy családnak, VI. Fülöp francia király 1416-ben pedig a Garai családnak adományozott címert. 1502-ben XII. Lajos francia király a Csanád-nemzetségből származó Telegdy Imre követnek engedélyezi, hogy címerpajzsát a francia Szent Mihály-rend láncával ékesítse.

A XV. század végéig az okleveleket és a címereket gótikus stílusban adták ki. Magyarországon a gótika első korszaka a XV. századig tart, a második Mátyás király halálától Buda török általi elfoglalásáig, a harmadik pedig 1541-től virágzik a magyarországi és erdélyi oklevelekben.

A gótikus címeradományozás legtermékenyebb korszaka Zsigmond király (1387–1437) uralkodása. Zsigmond, korának egyik legnagyobb egyénisége, Európa egyik legnagyobb uralkodója volt: a Német-Római Birodalom császára, Magyarország, Horvátország, Dalmácia és Csehország királya, Szilézia, Luxemburg, Limburg, Brabant hercege, Brandenburg választófejedeleme és Morvaország örgrófja volt (a hét birodalmi választófejedelemség közül kettőt birtokolt).

Oklevelei közül 86 maradt fenn, ezek közül a legismeretebbek:

1504. – A Tétényi és Haraszthy család címere: arany mezőben jobbra forduló gólya;

1409. – A Garázda és Szilágyi család címere: ezüst mezőben zöld, lángokból kiemelkedő, balra forduló kecskebak, arannyal fegyverezve;

Az oklevelek általában latin nyelvűek, kivéve V. László 1456-os Kanstofer Hans számára anyományozott armálisát, amely német nyelven készült.

Az oklevelek kiadásának helyszíneiből könnyen következtethetünk arra, hogy Zsigmond király egyike volt a kor legnagyobb utazóinak. Az oklevelek zömében az alábbi városok fordulnak elő: Pozsony, Spyer, Aachen, Konstanz (1415 januárja-májusa és 1417 áprilisa-1418 áprilisa között), Párizs és Bazel (1434 március-áprilisa), Strassburg, Ulm, Ausburg, Passau, Regensburg, Musa, Znaim, Nürnberg, Bécs, Fieldkirchen, Milánó, Piacensa, Parma, Siena, Prága és Eger (Csehország).

„A törvényes jogú nemesség ép úgy a királyi trón fényéből ered, mint a napból a sugarak; és minden nemesi jelvény forrása a királyi felség, úgy hogy mástól ilyesmi nem eredhet, csakis a királyi tróntól. Ezért méltányolva a kitüntetetteknek érdemeit (következik gyakran igen bő

részletezés), ámbar nagyobb jutalomra volnának érdemesek, mégis szolgálataik némi viszonzásául, nekik és törvényes utódaiknak ezt a címert (a melyet a szöveg ritkán ír le, csak hivatkozik a festett képre) adjuk, hogy ezzel háborús és békés időkben, csatákban, tornákban, vitézi játékokban (pecsétes gyűrűkön, sátrakon, kárpitokon stb.) élhessenek és azt használhassák; és örvendjenek ők is, maradékaik is a királyi kegy illetén nyilvánulásán, és annál buzgóbb lélekkel és erősebb vágygyal törekedjenek a király szolgálatában, mennél jobban látják magukat királyi kegyelemmel elárasztva.”

I. (Habsburg) Albert és I. (Jagelló) Ulászló kormányzása idejéből csak 3 oklevél maradt fenn. Ezek egyike címertani különlegesség, mert fekete mezőben fehér, koronás hattyút ábrázol.

V. (Habsburg) László kiskorúsága idejére a magyar rendek Hunyadi Jánost, Erdély vajdáját nevezték ki kormányzóvá. Az ő címeradományai közül négyet ismerünk: a Pogány család (1447) – Temesvár; a Beregszói család (1448) – Torda; a Fehéregyházi és a Békási, Tordai család (1448) – Buda. A negyedik adomány csak megújította Zsigmond király 1417-es konstanzi adománylevelét. A Pogány család oklevele nemesítést is tartalmaz. Valamennyi oklevelet Zsigmond király kancelláriájának stílusában készült, csupán a takarókon a későbbi fémmázak helyett barna színt alkalmaztak.

V. (Habsburg) László korából 27 oklevél maradt fenn, kettő közülük különösen értékes. Az első Hunyadi János, Beszterce grófjának címerbővítése, amelybe az arany pecsétgyűrűt tartó holló mellé bekerült a mancsai között koronát tartó oroszlán; s így a címer négyelt mezejű lett. Az oklevél pontosan leírta, milyen bővítések kerültek még a címerbe.

A második – az 1454-ben a Hofmaister családnak adományozott címer. Az oklevél birodalmi stílusban került kiállításra, azaz a címer az oklevél felső részének közepén foglal helyet. Érdekes a heraldika szabályainak „betartása” is: ezüst mezőben arany oroszlánt ábrázol. Az ezzel összekapcsolt zászlóadományozás pedig egyedülálló a magyar heraldika történelmében.

A másik különlegesség, a fent említett Hans Kanstofer címere, amelyet a szokásoktól eltérően a nagy királyi kettőspeccéttel megerősítve adtak ki.

V. László halála után fokozatosan eltűnt a késői gótika és felváltotta a reneszánsz. Az irányzat születése I. (Hunyadi) Mátyás uralkodásához köthető, virágkora pedig a Jagellók korára esik. Mátyás király első oklevelei még a késő gótika jegyében születtek, mint Both András címere (1460), amelynek címeralakja a „fekete sereg” fegyverzetét mutatja be. Az 1459-es Bakócz-címeren tűnik fel először a pajzstartó, esetünkben egy angyal. Azonban ezek a címerek hiányosak, mivel sem sisak, sem pedig sisakdísz nem található rajtuk.

A XV. század 80-as éveitől, reneszánsz virágkorától kezdődik meg a heraldika hagyatlása. Itáliában, ahol a címertan nem rendelkezett erős gyökerekkel, a címereket mint az ornamentika díszítőelemeit használták, s amennyiben a sisak és a sisakdísz nem fért el a kompozícióban, egyszerűen lehagyták. Ezt a gyakorlatot vette át a magyar királyi udvar is, s így sok esetben bár a címer művészeti szempontból remekmű lett, nem felelt meg a heraldika szabályainak.

A Jagelló-dinasztia uralkodása idején egyre gyakrabban kezdték el használni a sárkány-motívumot: vagy ezzel vették körül a címerpajzsot, mint a Salzer (1507) és az Enyingi Török címeren (1508), vagy mint pajzstartót alkalmazták, mint a Drágffy és a Kanizsai címereken. A sárkány mellett megjelent a sellő/hableány és az angyal is.

A sisak ekkorra már elvesztette eredeti formáját és sisakdísz is vagy hiányzott, vagy méreteiben nem volt alkalmazható a pajzshoz. A címertakaró is elvesztette korábbi szerepét és leginkább egy szép, színes szőnyegre emlékeztetett, amely teljes egészében kitöltötte a címerpajzs körüli üres teret.

A Jagellók utolsó adománya II. Lajos nevéhez köthető, aki Vásárhelyi Miklósnak adományozta azt. A címer Heraklész küzdelmét ábrázolja a hidrával. A címertan szempontjából a legnagyobb szépségtörés, míg a művészettörténészek szerint a korszak egyik legszebb miniatúrája.

A mohácsi csata (1526) után a magyar címertanban jelentős változások mennek végbe. A Habsburg-dinasztia trónra kerülésével új társadalmi réteg, az armális nemesek, alakult ki. E jorig a címert kizárólag nemes embernek adományozták, ezután éppen fordítva, a címerrel együtt kapták meg az emberek a nemesi címet is.

I. (Szapolyai) János rövid uralkodása alatt 5 armálist adott ki, ezekből címert csak a Zárái (1532) és a Dévai (1538) családok okleveleiből ismerünk. Mindkettő reneszánsz stílusban készült, ami arra enged következtetni, hogy az uralkodó megörökölte II. Lajos udvari festőit és miniátorait. Özvegye, Izabella királyné nevéhez 3, fiúk, János Zsigmond (II. János néven választott magyar király) uralkodásához pedig 5 oklevél kötődik. A címerek reneszánsz stílusban készültek, azonban az ábrázolásokon már tapasztalhatók a romlás jelei.

Az ország három részre való szakadása után a keleti régióban kialakult Erdélyi Fejedelemség is alkalmazta a címer- és nemesség adományozásának jogát. Azonban az erdélyi kancellária által kibocsátott címerek, főleg a XVII. Század elején már a hanyatlás korszakát mutatják. János Zsigmond utódainál, különösen Báthori Zsigmond és András bíboros-fejedelem uralkodása alatt adományozott címerek, mint a Fenessy család (1569) címere is a késői reneszánsz stílusában készültek, ugyanakkor a heraldika szempontjából igen gyenge minőségű munkák. Nem felelnek meg a heraldika szabályainak, mi többm művészeti szempontból is silányak. A legtöbbről hiányzik a sisakdísz, helyette egy koronát ábrázoltak, nincsenek leírva a takarók színei, vagy leírhatatlan színeket alkalmaztak. Az okleveleket pergamenre írták, a címer az adománylevél fejlécének közepén foglalt helyet. Ebből a korszakból csak egy oklevél maradt fenn, amelyet I. Rákóczi György adott ki könyv alakjában.

Az adománylevelek között feltűnnek Bethlen Gábor, Brandenburgi katalin, Bethlen István, Kemény János és II. Rákóczi Ferenc fejedelmek oklevelei. A Nagyságos Fejedelem adományai közül csak kettő olyan maradt fenn, amely címerábrázolást tartalmaz: Tarpa mezővárosának címere és Esze Tamás armálisa. Egyik címrábrázolás sem felel meg a heraldika szabályainak. Kidolgozásukat tekintve nagyon hasonlítanak a II. (Jagelló) Lajos király által adományozott Kormosy-címerhez. Tarpa címere a Rákóczi-ház sasát ábrázolja, míg Esze Tamás címere a fejedelem arcvonásait örökítette meg.

A Habsburgok trónra kerülését követően fokozatosan a német heraldika nyert teret. I. Ferdinánd Veszősi Gergelynek kiállított oklevele (1528) az olasz és a német reneszánsz hagyományait ötvözi. A pajzs, a sisak és a sisakdísz megfelel a német heraldika szigorú szabályainak, míg a sisaktakaró olasz stílusban készült. Az olasz hatás azonnal eltűnt az oklevelekből, hogy Ferdinándot elismerték Magyarország törvényes királyává.

II. Miksa és Rudolf (császárok és) királyok címerei gyakran felülmúlták a reneszánsz korabelieket. Ezek többségét raszinyai Bocskai György, Rudolf császár udvari festője és miniátora készítette Prágában. Ezek a címerek nemcsak a címerek magas művészi kidolgozásával tűnnek ki, hanem a gyönyörűen kidolgozott iniciálékkal és az első sor kiemelkedő ornamentikájával. Annak elelnére, hogy az alkalmazott színek és mázak nem

felelnek meg teljesen a „régii” heraldika szabályainak, a címeralakok stilizálását és a címer belső megosztását tekintve a szabályokat mindig szem előtt tartották.

A XVII. századtól kezdődően a hanyatlás miatt a heraldika egyre inkább dekoratív jelleget öltött. A címer a privilegizált nemesség jelképévé vált, s a dekoratív jelleg kialakulásával új, a heraldika által korábban nem ismert kiegészítők jelentek: pajzstartók, kitüntetések és rendjelek, jelmondat, rangjelző koronák stb. A rangjelző koronák különösen a XVII. században jöttek divatba, s az arisztokráciának a köznemességtől való megkülönböztetésére használták. Alkalmazásukkal a koronák a pajzsra kerültek, a sisakot a sisakdísszel és a takaróval együtt a korona egyik ágára helyezték, annak ellenére, hogy a koronának külön kellett volna állnia. A rangok közötti különbségeket a koronák ágainak száma jelentette. Az udvari etikett szerint a bárók előbb 5, majd 7, a grófok 7, majd 9, a hercegek 9, majd 11 ágú koronát használtak. A XVII. századig az ágakat levelekkel ábrázolták, a XVIII. századtól pedig gyöngyökkel. A birodalmi fejedelmek zárt koronát viseltek a címereiken. A XVIII. századtól az a nyugati elv terjedt el, hogy a nemesi rangjelző koronára egy sisakot, a báróira kettőt, a grófira hármat erősítettek.

A címerek kivitelezéséről, különös tekintettel a XVIII-XIX. századiakra igen keveset mondhatunk; többnyire az adományt kérő anyagi helyzetétől függ, mekkora összeggel „szerezte meg” a kivitelezők jóindulatát.

Mária Terézia okleveleit régi formában, pergamenre írták, ugyanakkor a kivitelezésük igen szerény, szinte már puritán. Kivételt képeznek a könyv alakúak, amelyek igen dekoratívak, barokk stílusban készültek.

Ezek a címerképek keretén Magyarország és társországainak címerei láthatók, a főhelyen pedig a birodalmi jelkép a kétfejű sas.

Mária Terézia uralkodás idején olyan armálisokat is kiadtak, amelyek a királynőt és családtagjait is ábrázolják (Vidák-címer, 1762). A legtöbb címer harci jelenetet ábrázolt, ezekkel párhuzamosan megjelentek az ún. „beszélő” címerek, amelyek a tulajdonos foglalkozására utalnak: hintó 4 kereskedővel, hajó – kereskedő; corpus juris, toll, bagoly – jogász; fegyverek, kard, puska – katona; stb.

A magyar heraldika még hanyatlásának korszakában is megőrizte azon vonását, hogy előszeretettel alkalmazta a természetes ábrázolásokat. A legtöbb címer valamilyen természetes jelentet ábrázolt; teljes egészében heraldikai alakok kevés alkalommal tűnnek fel, talán csak a természetessel kombinálva.

A természetes (naturalista) ábrázolás következménye, hogy a címerek mezeje az esetek meghatározó hányadában kék színű. A leggyakrabban alkalmazott címeralak a kar (kéz), amelyet előszeretettel alkalmaznak sisakdíszként is.

Bár a Habsburgok uralkodása idején a címer stílusában és struktúrájában a német heraldika szabályait követte, az oklevelek (armálisok) külalakja a magyar kancellária gyakorlatát követte. A címer az okirat fejlécének elején foglalt helyet, még akkor is, amikor áttértek a könyvalakú diplomák kibocsátására.

III. Károly uralkodásáig az okleveleket pergamenre írták, csak uralkodása idején kezdték alkalmazni a könyv formájú armálisokat, amelyben több pergamenlap volt, ezeket selyem vagy arany zsinórzattal fogták össze és pecséttel zárták le. Még ezekben a könyvekben is alkalmazkodtak a régi szokásokhoz, azaz a címer az első oldalon foglalt helyet, míg a birodalmi változatokban a 4. vagy az 5. oldalon.

Címeradományozásra, valamint nemesség adományozására a magyar törvények alapján kizárólag a király joga volt. Ennek a jognak egyetlen feltétele, hogy az adott uralkodót a Szent Koronával koronázzák meg (Werbőczy István. Tripartitum. Pars I., 6. paragrafus). Amennyiben a király a koronázása előtt meghalt, az adomány csak akkor érvényes, ha a jogutód, azaz a következő király megerősítette azokat.

Az erdélyi fejedelmek címer- és nemességadományozó jogait Magyarországon III. Károly 1735. február 11-én és Mária Terézia 1750. december 22-én és 1781. március 24-én kelt dekrétuma ismerte el. Azonban a fejedelmeknek a magyarországi hadjárataik közben kiadott adománya (kivéve Bocskai Istvánét) érvénytelen lett, amennyiben azokat az országgyűlés nem erősítette meg.

1848-ig az armálisokat a király, a kancellár és a kancelláriai titkár írták alá. Az okiratokat az 1741. évi XXXIII. Törvény értelmében az ún. „Királyi Könyvek”-be vezették be. Azonban a XVIII. századból előfordulnak olyan armálisok, amelyek nem kerültek be a Királyi Könyvekbe.

A magyar gyakorlatban létezett külföldi uralkodói címeradomány is (lásd fentebb), azonban ezek csak akkor emelkedtek jogerőre a magyar királyság területén, ha az uralkodó megerősítette azokat. Ilyenek a Garai család címere VI. Fülöp francia királytól, a Hettyey-címer I. Ferdinán aragóniai királytól vagy a Telegdy-címer XII. Lajos királytól.

A nemesítést és a címeradományozást a királyi kancellárián lehetett kérelmezni. Ezekből a beadványokból igen nagy mennyiség maradt fenn. A beadványban a kérelmet írták le rövid, vagy hosszabb formában, majd érdemeiket, illetve pártfogóikat említették meg. A beadvány alsó részében állt azon címernek a rajza, amelyet a kérelmező jóváhagyni és adományozni kért. Pozitív döntés esetén a kancellária meghozta a végső döntést, amelynek dátuma egyben az armális kiadásának dátuma is volt egyben.

A magyar törvénytárban egyetlen olyan törvény sincs, amely a heraldikát érintette volna. Azonban olyan törvények is léteztek, amelyek a nagymennyiségű armáliskiadás miatt fellépő

problémákat voltak hivatottak megoldani, illetve a törvénytelen kiadást megakadályozni. Így például az 1563. évi XXXV., az 1567. évi XL., az 1609. évi VIII. törvény kimondja, hogy csak azok az oklevelek érvényesek, amelyeket a királyi kancellária adott ki. Az 1609. évi XXXIII. és az 1622. évi VI. törvény pedig a nagymennyiségű armáliskiadást kívánta korlátozni.

A magyar címer története

A címer egyedi, nemzeti, a történelmi hagyományokban gyökerező, összetett jelkép, ami a nyugati keresztény civilizáció, a lovagi kultúra szülötte. Vizsgálatával a heraldika foglalkozik. A címerek nemcsak elvont jelképek, hanem az élet minden területén felbukkanak: ábrázolják őket kódexek lapján, kőfaragványokon, kályhacsempén, pecséten, ékszeren, zászlón, plakáton, kitüntetésen, étkészleten, huszárcsákón vagy leggyakrabban pénzen. A lovagi tornák résztvevőit sisakdíszük, címeres pajzsuk segítségével különböztetik meg, a csaták után a halottakat címerük alapján azonosítják.

A pajzsra és zászlóra festett jelek, ábrák a XII. sz. elején állandósulnak. Még a címerek előképei sem jelennek meg a XI. sz. utolsó harmada előtt. Magyarországon királyi (állami) címerről csak 1202 után beszélhetünk. Így az Árpádok eredetmondájában szereplő turulmadár még nem jelenhetett meg címerállatként, ellentétben a Képes Krónikában ábrázolttal.

A kettőskereszt, mint a királyi hatalom szimbóluma, III. Béla korában (1190 körül) jelenik meg, bizánci hatásra (III. Béla a császári udvarban nevelkedett). Nála jelenik meg először címerpajzson, pénzre verve.

A vágásos címer (Árpád-ház családi jelvénye) először Imre 1202-es aranybulláján jelenik meg, majd II. Andrásnál az 1222-es aranybullán. A korai előfordulásokban kilencszer, később hétszer vágott mezőben, hol a páros, hol a páratlan sávokban oroszlánokat ábrázolnak. Az oroszlánábrázolás és a vörös-ezüst vágás spanyol hatást mutat. A vágásos címer a XIII. században csak rövid ideig használatos, IV. Béla (1235-1270) pénzein újra a kettőskeresztes címerpajzs tűnik fel.

A kettőskereszt eleinte talapzat nélkül áll, majd a XIII. sz. végétől egyre gyakrabban hármashalommá helyezik. Ez alakul át a kései gótika korában zöld hármashalommá. II. András pénzein tűnik fel először a kettőskereszt tövéhez illesztett nyílt, leveles aranykorona.

A király és az ország címere a XIV. században kezd önálló, egymástól független tartalmat kapni. Az Árpád-ház kihalása utáni dinasztiaaváltás kihatott a címerre is. Az Anjou királyok egyesítik az Árpádok vágásos pajzsát saját liliomos címerükkel, pecsétjük hátoldalára pedig az országot szimbolizáló kettőskeresztet vésik. Az 1380-as években a vágásos-liliomos címer állami jelképpé válik: rákerül az országalmára.

A pajzs fölötti korona I. Ulászló (1440-1444) korában jelenik meg. A korona eleinte nyitott, Hunyadi Mátyás 1464-es pecsétjén viszont már zárt.

A köztudatban szimbolikus jelentés is kapcsolódik a címeren megjelenő formákhoz. E szerint a vágásos címer négy ezüst sávja az ország négy legfontosabb folyója: a Duna, a Tisza, a Dráva és a Száva. Az elképzelés a XV. század végi oklevelekben is feltűnik, és Werbőczy István Hármaskönyve terjeszti el. Macedo (portugál származású jezsuita) szerint a hármashalom három hegyet jelképez: a Tátrát, a Mátrát és a Fátrát. A mai álláspont szerint ezek csak legendák, a valóságot nem fedik.

A kiscímer kialakulása a XV. századig nagyjából megtörtént. Fontos jelenség a közép- és a nagycímer kialakulása: az uralkodó az ország címerébe személyes szimbólumait, és az időlegesen vagy teljesen elfoglalt tartományok jelképeit is felveszi. Az Árpád-kor végére teljessé válik a magyar királyi cím: "Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Galicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarique", vagyis "Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma (Bosznia), Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya". A történelmi bukások, területi veszteségek, a török hódítások ellenére a magyar középcímer változatlanul feltünteti a volt hűbéres területeket, így ezek egy része természetesen csak igénycím. A kapcsolt részek címereit többféleképpen illeszthetik a magyar címer alapelemeihez: vagy címerkoszorúban, vagy két vagy több, egymásra helyezett és sokféleképpen osztott címerpajzson egyesítik őket.

A hűbéres tartományok és a magyar vágásos címer mellett személyes szimbólumként Zsigmondnál (1387-1437) a brandenburgi sas és a cseh oroszlán, V. Lászlónál (1453-1457) a cseh oroszlán, a morva sas és az osztrák pólya, míg Mátyás leggyakrabban használt címerén a Hunyadiak oroszlánja előtt a szív-pajzson csőrében gyűrűt tartó holló jelenik meg.

A Habsburg uralom idején, I. Ferdinánd (1526-1564) óta a királyi pecsétéken kapcsolódik össze a magyar kettőskeresztes-vágásos forma a német-római sas alakjával, és az egymásra helyezett pajzsok száma is nő. A pecséték címerképei Mária Terézia korában még bonyolultabbá válnak. A sok elem újrendezésére II. Lipót (1790-1792) uralkodása alatt kerül sor. Így születik meg a magyar nagycímer: kétszer vágott és hasított középpajzsban (az első sorban) Horvátország, Dalmácia, Szlavónia; (a második sorban) Bosznia, Szerbia; (a harmadik sorban) Kunország, Galícia, Lodoméria, Bulgária; szív-pajzsában Magyarország koronás kiscímere; alappajzsában pedig Erdély címere és az osztrák-német mellékcímerek.

II. József (1780-1790) uralkodása idején jelennek meg olyan pénzermékek, amelyeken nincs Magyarországra utaló elem. I. Ferenc (1792-1835) alatt pedig néhány esetben a nemzeti címer kiszorul a főhelyről, és Ausztria szimbólumai között szerepel: "Ausztria egyszerű tartománya

lettünk a címerben is". Ezért követelik a újra és újra a reformországgyűlések a nemzeti címer használatát, és ekkor válik az osztrák sas a gyűlölt önkény jelképévé.

1848 tavaszán a magyar forradalom az áprilisi törvényekben megfogalmazza, hogy a nemzeti jelvények legyenek az állami szimbólumok. Az újonnan születő intézmények a koronás kiscímerrel használják. Az Erdéllyel való unió hatására a közép- és nagycímer elemei közé visszakerül Erdély szimbóluma. A márciusi eseményeket követően megalkotják az új nagycímer is: a koronás kiscímer gyűrű alakban veszik körül a különböző területek jelképei. A középcímeren csak a ténylegesen az országhoz tartozó területek jelképei szerepelnek. Válaszul a december 2-i olmützi nyilatkozatra, december 9-én eltüntetik a koronát a címerből. A detronizáció (1849. április 14.) után a korona nélküli, úgynevezett Kossuth-címer lesz a hivatalos.

A világosi fegyverletételt követően újra a sasos címer használatát állítják vissza. A kiegyezés (1867) visszahelyezi jogaiba az 1848-as kiscímerrel, az 1868-as horvát kiegyezés után pedig létrejön Magyarország, Horvát-, Szlavón- és Dalmátország egyesített címere. Ez az 1848-as középcímernek felel meg. 1874-ben az új címer kibővül Fiume jelképével, ünnepélyes változatán két angyal szerepel pajzstartóként.

Az 1918. novemberében kikiáltott köztársaság újra a Kossuth-címerrel választja hivatalos jelképpül.

1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság a Kossuth-címer használatát is eltörli, a hivatalos szervek gyakran az ötágú csillagot ábrázolják pecsétjeiken.

A két világháború között a Horthy-korszak címere ismét a koronás kiscímer. A trianoni békekötés után az irredenta mozgalmak az 1915-ös középcímerrel népszerűsítik, majd 1938-tól a hadilobogókon is ez szerepel. A nyilas hatalomátvétel után a "H" betűt és a nyilaskeresztet illesztik a címerhez.

A II. világháború után rövid ideig a koronás kiscímer, majd 1946. február 1-től a Kossuth-címer a hivatalos.

Az 1949 augusztusi alkotmány, szakítva több évszázados történelmi, nemzeti hagyományainkkal, magyar előzmények nélkül álló címerrel emel nemzeti szimbólumaink közé. A Rákosi korszak címérének központi motívumai a kalapács és a búzakalász. Fölöttük ábrázolják a kék mezőre sugarakat bocsátó vörös csillagot. A jelvény heraldikai szempontból nem tekinthető címernek, mivel figyelmen kívül hagyja azt az általános törvényszerűséget, hogy a címer elengedhetetlen eleme a címerpajzs.

Az 1956-os forradalom hatására újra a Kossuth-címerrel használják egészen az 1957-es új törvényi szabályozásig. Az ekkor elfogadott alkotmányban megkísérlik az 1949-es címer súlyosabb hibáit elkerülni. Az aranykeretes, vörössel, fehérrel és zölddel vágott pajzs már

hangsúlyozza nemzeti színeinket, a vörös csillag csak sisakdíszként szerepel, és a búzakalászt összefogó nemzetiszínű és vörös szalag fejezi ki a címer politikai tartalmát. Legfőbb hibája, hogy nincs több száz éves magyar címerhagyományokra épülő, önálló heraldikai tartalma. Csupán nemzeti színeinket ismétli meg, amelyek az egyszínű ábrázolásokon - így például a pénzérmeiken - nem ismerhetők fel.

Az alkotmány újraszabályozása kapcsán szükségszerűen merült fel az igény, hogy a magyar állam hivatalos szimbólumáról is rendelkezés szülessék, figyelembe véve a magyar címer évszázados történetét, így manapság újra a koronás kiscímer a hivatalos állami jelkép.

TÉMÁK EGYÉNI ÉS ÖNÁLLÓ FELDOLGOZÁSRA

1. A történelmi segédtudományok általános jellemzése.
2. A történelmi segédtudományok gyakorlati felhasználásának lehetőségei.
3. A paleográfia, mint történelmi segédtudomány.
4. A paleográfia kialakulása és fejlődése.
5. Az írás fejlődése, annak eszközei. A könyvmásolás.
6. A kriptográfia, mint történelmi segédtudomány.
7. A pénz kialakulásának alapvető korszakai és formái.
8. Az ókori és a középkori pénzek jellemzői.
9. Pénzérmék a mai Ukrajnai területén a IX-XVII. században.
10. A „trizub” mint heraldikai jelkép eredete és jelentése.
11. A heroldok szerepe a középkori társadalmakban.
12. A vexillológia gyakorlati felhasználása.
13. A Kijevi Rusz és a litván-lengyel állam korában használt zászlók.
14. Az ukrán állami lobogó kialakulásának korszakai.
15. Az európai mértékegységek egységesítése.
16. A történelmi kronológia fejlődésének korszakai.
17. Naptárak a világ különböző területein. Időszámítások.
18. Nap, hét, hónap, év. Állandó és váltakozó ünnepnapok a naptárakban.
19. A Julianus- és a Gergely-naptár bevezetésének szükségszerűsége.
20. A húsvét időpontjának kiszámítási módozatai.
21. A kartográfia, mint történelmi segédtudomány.
22. Ókori és középkori térképábrázolások.
23. A világ megnyitása a nagy földrajzi felfedezések következtében.

Tesztfeladatok

„Történelmi segédtudományok” című tantárgyból

I.

1. Melyik NEM tartozik a magyar koronázási jelvények közé?

Királyi jogar

Országalma

Uralkodói pallos

Koronázási palást

2. Mi Bolívia pénzneme?

bolivano

bolivar

dollár

real

3. Mi a különbség a pénzhamisítás és a pénzutánzás között?

4. Melyek a címer fő részei?

II.

1. Milyen állat látható az Egyesült Államok szövetségi címerén?

Musztáng

Sas

Oroszlán

Hód

2. Melyik szent keresztje nem szerepel a brit lobogón?

Szent András

Szent Dávid

Szent György

Szent Patrick

3. Mi a különbség a zászló és a lobogó vexillológiai elnevezése között?

4. Címerképek és alkalmazásuk.

III.

1. Melyik szín NEM szerepel Olaszország zászlajában?

Fehér

Zöld

Kék

Piros

2. Melyik egy magas angol állami kitüntetés az alábbiak közül?

Térdszalagrend

Pecsétgyűrűsök Rendje

Arany Bokalánc-rend

Sarkantyúsok Rendje

3. Koronázási jelvényeink közül melyik igazolhatóan Szent István-kori?

4. Az Aranybulla, mint a pecséttan jellemzője.

IV.

1. Melyik ország zászlójában látható egy fa?

Kanada

Líbia

Libanon

Málta

2. Mit nem tettek a heroldok?

lovagi tornák kihirdetése

részvétel a harcban

címerek megtervezése, nyilvántartása

udvari szertartások ellenőrzése

3. Mióta van Magyarországon önálló papírpénz-kibocsátás?

4. Mi a trikolór?

V.

1. Hány csillag van az Európai Unió zászlaján?

9

11

13

12

2. Melyik volt a magasabb katonai rang Japánban?

Taisho

Shogun

Daimyo

Shoso

3. A pecsétek rögzítésének módja.

4. A címerpajzs és a címertörés

VI.

1. Mi a Corvin-lánc?

Mátyás király nyaklánc

Díszkard tartólánc

Egy kitüntetés

Lószerszám

2. Melyik ország zászlaja a vörös alapon fehér kereszt?

Vietnám

Egyiptom

Svájc

Japán

3. Mit nevezünk mesteralakoknak?

4. Mit jelent a típarium?

VII.

1. Ezek közül melyik nem egy lovagrend neve?

Templomos

Johannita

Kelyhes

Teuton

2. Melyik ország uralkodói címe a maharadzsa a felsoroltak közül?

India

Oroszország

Nepál

Pakisztán

3. A sisak és a sisakdísz.

4. Hány részből áll a magyar korona, s hogy hívják ezeket?

VIII.

1. Mi volt a vaskereszt?

Fegyver

Katonai érdemrend

Hadművelet az I. világháborúban

Hadművelet a II. világháborúban

2. Milyen virág volt a Bourbon dinasztia "címere"?

tulipán

rózsa

szekfű

liliom

3. Mi a bulla fogalma? Kik használták aranybullát és ólombullát?

4. Melyek a címer legfontosabb elemei?

IX.

1. Mit őriznek Kentucky állam Fort Knox erődítményében?

az USA uránkészletét

az USA aranykészletét

a CIA titkos iratait

a legszigorúbb hadititkokat

2. Milyen állat szerepel Dánia címerében?

sas

farkas

vaddisznó

oroszlán

3. A hét napjai közül melyeknek a neve magyar eredetű, s mi a jelentésük?

4. A magyar történelmi zászlók.

X.

1. Mit jelképez a zárt korona?

Csak Isten áll az ország ill. az uralkodó felett

Az adott ország gyarmatbirodalom

Nem keresztény uralkodó

A birodalmát hegység védi

2. Milyen szín társítható a püspök szóval?

kék

sárga

lila

zöld

3. Milyen tartomány- ill. országnevek szerepeltek a magyar királyok címében?

4. A címerek kiegészítő elemei: sisaktakaró, jelmondat, rendjelek.

XI.

1. Melyik szigetről neveztek el egy lovagrendet?

Korfu

Ibiza

Málta

Mallorca

2. Velence mellett melyik állam élén állt még dózse?

Burgundia

Genova

Andorra

San Marino

3. Zászlók alkalmazása az ókori Keleten.

4. Melyik hónapban kezdődött az újév az ókorban?

XII.

1. Hogy nevezték az Orosz Birodalom uralkodóját?

király

fejedelem

cár

szultán

2. Melyik mitológiai állat van Debrecen város címerében?

Szfínx

Minotaurusz

Főnix

Szkülla

3. Pontosan lehet-e keltezni pénzekkel régészeti objektumot, tárgyat?

4. A heroldok szerepe a középkori társadalmakban.

XIII.

1. Kinek a legmagasabb a rangja a következők közül?

Császár

Király

Gróf

Báró

2. Mi a heraldika?

címerekkel foglalkozó segédtudomány

görög istennő neve

pénzérmeikkel foglalkozó segédtudomány

gyógynövénytan

3. A címerek főbb elemei.

4. A pecséttan mint tudományág.

XIV.

1. Mi a Habsburg címerállat?

fekete holló

oroszlán

kétfejű sas

csodaszarvas

2. Milyen kő alkotja a magyar koronázási jogar fejét?

rubin

smaragd

hegyikristály

gyémánt

3. A városok címereinek kialakulása Magyarországon és a Kijevi Rusz területén.

4. Mit az eltérés a Julián-és a Gergely-naptár között?

XV.

1. Melyik város címerében van medve?

Amszterdam

Berlin

Szeged

Prága

2. Melyik konyhai eszköz lehet egy sisakfajta is egyben?

Serpenyő

Tányér

Fazék

Tepsi

3. A heraldika fejlődése és a keresztes hadjáratok

4. Kik voltak a középkori Magyarországon az országos főméltóságok (országbárok)?

XVI.

Mivel foglalkozik a heraldika?

címerekkel
fegyverekkel
történelemmel
lovagokkal

2. Melyik nem egy francia nemesi címet takar?

marquis /márki/
vicomte
pair
abbé

3. A pecséttan alapfogalmai.

4. Európa pénzverését a középkortól milyen nagy csoportokba oszthatjuk?

XVII.

1. Mit jelent a "Dzsingisz Kán" elnevezés?

"Sorvadó végzet"
"Sors kegyeltje"
"A világ ura"
"Óceán"

2. Kik voltak a despoták?

vándorköszörűsök
postamesterek
zsarnokok
közkatonák

3. A felerisztika, mint tudományág célja és forrásai.

4. A címerek előtörténete és eredete Nyugat-Európában.

XVIII.

1. Mit kap az aki baksist kap?

Kegyelmet
Egérutat
Pénzt

Édességet

2. Kik voltak a kínai mandarinok?

katonák

hivatalnokok

tanítók

ügyvédek

3. A hagyományos heraldika kialakulása Magyarországon.

4. A kronológia, mint segédtudományág.

XIX.

1. Mivel foglalkozik a numizmatika?

A pénzzel és a pénztörténettel

A címerekkel

Az időszámítás történetével

A múmiák balzsamozásával

2. Honnan származik a "november" elnevezés?

a latin "novem", azaz kilenc szóból

a latin "nov embed", azaz tizenegy szóból

a latin "no vembre", azaz "nincs meleg" kifejezésből

a latin "nov ember", azaz "új ember" kifejezésből

3. Színek és mázak alkalmazása a heraldikában.

4. A vexillológia, mint tudományág kialakulása.

XX.

1. Mit nevezünk valutának?

Idegen országok pénze.

Növényfajta.

Építészeti stílus.

Pénzforgalom.

2. Ki/mi a sejk magyar jelentése?

Román turista

Arab bölcs

Ukrán maffiozó

Holland diller

3. Mesteralakok a heraldikában.

4. A családfa létrehozásának szabályai.

XXI.

1. Mi a privilégium?

utójog

előjog

jogtalanság

egyik sem

2. Mit jelent a "dinasztia" szó?

uralkodóház

betegség

csendes pihenő

kímélő étrend

3. A pecsétek anyaga, formája és színe.

4. A hagyományos heraldika célja és feladatai.

XXII.

1. Mi a genealógia?

oklevéltan

származástan

címertan

érmetan

2. Melyik nem rendjel?

Aranygyapjas-rend

Bogáncs-rend

Térdszalag-rend

Vállszalag-rend

3. A heraldika, mint tudományág kialakulásának szakaszai.

4. Genealógiai alapfogalmak.

XXIII.

1. Mit jelent a kronológia?

Időeltolódás

Időkiesés

Időszámítás

Időzítés

2. Melyik a címer legfontosabb eleme?

Címerpajzs

Címertakaró

Sisak

Sisakdísz

3. A történelmi segédtudományok: a kurzus tárgya és feladatai.

4. A geneológia forrásai.

XXIV.

1. Melyik nem a magyar pénztörténet korszaka?

Gulden

Garas

Tallér

Dénár

2. Melyik nem a spanyolviasz alkotórésze?

Ólom

Gyanta

Kréta

Lakk

3. Az ókori zászlók alkalmazása.

4. A címertani alapfogalmak.

XXV.

1. Melyik uralkodó nem a Német-Római Birodalom választófejedelme?

Cseh király

Brandenburgi őrgróf

Bajor herceg

Trieri érsek

2. Kinek a nevéhez fűződik az utolsó naptárreform?

III. Ince pápa

VII. Gergely pápa

XIII. Gergely pápa

VI. Pál pápa

3. Melyik magyar uralkodó adományozott először teljes címet?

4. Koronázási jelvényeink közül melyik tekinthető a legrégebbsnek?

XXVI.

1. Melyik ókori uralkodó verette az első fémpénzt?

Güvész lüd király

Dareiosz perzsa király

Asóka kusán király

Csing Shi Huangdi kínai császár

2. Melyik ország címerében nem oroszlán látható?

Norvégia

Dánia

Lengyelország

Hollandia

3. Kinek a nevéhez fűződik a két utóbbi naptárreform?

4. Hogyan készültek az első pénzek?

XXVII.

1. Ki használt ólombullát?

Római császár

Római pápa

Francia király

Cseh király

2. Mi mondta: "A pénznek nincs szaga!"

C. J. Caesar triumvir

Augustus császár

Vespasianus császár

Domitianus császár

3. A geneológia forrásai.

4. A nemzeti lobogók kialakulásának kora.

XXVIII.

1. Kinek a nevéhez kapcsolódik a római naptár reformja?

Augusztus

Caesar

Tiberius

Ptolemaios

2. Melyik nem görög pénzegység?

Talentum

Drachma

Dénár

Obolosz

3. Mit jelent a címertörés fogalma?

4. Mit jelent a bankjegy fogalma?

XXIX.

1. Melyikük nem a Magyar Királyság főméltósága?

Erdélyi vajda

Horvát bán

Nádor

Despota

2. Melyik nem a pecsét feladata?

garantálja valamely tartalom titkosságát, sértetlenségét

jelzi a tulajdonos rangját

bizonyítja a tulajdont

érvényesít, illetve hitelesít.

3. Miből származik a heraldika fogalma, s melyik segédtudományt jelenti?

4. Mit nevezünk pénzlábnak?

XXX.

1. Hány hónapból állt a római naptár?

10

11

12

9

2. Melyik magyar pénz?

Frank

Gulden

Forint

Kuna

3. Milyen címerpajzsokat ismerünk?

4. Hol, mikor és miből készültek az első fémpénzek?

Kérdések a történelmi segédtudományok című tantárgy szigorlatához

1. A történelmi segédtudományok: a kurzus tárgya és feladatai.
2. A geneológia forrásai.
3. A heraldika, mint tudományág kialakulásának szakaszai.
4. A hagyományos heraldika célja és feladatai.
5. Geneológiai alapfogalmak.
6. A hagyományos heraldika kialakulása Magyarországon.
7. A címerek előtörténete és eredete Nyugat-Európában.
8. A pecsétan alapfogalmak.
9. A heraldika fejlődése és a keresztes hadjáratok
10. A pecsétan mint tudományág.
11. A városok címereinek kialakulása Magyarországon és a Kijevi Rusz területén.
12. A vexillológia, mint tudományág kialakulása.
13. A felerisztika, mint tudományág célja és forrásai
14. Az ókori zászlók alkalmazása.
15. Zászlók alkalmazása az ókori Keleten.
16. A címertani alapfogalmak.
17. A pecsétek anyaga, formája és színe.
18. Színek és mázak alkalmazása a heraldikában.
19. A magyar történelmi zászlók.
20. Mesteralakok a heraldikában.
21. Ukrajna történelmi zászlóinak fejlődési szakaszai.
22. A pecsétek rögzítésének módja.
23. A címerek főbb elemei.
24. A címerpajzs és a címertörés
25. A geneológia kapcsolatai más történelmi segédtudományokkal.
26. A heroldok szerepe a középkori társadalmakban.
27. Középkori zászlók.
28. A sisak és a sisakdísz.
29. A zászló főbb elemei
30. Címerképek és alkalmazásuk.
31. A geneológia forrásai.
32. A címerek kiegészítő elemei: sisaktakaró, jelmondat, rendjelek.
33. Geneológiai jelek, ábrák, táblázatok.

34. A családfe létrehozásának szabályai
35. Az Aranybulla, mint a pecsétan jellemzője.
36. Az Árpád-ház és a Rurik-dinasztia rokoni kapcsolatai.
37. A nemzeti lobogók kialakulásának kora.
38. A kronológia, mint segédtudományág.
39. Miből származik a heraldika fogalma, s melyik segédtudományt jelenti?
40. Melyek a címer fő részei?
41. Mit jelent a címertörés fogalma?
42. Melyik magyar uralkodó adományozott először teljes címert?
43. Mit nevezünk mesteralakoknak?
44. Mi az archontológia tárgyköre és legfontosabb forrásai?
45. Milyen tartomány- ill. országnevek szerepeltek a magyar királyok címében?
46. Kik voltak a középkori Magyarországon az országos főméltóságok (országbárok)?
47. Hány részből áll a magyar korona, s hogy hívják ezeket?
48. Koronázási jelvényeink közül melyik igazolhatóan Szent István-kori?
49. Koronázási jelvényeink közül melyik tekinthető a legrégebbnek?
50. Mit az eltérés a Julián-és a Gregorián-naptár között?
51. A hét napjai közül melyeknek a neve magyar eredetű, s mi a jelentésük?
52. Mit jelent a bankjegy fogalma?
53. Mióta van Magyarországon önálló papírpénz-kibocsátás?
54. Mi a különbség a zászló és a lobogó vexillológiai elnevezése között?
55. Mi a trikolor?
56. Európa pénzverését a középkortól milyen nagy csoportokba oszthatjuk?
57. Mit nevezünk pénzlábnak?
58. Pontosan lehet-e keltezni pénzekkel régészeti objektumot, tárgyat?
59. Mire nyújt támpontot a pénz?
60. Mi a különbség a pénzhamisítás és a pénzutánzás között?
61. Mit jelent a tiparium?
62. Mi a bulla fogalma? Kik használták aranybullát és ólombullát?
63. Mikortól alkalmazták az osztrák 1600 négyszögölű kataszteri holdat, ki rendelte el az ország kataszteri felmérését? Melyik segédtudomány foglalkozik ezzel a kérdéssel?
64. Mióta használunk méterrendszert? Melyik segédtudomány foglalkozik ezzel a kérdéssel?

SZAKIRODALOM:

1. Áldási Antal. Címertan. Budapest, 1923. Magyar Történelmi Társulat.
2. Bertényi Iván. Kis magyar címertan. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983.
3. Bertényi Iván. Új magyar címertan. Budapest, Maecenas Kiadó, 1993.
4. Csáky Imre. A magyar királyság vármegyéinek címerei a XVIII-XIX. században. Budapest, Corvina Kiadó, 1995.
 5. Csáky Imre. A Magyar Királyság szabad királyi városainak címerei és pecsétjei a XVIII-XIX. században. Híd Marketing és Térképészeti Kft. 1998.
6. Feiszt György. Rövid magyar címertan és pecséttan. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.
 7. Hoppál Dezső. A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei. Budapest, Cartographia Kiadó, 2001.
8. Ivánfi Ede. A Magyar Birodalom, vagy Magyarország s részeinek címerei. Budapest, Maecenas Kiadó, 1989.
 9. Karácsonyi János. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (lásd Karácsonyi János. Magyar nemzetségi címerek). Budapest, Nap Kiadó, 1995
10. Nagy Iván. Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Budapest, Helikon Kiadó, 1987-1988.
11. Nyulásziné Straub Éva. Magyarország címerkönyve : A heraldika alapjai. CEBA Kiadó, 2001.
12. Nyulásziné Straub Éva. Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest, Corvina, 1987.
13. CZOBOR BÉLA: Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecséteinek jegyzéke. Pest, 1872.
14. BIÁS ISTVÁN, IFJABB PÁLMAJ JÓZSEF: A római szent birodalmi Széki Gróf Teleki-nemzetségszék helyi levéltárában őrzött, eredeti okiratokon levő címeres-pecsétek betűsoros jegyzéke. Marosvásárhely, 1909.
15. CSÁNKI DEZSŐ. A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályán őrzött pecsétek mutatója. Tizenkét fénynyomatú táblával. Kiadja az Országos Levéltár. Bp., 1889.
16. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Szerk.: RÁCZ GYÖRGY. (ARCANUM CD-ROM) Bp., 2003.
17. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bibliotheca Humanitatis Historica. Budapest, 1993.
18. KUMOROVITZ L. BERNÁT: A magyar szfragisztika múltja. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Írták tanítványai. Bp., 1938. 251–311.

19. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2002.
20. Гречило А. Герби та прапори міст і сіл України. Ч 1., Львів, 2004.
21. Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Львів, Чернігів, 1995.
22. Наріжний К. Г. Живий світ геральдики. Тварини і рослини в державній символіці. Київ, 1997.
23. Слободянюк М. В. Військова символіка України. Відродження з попелу. Київ, Львів, 2005.
24. Каменцева Е.И. Устюгов Н.В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1963.
- Ивакин Г.Ю. Памятники сфрагистики и нумизматики // Новое в археологии Киева. Киев.: Наукова думка, 1981. - С. 403 - 424.
25. ЛИХАЧЕВ Н. П.. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики.. Ленинград 1930
26. Булгакова В. Сфрагистичні пам'ятки // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. К. 1996. - С. 87, 162 - 163.
27. Булгакова В. Древнерусские печати из собрания Национального музея истории в Киеве // РА, 1997 (4). - С. 163 - 169.
28. Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики / Труды музея палеографии. Т. 1. Вып. 1. Ленинград, 1928. - 175 с.
29. Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997.
30. Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990.
31. Введенський А.О., Дядиченко В.А., Стрельський В.І. Допоміжні історичні дисципліни: Навч. посібник. – К., 1963.
32. Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988.
33. Каменцева Е.И. История вспомогательных исторических дисциплин: Учеб. пособие. – М., 1979.
34. Кобрин В.Б., Леонтьева Г.А., Шорин П.А. Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1984.
35. Пронштейн А.П. Использование вспомогательных исторических дисциплин при работе над историческими источниками. – М., 1972.
36. Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. пособие. – М., 1973.
37. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.

38. Зайцев Б.П., Куделко С.М., Посохов С.И. Материалы к практическим занятиям по исторической хронологии. Методические указания. – Харьков, 1992.
39. Каменцева Е.И. Хронология. – М., 1967.
40. Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Хронология. – М., 1981.
41. Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская сфрагистика и геральдика. – М., 1974.
42. Дьячков А.Н., Узденников В.В. Монеты России и СССР: Определитель. – М., 1978.
43. Зварич В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972.
44. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. – М., 1993.
45. Лукомский В., Модзольский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993.
46. Бережков Г. Хронология русского летосчисления. – М., 1963.
47. Бикарман Э. Хронология древнего мира. – М., 1976.
48. Селешников С.И. История календаря и хронология. – М., 1977.
49. Казаманова Л.Н. Введение в античную нумизматику. – М., 1969.
50. Гречило А. Земельна геральдика // Пам'ятки України. – 1991. - № 3.
51. Румянцева В. Эмблемы земель и городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986.
52. Соболева Н.А. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв. – М., 1981.
53. Соболева Н.А. Старинные гербы российских городов. – М., 1985.
54. Александров П. Українська монета: історія і сучасність // Старожитності. – 1994. – Число 3-4, 5-6.
55. Котляр М.Ф. Шукачі та дослідники скарбів. – К., 1971.
56. Лакиер А. Русская геральдика. – М., 1990.